

MAGYARORSZÁG BELSŐ GYARMATOSÍTÁSA

MIKLÓSSY ENDRE

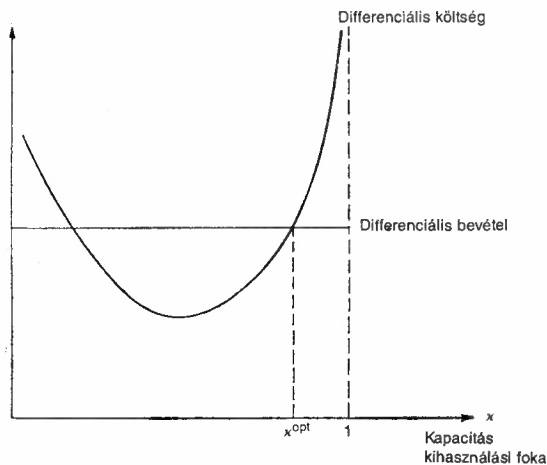
A hatvanas évek eleje óta különféle megfogalmazásokban, de szinte állandóan szerepel a fejlesztési célok között a „területi aránytalanságok leküzdése”. Ennek ellenére a nyolcvanas évtizedben — ahelyett, hogy a joggal várható kiegyenlítődés okozta problémákkal kellene küszködni — külön fejlesztési programot kellett készíteni a területi elmaradottság mérséklésére.

Úgy gondolom, hogy az ellentmondás oka a szisztéma *alapjaiban* van, nem pedig esetleges működési zavarai. Meg kell ezért kísérlni a leírást a gazdaság egészének működésével kapcsolatban. Ebben Kornai János Hiány című könyvének egyik példáját használtam fel, az ott alkalmazott jelentés némi módosított általánosításával:

- egy üzem szűkebb értelemben vett ártermeléséről a társadalmi újratermelés egészére;
- a pillanatnyilag érzékelhető, illetőleg krónikusan újratermelő erőforrás-korláttól addig a több évtizedes folyamatig, amíg a forrás valóban kimerül.

A nemzetgazdaság fő sajátossága, hogy központilag vezérelt hiánygazdaság, amelyből szármakra a legfontosabb a szisztéma *ráfordítás iránti érzéketlensége*. Ez abból adódik, hogy a központilag vezérelt hiánygazdaságnak módjában áll a ráfordítások tekintélyes hányadát externalitásként kezelni, és éppen ez a regionális elmaradottság meghatározó oka.

A kérdést Kornai (1982) nyomán a kapacitáskihasználás felől közelíthetjük meg. Egy termelő üzem esetében a költségtényező a kapacitáskihasználás függvényében a következő (1. ábra):

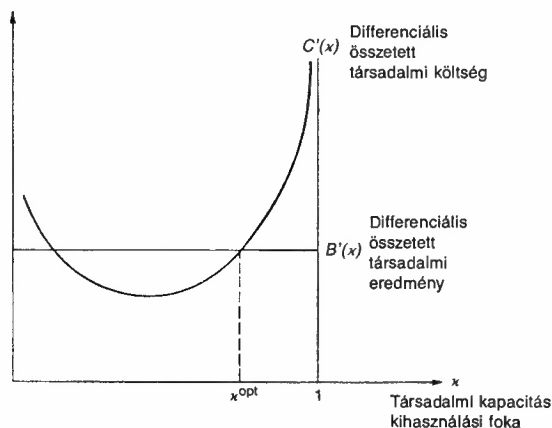
1. ÁBRA

Forrás: Kornai 1982: 280. o.

*A tanulmány OTKA pályázat kutatási anyaga nyomán készült.

A költségek, illetve általában a ráfordítások minimuma nem a maximális kapacitáson van, hanem alatta. Mi az oka akkor a „feszített” kapacitáskihasználásnak? Kornai szerint az alábbiak (A hiány, 299-303. o.):

1. A többlethaszon biztos és tervezhető is, pl. mint tervtúlteljesítés.
2. A többlethaszon túlnyomó részt *belső*, azaz megjelenik a rendelkező fél közvetlen eredményében (bevétel, presztizs stb.). A többletráfordítás ellenben túlnyomó részben *külső*, externális (pl. társadalmi munkaidőalap növekvő felhasználása).
3. A többlethaszon központilag jelenik meg, a többletráfordítás ellenben atomizáltan, egyedeknél, kisebb és anonim közösségeknél, témakörönként is elkülönülve (lakáshelyzet, környezetszennyezés, egészségügyi ellátás stb.).
4. A többlethaszon azonnali, a többletráfordítás viszont időben késleltetett (pl. a géppark gyorsabb ütemű tönkremenetele). Hogy megértsük, milyen társadalmi-területi következményei vannak e feszítettségnek, vezessük be Kornai nyomán a „jóléti függvény” fogalmát (294. o.), amivel a társadalmi optimum szemléletessé tehető. A séma meglehetősen absztrakt, tekintettel egyebek közt arra, hogy a „jólét” számos tényezője szubjektív és nem is számszerűsíthető. Termelő üzem esetén a kiinduló séma a következő (2. ábra):

2. ÁBRA

Forrás: Kornai 1982: 295. o.

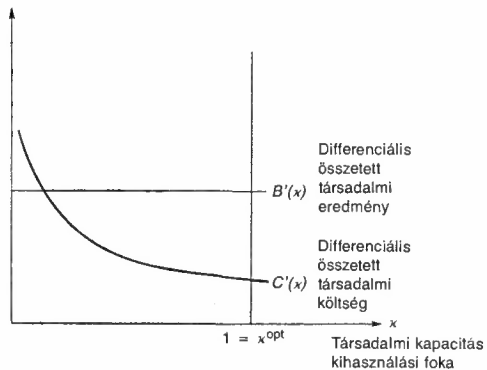
A fajlagos bevétel nem függ a kapacitáskihasználástól, a költségfüggvény pedig U alakú. A kapacitásmaximum közelében a költség felülmúlja a bevételt. Az „optimumot” a két görbe metszéspontja adja. Feszített kapacitáskihasználásnál a fajlagos költségek növekednek (K_{eff}).

Lényegében ugyanez a séma érvényes a társadalmi termelési folyamatra egészére, amelyre vonatkozóan

- a differenciált összetett társadalmi költséget, illetve
- a differenciált összetett társadalmi eredményt ábrázolja.

Kornai azonban fölveti: „Önkényes volt feltételezni azt is, hogy a C' differenciális összetett társadalmi költségfüggvény U alakú. Csak akkor U alakú, ha azok, akiknek értékítéleteit ez

a jóléti függvény kifejezi, elismerik a növekvő differenciális társadalmi költséget” — mondja (i.m. 296. o.). Ha ellenben ezt bagatellizáljuk, akkor a görbe alakja ilyen (3. ábra):

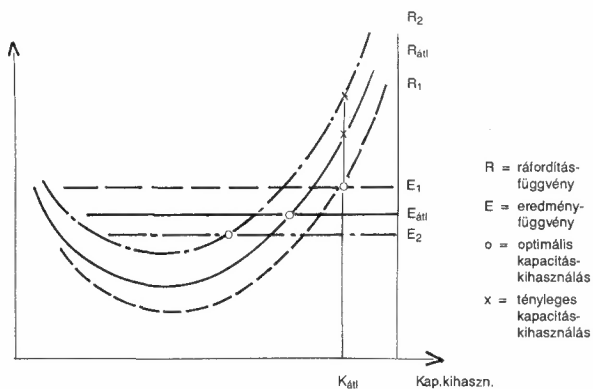
3. ÁBRA

Forrás: Kornai 1982: 297. o.

Vagyis az optimum a maximummal esik egybe, és így a korlátlan expanszió a cél.

Úgy vélem azonban, hogy a „növekvő differenciális társadalmi költséget” leginkább akkor hajlandó az ember bagatellizálni, hogyha mások költségeiről van szó. Például ritka az, aki a száraz kenyeret és a szögesdrótot optimálisnak tekintené a *saját maga számára*. Megkockáztatnám ezért azt az állítást: akik az iskolakörzetesítést a „tisza ész”, avagy a nemzetgazdaság szempontjából kitalálták és elrendelték, saját maguk *nem* bekörzetesített iskolájú faluban laktak.

Maradjunk így inkább a következő sémánál: a görbék alakja hasonlóan U alakú minden esetben, csak paramétereik különböznek. Képzeld el, hogy valaki szabályozhatja egyes egyének, termelőegységek költségeit és eredményeit. A népgazdasági átlag természetesen változatlan, a feszített kapacitáskihasználás is, mégis kijöhet az egyéni optimum (4. ábra):

4. ÁBRA

Amennyiben egy szereplőnek lehetősége van arra, hogy relatíve csökkentse ráfordításait és növelje eredményeit, akkor nemzetgazdaságilag feszített kapacitás mellett is elérheti (a maga számára) az optimumot (R_1 és E_1 metszéspontja). Ha ez nem jár az átlagfüggvények kedvező módosításával (R csökkentés, E növelés), akkor csakis mások rovására mehet, vagyis a többi szereplő tevékenységét szimuláló görbe eltorzul (R_2 és E_2). A „többi szereplő” így még messzebb kerül saját optimális kapacitáskihasználási pontjától, azaz még feszítettebb lesz a tevékenysége, és még nagyobb a ráfordítása.

A ráfordítások csökkentése népgazdaságilag közismerten nem megy.¹ A Kornai által leírt korlátlan keresletből és „puha” költségvetési korlátból ez nyilvánvalóan következik. Az eredmények növelése még kevésbé megy, mivel a világgazdaság folyamatosan, tartós (és gyorsuló) tendenciaként leértékeli a termékstruktúrát. Marad tehát a harmadik lehetőség: a „szivattyú”. A „szivattyú” a hidraulikában a potenciálkülönbség mesterséges fenntartására szolgáló eszköz. Alkalmas szemléltető fogalma ezért a társadalmi-gazdasági folyamatok gerjesztett egyenlőtlenség-rendszerének. A területi egyenlőtlenségek jellemzésére a nyolcvanas évek óta használatos (Miklóssy 1987). A „szivattyú” léte alapvetően társadalmi-politikai kérdés, hiszen fenntartásához nélkülözhetetlenek a hatalmi eszközök. Egy hatalmi kontroll nélküli gazdaság tartósan diszpreferált szereplői ugyanis bizonyosan elmozdulnának saját „optimális kapacitásfelhasználásuk” irányába. Egy ilyen fordulat az ebben a modellben leírt gazdasági rendszer esetében minden valószínűség szerint jelentősen csökkentené a társadalmi összterméket. Magát a „szivattyút” azonban csak a legszélsőségesebb sztálini időkben működtette közvetlenül a hatalom. Általában a gazdaság- és társadalompolitika preferenciarendszerei töltik be a szivattyú szerepét.

Az egyenlőtlenség fenntartásában természetesen nem egyének, vagy társadalmi rétegek haszonszerzése a fő cél, hanem a „feszítettség” állapotának fenntartása. Az „optimumot” egy nemzetgazdasági ágazat számára kell biztosítani. Ez természetesen az első szektor, pontosabban annak is a *kiemelt* része, pl. a hadiipar, illetőleg általában az alapanyagipar.

A területi következményekre később visszatérünk. Most meg kell vizsgálnunk a „szivattyú” tényleges működését. Ennek két, egymástól elvileg független eleme:

- a haszonfüggvény emelése;
- a költségfüggvény süllyesztése.

A haszonfüggvény emelése

1. Közismert, klasszikus formája az *agrárrolló*, ami eredeti formájában az ipari tőke magasabbfokú szerveztségének és jobb érdekérvényesítési pozíciójának következménye. Erőforrás-korlátos gazdaságban van azonban egy még erősebb, magában a rendszerben rejlő ilyen kényszerítés. A két szféra a piacon tökéletesen egyenlőtlen helyzetben van.

2. „Szívást”, tehát a kereslet korlátlan növelését csak az első szektorba tartozó termékeket előállító ipar érzékelhet, hiszen ezek felvevői csak „puha” költségvetési korláttal találkoznak. A második szektorba tartozó termékek (fogyasztási cikkek) és ezen belül a mezőgazdaság produktumai azonban beleütköznek a háztartások „kemény” költségvetési korlátjába. (A szocialis-

ta relációjú külkereskedelem figyelembe vétele ezt a sajátosságot alkalmasint még jobban elmélyíti.)

3. Ide tartoznak a *termelés-támogatások*, exportprémium, importdotalás stb. is, amelyek értelemszerűen a költségvetési hányad növekedésével (az elvonások emelkedésével) járnak.

4. Sajátos magyar formáció az *ipari telephelyi* rendszer. A telephely technológiai részfeladatot végez az anyaüzem számára, a belső elszámolási rendszer eképpen *vállalaton belül* képes a hasznofüggvényt a telephely rovására módosítani. (A mozzatóerő itt a kényszerkapcsolat, vagyis a piac kiiktatása.) Azt lehet mondani, hogy *externalitássá* változik ezen a módon magának a termelési folyamatnak egy része is.²

A költségfüggvény süllyesztése

Nemzetgazdasági szempontból ide tartozik minden „halasztás”, valamint azon többletráfordítások összessége, amely a munkavállalókból kiszorítható. Nem utolsó sorban ide tartozik a kiemelt célokat szolgáló *infrastruktúra-allokáció* is. Területi szempontból ennek van a legnagyobb jelentősége. Az elmúlt évtizedekben a központi redisztribúció (a források teljes elvonása és újraelosztása) szabályozta. Döntő volt a munkaerőpolitika szempontjából, amit nagy mértékben lehet állami forrású lakásépítéssel orientálni. Ez tulajdonképpen jórészt nem egyéb, mint a preferált tevékenység közvetlen költségvetési támogatása.³ Népszerű is, hiszen úgy tűnik, mintha egy alapvető szociális probléma megoldását segítené.⁴

Az allokáció alapja az infrastruktúra közismert központosítása: a létesítményeké, az összekapcsoló szerkezeti vonalaké. A centralizációban a periféria többletráfordításai érdektelennek tűnnek, mivel externalitások.⁵ Az infrastruktúra fejlesztés, nagyrészt költségvetési forrású lévén, különösen alkalmas a kiemelt ágazatok relatív költségeinek csökkentésére. Amit az elmúlt évtizedekben „a területfejlesztés gazdaságossági kritériumain” értettek, az éppen a *kiemelt* tevékenységek fejlesztésének alátámasztása volt.⁶ (Ahogy azt az alapsémánkon láttuk, ez nem egyéb, mint a *többinek a diszpreferálása*.)

Természetesen direkt költségcsökkentő szisztémák is vannak. A pénzügyi szabályozás preferenciáival, amelyek ezek közül a legfontosabbak, itt nem foglalkozunk. Közvetlen területi költség-szivattyú ellenben a fővárosban és a falvakban jelentősen eltérő *elektromos díjszabás*. Ez jól ismert tény; az ellenben, hogy maga az infrastruktúra kiépültsége miképpen preferálja a fővárosi termelőket a vidékiek rovására, sokkal kevésbé, pedig összességében lényegesen számottevőbb tétel.⁷

A „szivattyút”, a ráfordítások szintjében meglévő relatív különbségek mesterséges fenntartását, az egyenlőtlenségek táplálják.⁸ Kétségkívül a legsajátosabb egyenlőtlenség az, amikor nem egyszerűen „elhalasztott fejlesztés” van, hanem *visszafejlesztés*.⁹ Mindez a *korszerűség* = *nagyobb méret* = *központosítás* axiómára való hivatkozással történik, mechanikusan, azaz minden tényleges, konkrét értékelés nélkül. Előfordulhat ugyan a „korszerűsítés” eredményeképpen kimutatható „gazdaságossági” elem, pl.: csökkenő üzemeltetési költség. Az esetek nagy részében azonban ez is látszólagos, mivel a többletberuházás nem szerepel a kalkulációban.¹⁰

Ennél is fontosabb következmény a centrum *relatív fölértékelése*, ami *ott csökkenti* a fajlagos ráfordításokat. Az „externalitásokban” is, és ez társadalmilag döntő fontosságú. Ugyanis a társadalom externális tartalmait ez mozdítja el a centrum irányába.¹¹ A „szivattyú” olyan nagy mértékben megnöveli a területek közötti esélykülönbséget — a haszon és a ráfordítás eltorzításával —, hogy az a társadalom deformálódását eredményezi.¹² Természetesen az is lehetséges, hogy a folyamat előrehaladtával a preferált és diszpreferált társadalom egyszerűen két részre esik szét, területileg is, és így az ország kitermeli a maga „négerproblémáját”, amin már nem csupán a cigányok lesznek értendők.

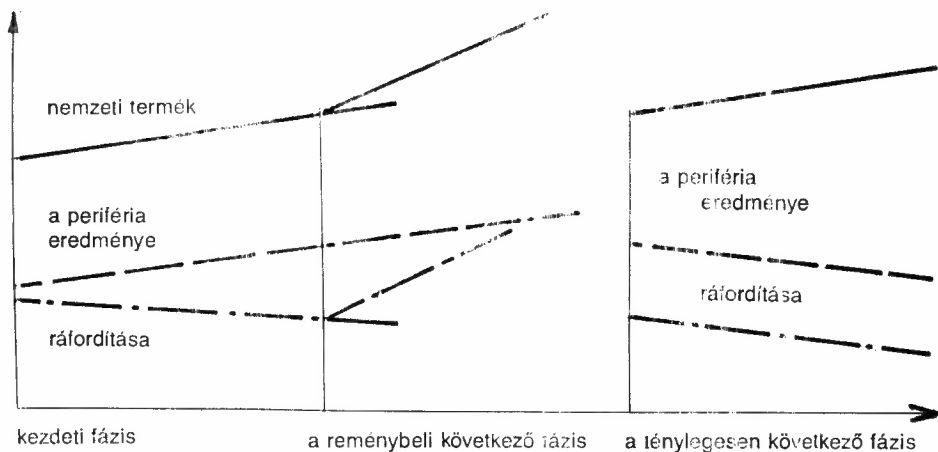
A „szivattyú” és az elmaradottság kapcsolata

A nemzetgazdaság négy fejlődési fázisában¹³ az elmaradottság meglehetősen eltérő módon jelenik meg, habár közös alap, hogy a „fő” tevékenységhez képest minden esetben többé-kevésbé externalitásként szerepel.

A kezdeti fázisban (erőltetett ütemű fejlesztés) a költség—haszon függvény torzítása miatt a periférián növekvő tényleges eredményhez csökkenő ráfordítás tartozik. Ennek általában a halasztás az ideológiai alapja, az a remény, hogy a nemzetgazdasági fejlődés dinamizálódása később majd itt is forrást teremt a növekvő ütemű fejlesztéshez, vagyis „visszatáplál”. De ez ellen szól a gazdaságfejlődés *belső logikája*. Mint láttuk, a következő ciklus forrása mindig az előző amortizációs alapja. Ezért a „reménybeli” fázis elmarad, és helyette két egészen más dolog történik:

— Az egyik, hogy a nemzetgazdasági fejlődés nem dinamizálódik. A magas GNP növekedési ütem önmagában nem tekinthető annak, hiszen csak egyre magasabb ráfordítások árán lehetséges.

— A másik, hogy a diszpreferencia az *eredményt* is visszaszorítja a periférián, így a fejlesztés gazdaságilag sem indokolható. A séma a következő: (5. ábra)

5. ÁBRA

Ebben az első fázisban az elmaradottság kialakulása vagy megerősödése hatalmi—politikai kérdés. Ismeretes a központi redisztribúció rendkívül stabil bázisszemlélete, amelyben a kialakult arányok a tehetetlenség miatt sok évtizedre rögződnek. A mai Magyarország fő beruházási arányai például alig különböznek az 1950-estől. Így az elmaradott térség egyszer kialakult kedvezőtlen részesedése öröklődik. A „halasztás” mindjobban kitolódik, egészen addig, amíg — mint láttuk — a számításba vehető gazdasági haszon is elenyészik. Így lehet belőle végleges elmaradás. A fejlesztéspolitika „eredménye” pedig immár visszafordíthatatlan destruktorálódás.

A második fázis, amelyet külső forrásbevonó fejlesztési optimizmus jellemez, regionális szempontból éppenséggel *összehúzódással* jár.¹⁴ Tulajdonképpen arról van szó, hogy az elmaradt föllendülés további externalitások igénybevételére ösztökél.

A harmadik fázist, amikor a növekedés megáll, egyértelműen még nem tudjuk áttekinteni. Annyi biztos, hogy létezik egy talán minden eddiginél erősebb centralizáció, amelyet azonban itt talán nem közvetlenül a forrásösszpontosítás motivál, hanem a takarékoság. Itt már valóban megkísérlik csökkenteni a ráfordításokat, de — természetesen — ez is elsősorban a periféria rovására történik.¹⁵ Ebben a helyzetben már fölismerik a kompenzáció szükségességét, például központi alapot hoznak létre az elmaradott térségek támogatására.¹⁶

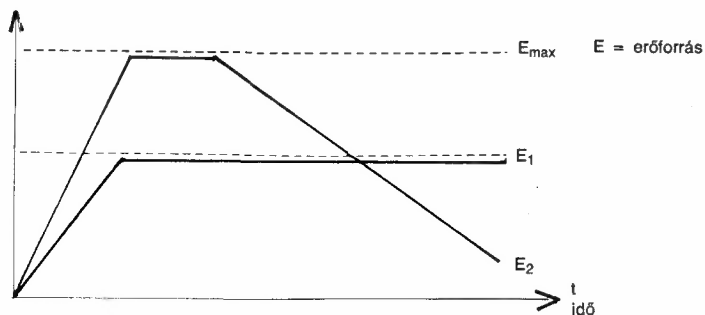
Úgy gondolom azonban, e kérdés semmiképpen se kezelhető függetlenül a nemzetgazdaság egészének megújításától, mert a kialakult szisztémák az externalitások fölélésével azonnal megsemmisítik a kompenzáció minden lehetőségét.

Mi a teendő?

Itt mindenekelőtt meg kell néznünk, milyen összhatása van a fejlesztéspolitika által működtetett szivattyúnak a periférián. A regionális elmaradottság kérdései a „területi” típusú erőforrásokkal függenek össze. Az erőforrásokat négy fő típusra oszthatjuk:

- folyamatosan bővíthető (ilyen pl. a tőkefelhalmozás);
- korlátos, aminek a fajtái megújuló (pl. mezőgazdasági termelőképesség); elhasználódó; elfogyó (pl. bányakincs).

A „területi” típusú erőforrások megújuló, vagy elhasználódó jellegűek, tehát ezt a két esetet kell megvizsgálnunk. (6. ábra)

6. ÁBRA

E_1 = a feltárt erőforrás egy bizonyos szintig növekszik, onnan kezdve stagnál. Ez azonban szinttartó, vagyis a forrás önmagát újratermeli. A szint az erőforrás elvben lehetséges maximumánál mindig alacsonyabb.

E_2 = a feltárt erőforrás a maximumig nő. Mivel azonban eközben föléli a megújulás forrásait, innen kezdve, esetleg egy bizonyos átmeneti időszak után, csökkennie kell. A csökkenésnek elvileg nincs alsó határa, tehát a teljes elfogyásig tarthat, valószínű azonban, hogy létezik olyan küszöb, ami bizonyos strukturális átalakulást okoz, ami — egy alacsony szinten — a forrást szinttartóvá változtatja.¹⁷ A pozitív beavatkozás lényege a fölélés megállítása és a forrás stabilizálása, lehetőség szerint minél magasabb szinten. (Sémánkban ez az aszimptota „helyrebillentését” jelenti, ez felel meg a forrás „megújuló” típusú átalakításának.) A szint valószínűleg alacsonyabb annál, mint amit az eredeti megújuló szint adott volna. A különbséget a ráfordítás-érzékeny extenzív fejlesztés „ára”.

Megkíséreltük kimutatni, hogy a „területi szivattyú” és a nyomában járó regionális elmaradottság éppen efféle átalakulást eredményez, vagyis elhasználandó típusúvá alakítja a forrást. A feladat lényege ebből adódik: az aszimptota helyrebillentése.

Az elmaradott térségek fejlesztésének hivatkozási alapja ez utóbbi években az állampolgári jog, az esélyegyenlőség stb. Elhibázottnak tartom ezt, mert nemzetgazdasági szempontból e kategóriák *irrelevánsak*. (Az elmaradott térségek fejlesztése így olyan kategóriába kerül, mint mondjuk az alacsony nyugdíjak reálértékének a megőrzése.) Így aztán a magasztos elv mindig fenntartható (a távoli jövőre nézvést), míg a nemzetgazdaság — súlyos mindennapi gondjai miatt — nyugodtan teheti az ellenkezőjét.

A kérdést alapvetően nemzetgazdasági szempontból kell föltenni. Ekkor viszont a következő nehézséggel találkozunk: Az elmaradott térségekben felhasználható „potenciális erőforrások” nincsenek. (Amennyiben vannak, bizonyíthatóan igen csekélyek, avagy nemzetgazdaságilag nézve igen periférikusak.) De még ha volnának is, ez csupán egy újabb erőforrásra terjesztené ki a „szivattyúhatást”, vagyis nem oldaná meg magukat a problémákat, csupán a bajok jelentkezését tolná ki egy újabb időhatárig. *Ebbe a szisztémába ezért kár újabb forrást beépíteni*, még ha föltárható volna is. A hatékonysági stratégia megváltozása nélkül az elmaradott térségek fejlesztése tulajdonképpen nem lehetséges, sőt, talán nem is kívánatos, mert a fejlesztőeszköz esetleg csak újabb veszteségforrássá válik. (Ha az *egész* nem gazdaságos, akkor aligha lehet *egy részét* gazdaságosan fejleszteni. Lásd például a Sajóvölgy helyzetét.)

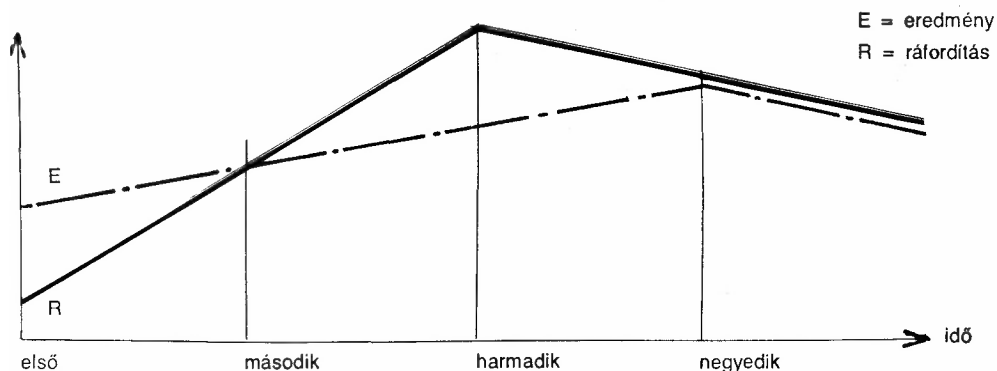
Tárgyunkon belül a hatékonyság kulcskérdése az externalítások internné alakítása. Tulajdonképpen azoknak a kényszereknek a megszüntetése kell hozzá, amelyek a „területi szivattyút” működtetik:

- a központosított fizikai térszerkezet oldása a lokális kapcsolatok vonalainak kiépítésével;
- az ipari telephelyrendszer kényszervertikumának megszüntetése;
- a rejtett termelésátogatások megszüntetése, valóságos árviszonyok kialakítása;
- a dotációk területi különbségeinek kiegyenlítése;
- az infrastruktúrában mesterségesen kialakított szintkülönbségek felszámolása;
- a fejlesztési források redisztribúciója által okozott hatalmas különbségek nivellációja.

Míndez, esélyegyenlőség formájában, végeredményben a *valóságos piac* létrejöttének egyik alapfeltétele. Persze az a kellemetlen benne, hogy a *látható* ráfordításokat ugrásszerűen növeli.

Ugyanakkor, a nemzetgazdaság szempontjából tulajdonképpen nincs is externalitás. Ezért itt voltaképp azon monopolhelyzetek megszüntetéséről van szó, amelyekben a privilegizáltaknak módjukban áll *mások ráfordításait* annak tekinteni, a maguk okozta költségeiket másokra hárítani. Az ebből származó haszon — azaz megnyíló-megőrződő többleterőforrás — elvben óriási lehet, bár kétségekívül nem a mesterségesen fenntartott privilégiumok számára.

7. ÁBRA

Jegyzetek

¹ Magyarországon a hatvanas évek első felében nagy erőfeszítéseket tettek a ráfordítások csökkentésére, valószínűleg előre látva a munkaerőforrások várható közeli kimerülését:

Két példa:

- a lakásépítés árárdexa 1962-ben -5, 1963-ban -2,7, 1964-ben -0,3%. Ilyen nem volt sem azelőtt, sem azután (saját számítások a Statisztikai Évkönyvekből);
- a fővárosi közlekedés költségvetési dotációja 1965-ben 616 millió, 1967-ben 356 millió forint, azóta folyamatosan nő, jelenleg évi tízmilliárd (!) forint körül van, miközben az utasforgalom gyakorlatilag alig változott (BKV közlés).

Ezek a tagadhatatlan eredmények azonban csak „halasztással” és a minőség csökkentésével voltak elérhetők. Az a pótlólagos baj származott ebből, hogy a gazdaságirányítási reformmal járó föllendülés mintegy axiómaként támaszkodott az ellenkezőjére — vagyis a ráfordításnövekedést automatikusan azonosnak vette a minőségjavulással (pl. lakásépítés, karbantartás, közlekedéstámogatás stb.), és így erős lökést adott a ráfordítások emelkedésének.

- ² Nem elhanyagolható a dolog területi mellékhatása sem. A telephely — leszorított termelési értéke miatt — a településfejlesztésben csökkentett mértékben vesz részt. A teljes termelési vertikum hiánya miatt a telephelyeken nincsenek magasszintű szervező—irányító funkciók, ami természetessé teszi a magasabb végzettségűek elvándorlását.
- ³ Egy bányanyitáshoz éppoly természetesen hozzátartozik a bányászlakások építése, mint ahogy egy textilüzem letelepítéséhez *nem* tartozik hozzá. Viszont a lakásépítés termelési (beruházási) költségként *nem* fog megjelenni.
- ⁴ Hogy ez mennyire nem így van, gondoljunk az elértéktelenedő őzdi lakásokra, vagy arra, milyen hirtelen megszűnt az állami lakásépítés, midőn az iparfejlesztés stratégiája a nyolcvanas években megváltozott.
- ⁵ Igen jó példa erre a kisforgalmú vasutak felszámolásának programja. A fő hivatkozás a vasútfelszámolásra az volt, hogy állaguk igen elavult (mintegy tízmilliárd forint kellett volna a felújításhoz), hogy a kis forgalom az üzemeltetést nem teszi gazdaságossá, és hogy a forgalom átterelése gépjárművekre beleilleszkedik az egyébként is folyó közútfeljesztési- és energiaátalakítási programba (szénhidrogén-felhasználás emelése).

Valószínűleg ösztönzést nyert ez a program a nagy angliai vasútfelszámolástól is — mindenesetre „modernizációnak” nevezte és tekintette magát. Saját ágazati értelmezésben joggal: a fővonalak korszerűsítése, pályaudvari rekonstrukciók, villamosítás, új biztonsági és jelzőberendezések stb. jól indokolhatóak voltak a költségvetés számára a források biztosítására. A tárcának ugyanakkor bizonyítania kellett, hogy gazdálkodik, vagyis fölszámolja a nem kifizetődő tevékenységeket. Így a felszámolás alapja egy üzempgazdasági mérlegelés lett, méghozzá a vasutat gya-

korlatilag önálló tőkés vállalkozónak tekintve (holott nem az, hanem költségvetési szerv). Tehát:

- igen alacsony szénhidrogén-árakkal számolt (ezt 1973-tól ugyan elsöpörte az olajárrobbanás, de a koncepciónak meg se kottyant);
  - a közútépítés -karbantartás költségeit, a közúti tömegközlekedés létesítményeit nem vette figyelembe (tárcaidegen kiadás lévén);
  - a szállítási többletköltségeket az igénybe vevőkre hárította (pl. a személyszállításnál minimális kompenzációval, a teherszállításnál semmilyennel);
  - a tényleges lakossági vagy termelői igényeket gyakorlatilag figyelembe se vette.
- 6 A „területfejlesztés gazdaságossága” igen homályos értelmű, ha általánosságában — a maga teljes társadalmi jelentésében — vesszük. Ellenben egy-egy körülhatárolt termelési résztevékenységre viszonylag jól meghatározható. Persze csak rövid időtávra és csak akkor, ha maga a kiemelt tevékenység is gazdaságos. Az elmúlt évtizedekben ez az utóbbi feltétel, mint ma már világos, sajnos egyértelműen nem teljesült, és ez a *fejlesztés* jelentős térségek lerobbanásához vezetett (elavult termelészerkezet, elértéktelenedő infrastruktúra, eltorzított társadalom-szerkezet és értékrend).
- 7 Az infrastruktúra-fejlesztés fajlagos költsége a fővárosban messze a legmagasabb, és az üzemek hozzájárulása ehhez aránytalanul alacsony. Ezáltal nem érzékelik az infrastruktúra szűkösségét, és nem is érdekeltek a másutt történő fejlesztésben. (Csak egy példa: telefonhoz mérhetetlenül könnyebb egy vállalatnak a fővárosban hozzájutni, mint egy vidéki kisvárosban, noha ott nagyobb szükség van rá, és olcsóbb is a fejlesztés.) Természetesen, ettől függetlenül létezett az iparfejlesztésre kulcsolt infrastruktúra-fejlesztés szisztémája is, ellentétes hatással. Az ellentét azonban csak látszólagos. A fővárosból történő kitelepítést végeredményben egyedül a *munkaerőhiány*, és nem az *infrastruktúra-hiány* motiválta, így a kitelepítés erőforrás-felhasználás szempontjából olyan eltorzult eredményeket hozott, amit például az ipar budapesti függősége igen jól szemléltet.
- 8 Az egyenlőtlen elosztás normatív alapja a település-hierarchia. A hierarchia az ellátás ésszerűsítésének gondolatán alapul. Az ellátásnak különféle szintjei vannak: alsófokú (általános iskola, körzeti orvos); középfokú (középsiskola, kiskórház, rendelőintézet); felsőfokú (főiskola, nagykórház). Ezek a szintek célszerűen a megfelelő szintű településben összegzendők. Mivel a magasabb hierarchikus szinten levő település „nagyobb körzet lakosságát látja el”, indokolt, hogy a fejlesztési eszközökből is többet kapjon. Az egy lakosra jutó fejlesztési összegek településtípusonkénti *arányai* a hatvanas és a hetvenes évtizedben a következőképpen állandósultak (saját számításaim szerint):
ún. szerepkör nélküli település	1
alsófokú központ	3 — 6
kiemelt alsófokú-részleges középfokú központ	5 — 20
középfokú központ (gyakorlatilag kisváros)	10 — 30
felsőfokú központ (gyakorlatilag megyeszékhely)	40 — 80
- Az arányok jórészt abból alakultak ki, hogy a fejlesztés közvetlenül fele a lakásépítésre ment, ez pedig a városokra — illetve elsősorban a megyeszékhelyekre — koncentrálódott. A „futottak még” kategória szerepkör nélküli településeiből a tanácsi székhelyközség nem ritkán még a közégfejlesztési alapot is elvonta. Így aztán a megyeszékhelyek, „ésszerűség szerinti” fontosságuknak megfelelően, a megyéjükre eső fejlesztési összegnek körülbelül a felét kapták.
- 9 Az úgynevezett „intézmény-központosítás” fő adatai:

	1965	1980	1985
Települések száma	3259	3121	3058
ebből nem rendelkezik:			
— helyi tanáccsal	339	1597	1556
— iskolával	48	828	924
— önálló termelőségvetkezettel	kb. 200	kb. 1500	kb. 1800

(Statisztikai Évkönyvek alapján.)

Mintegy 1700 községben nincs körzeti orvos. Az ÁFÉSZ-ek száma eme 20 év alatt 1370-ről 270-re csökkent — jelentősen távolodván azoktól a termelőktől, akiktől a felvásárlást eszközölniük kell, és a fogyasztóktól, akiknek az ellátását biztosítaniuk kellene. Nem igazán éri meg — szigorúan kereskedelmi szempontból — ellátni ezeket a falvakat, oly kicsi a forgalom. (Noha valaha a szatócsnak megérte.)

- 10 A nemzetgazdaság növekedés-orientációjának egyik fontos vadhajtása a beruházási és a fenntartási költségek „kemény” elválasztása, az előző értelemszerű preferálásával. Így lett „gazdaságosabb” egy centralizált új létesítmény a már meglévő régiméi.

¹¹ Néhány alapvető tényező:

- A migráció ösztönzése városi lakásépítéssel és
- munkahely-teremtéssel, a falvak funkcióktól való megfosztása;
- Az ingázás. 1960—80 között az ingázók időráfordítása mint "externalitás", a kétszeresére nőtt. Az ingázásra készítő szivás jellegzetesen függ a centrum fejlettségétől. 1980-as adatok szerint a (napi) ingázási idő a teljes munkaidőalapnak (nemcsak az ingázókénak):

— országosan	1,50%-a,
— Budapesten	2,00%-a,
— alföldi kisvárosban	0,30 — 0,02%-a.

 (Saját számítás az 1980. évi népszámlálás kötetéből.)
- Az ingatlanértékek relatív viszonyának változása („ingatlanolló”). Az értékek nemcsak szélsőségesen különböznek, hanem szélsőséges ütemben „nyílnak” is. Egy aprófaluban és a Rózsadombon meghatározható telekár egy évtized alatt 1000-szeresről 8000-szeresre nőtt. A lakásárakkal is hasonló a helyzet, csak az összehasonlítás — pl. az eltérő komfortossági szint miatt — nehezebb. Mindenesetre ma a „rózsadombi” lakás m² ára 50.000,— Ft körül van, parasztházat — helyétől erősen függően — jóval 1000,— Ft alatti m²-áron is lehet már venni (saját tapasztalat alapján).

Az ingatlanolló nyílásának számos hatása közül emeljük ki azt, hogy a magánérs fejlesztőeszközöket a községekből — ahol megteremtődtek — a centrumokba vonzza. Ez eredetileg egzisztenciális kényszerűség volt, a migrációval függött össze, de ma már jól látható, elsősorban Budapest térségében, hogy értékmentő funkciót is betölt, azaz üzleti szempontból is érdemes központokban beruházni. Ez a folyamat a centrumok már amúgy is igen problematikus lakáspiacát rövid időn belül teljesen felboríthatja (mindenekelőtt a fővárosban).

¹² Kolosi Tamás kategóriái szerint a társadalmi összetétel a következő (a „szélső” kategóriákban):

%	város	falu
elit	17,7	0,6
deprivált	4,0	24,9
Összesen	100,0	100,0

Az iskolai végzettség, a lakáviszonyok, a jövedelemeloszlás pontosan megfelel ennek a képnek (falun ugyanazért a munkáért 42%-kal kap kevesebbet az ember — Vécsei Pál 1981).

A falvak kezdik elveszteni értelmiségüket. Felsőfokú végzettséggel az ország lakosainak 10, a gyenge pozíciójú falvak népességének 0,3%-a rendelkezik. 1970—80 között a falvak együttdében az értelmiségiek aránya nemcsak elmaradt az országos átlagos változástól, hanem *csökkent* (Vécsei Pál közlése).

A migrációs hullámok miatt elvész a lokális kötődés. Az aspirációk és az értékrend rövidtávú érdekek mentén rögződnek.

¹³ A forrásérzékletlenség miatt az államszocialista szisztémában a ráfordítás mindig meghaladja az eredményt, és így a következő jellegzetes, 4 fokozatú fejlődési pálya alakul ki: (7. ábra)

- Az első fázisban a növekedés biztosítható a belső források fokozott igénybevételével.
- A második fázisban a ráfordítások volumene már meghaladja az eredményt. Ez csak külső igénybevétellel (hitel) lehetséges. Mindenesetre az eredmény még mindig nő.
- A harmadik fázisban a külső forrás már nem nő (kimerült, vagy önmaga prolongálására szolgál a hitel). Az eredmény azonban többféle okból, mint pl. a hitelek törlesztési kényszere, még nem csökken. Ez most már csakis belső takarékossgal, ráfordítás csökkentéssel érhető el. Itt válik kényszerre a struktúraátalakítás. (Megítélésem szerint mind a lengyel, mind a magyar gazdaság e fázisban van jelenleg.)
- A negyedik fázisban már nincs az a kényszerszűrés, amely a hanyatlást — a GNP csökkenését — megállíthatná. Másrészt: a tartalékok fölélése itt már oly előrehaladott, hogy a struktúráváltoztatásnak alig van esélye. (A román gazdaság föltehetően már ebben a fázisban van.)

¹⁴ Az 1975-ben induló V. ötéves tervben — az igazi nagy hitelfelvevételekkel egyidejűleg — jelentősen csökkentették az iparkitelepítés akcióterületeit, mindazon járulékos beruházásokkal, amelyek a szisztémában ehhez tartoznak. Az iparkitelepítésre fordított összeg egy milliárdról a negyedére csökkent.

¹⁵ Az iparvállalatok racionalizáló törekvései nem ritkán az avult eszközkészletű vidéki telephely bezárását eredményezik. A termelés-csökkentéssel járó létszámcsoökkentés elsősorban a vidéki ingázókat sújtja, főleg az alacsonyabban kvalifikáltakat (kiemelten a cigányokat). Így ma és várhatóan a jövőben is az eddig is elmaradottnak számító térségekben a legnagyobb munkanélküliség, és — az adottságok szinte minden oldalú hiánya (megszűntetése) miatt

a legnehezebb a segítség. Az ipar szerkezet átlakítási koncepciója a legteljesebb mértékben a fejlett iparú térségekre összpontosít, úgy háromnegyed részben kifejezetten a fővárosra.

Az infrastruktúra-hiány és a lakáshiány viszont alapvető akadályt jelent abban, hogy a népesség elvándoroljon a kedvezőbb lehetőségeket ígérő településekbe.

- ¹⁶ A program 1985-ben indult, mintegy 500 településre, 5 év alatt 3 milliárd forint felhasználható forrással. Magyarországon ez az első ilyen program. Annakelőtte is volt ugyan efféle deklarált cél, de az gyakorlatilag mindig teljesebb beleolvadt az iparfejlesztési programba, és ilyen módon a nem rövidtávú hatásai mindig kettős arcúak voltak (lásd „szivattyúhatás”). Attól tartok, ez a most folyó program is elcsúszik ebbe az irányba; infrastruktúra-fejlesztésre pl. lényegében nem használható fel az alap. Márpedig jelen helyzetünkben az extenzív iparfejlesztésnek már valószínűleg rövidtávú előnyei sincsenek.

- ¹⁷ A „förlélés” néhány társadalmi tényezője:

1. a mortalitás és morbiditás erős növekedése:

- a születéskor várható élettartam férfiaknál 65,5 év (Európában a legalacsonyabb);
- az élveszületési arány 1000 lakosra 12,2, nem biztosítja a reprodukciót, az ország népessége fogy;
- az aktív alkoholisták száma 600 ezer;
- az öngyilkosok aránya 100 ezer főre 45 (a világon a legmagasabb);
- neurotikus a 6-14 éves korosztályok háromnegyede;
- katonai szolgálatra egészségügyileg alkalmatlan a sorkötelesek egyharmada.

2. az életminőség zavarai:

- a minőség társadalmi méretű leértékelődése;
- a modernizációs igény eltorlaszolása;
- morális válság;
- értékatorzulás.

3. a lokalitás leértékelődése:

- a falusi közösség társadalmi zárvánnyá torzulása;
- az értelmiségi exodus miatt megszűnő művelődési minta;
- az elvándorlással csökkenő kisüzemi mezőgazdasági kompenzációs hinterland;
- a helyi tradíciók értékének elenyészése;
- a falusi lakásvagyon relatív leértékelődése (a veszteség a leszakadóban lévő falvakban 1970 és 1980 között az országos átlaghoz képest mintegy 200 milliárd forint).

Irodalom

Kornai J. (1982) *A hiány* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó)

Miklóssy E. (1987) „Településhálózatunk a hetvenes évtizedben” *Palócföld* 4.

Vécsei P. (1981) *A területi fejlődés általános törvényszerűségeinek feltárása*, VÁTI.

INTERNAL COLONIZATION OF HUNGARY

ENDRE MIKLÓSSY

A well-known feature of state socialist national economy is its lack of cost-sensitivity. More precisely, this stands, first of all, for externalities: the key actors of economic life tend to charge the „second fiddlers” with the extra costs of forced growth. As a matter of fact, all individuals, all activities, all fields and settlements which do not fall in the „mainstream” of the centralizing policy, are second fiddlers. The major instrument of charging extra costs with secondary actors is the mechanism of „spatial pump”. The objective is to increase the relative profit of protagonists and decrease their relative costs at the expense of others. Obviously, this is only possible by political and economic pressure that stabilizes the quasi-colonial dependence of „peripheries”.

Examples for the means of profit-increasing: gap between the relative prices of agricultural and industrial products, subsidized production, and the system of industrial branch-plants. Examples for cost-decreasing: central redistribution named as „development policy” including housing projects, institutional concentrations and financial dispreferences. The ideology of underdeveloping peripheries is expressed by „rephasing”, i.e. postponing the tasks.

Besides the persisting system of interests in centralization, growing general expenses of the national economy themselves are now increasingly in the way of financing a real catching-up development. Finally, the general decline of peripheries questions reckonable economic results. There is no other solution to the problem than making externalities internal, i.e. cost-sensitivity.

Transl. E. Daróczy

TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK DIMENZIÓI

Adalékok egy „kvázi-elmélethez”

NEMES NAGY JÓZSEF

” ... mára a magyar geográfia átfogó elmélet nélkül maradt, (...) — elmélet híján — egy kutatási módszer tölt be kvázi-elmélet funkciót. E módszer szerint a kutatók egyes mutatók (...) alapján településrészek, települések és településcsoportok között *térbeli különbségeket* tárnak fel. A regionális diszparitás diagnózisa aztán többnyire terápiával, településpolitikai vagy gazdaságpolitikai stratégiák megfogalmazásával párosul. Ezek a terápiák természetesen csak a módszer logikáját követhetik, azaz a területi aránytalanság helyébe területi kiegyenlítő-dést javallanak” — írja *Cséfalvy Zoltán* a közelmúltban publikált írásában. „Ez a modell és az általa elérhető eredmények messzemenően kielégítik az erőforrások területi újraelosztását vezérlő tervező közigazgatás igényeit (...). *Ahhoz, hogy a magyar geográfia ne csupán a tervező közigazgatás folytonosan hullámzó önkorrektíójának legitimálója, hanem a tervező közigazgatás és a lakosság közötti párbeszédre épülő tervezés eszköze legyen, mindenekelőtt ezt a kutatási sémát kell meghaladni*” — folytatódik a gondolat és fogalmazódik meg a felszólítás a „fürdővíz” cseréjére (Cséfalvy 1988: 11—12. o.).

Mint a területi egyenlőtlenségeket két évtizede kutató legitimista, nem térhetek ki az idézett megállapítások végiggondolása elől. Bármennyire is csábító, a szavakba kapaszkodó vita helyett inkább arra teszek kísérletet, hogy néhány elméleti-metodikai és ezzel összefüggő gyakorlati-politikai példát, tézist, javaslatot fogalmazzak meg a területi egyenlőtlenségek kérdése kapcsán. Egy kifejezetten alapkutatási jellegű munkában talán megengedhető még nem teljesen kiérlelt gondolatok felvetése is. Tudatában e közelítés bizonytalanságainak, tudományunk sokak által kritikusnak minősített állapotai közepette mégis inkább ezt láttam célszerűnek választani, mintsem korábbi, a területi egyenlőtlenségekkel sok száz oldalt betöltő dolgozataimból való önelégült csemegezését.

Elméleti, metodikai kérdések

TÉR, EGYENLŐTLENSÉG

Az aligha lehet kérdéses, hogy metodikailag meghaladandó (és remélhetően meghaladható) a térbeli különbségek, a területi egyenlőtlenségek mai hazai kutatási eszköztára. Nincs és nem is hozható létre azonban olyan, akárcsak parciális — nem beszélve az átfogó igényűekről — területi (geográfiai, regionális) elmélet, amely ne a társadalom térben differenciált létének, működésének leírását, magyarázatát, prognózisát, s ennek alapján alakítását venné célba. A térbeniség ugyanis elválaszthatatlan az egyenlőtlenség fogalmától, legáltalánosabb értelemben az egymással való nem-azonosságot, modellszerűen az $A \neq B$ relációt jelenti. (Az időbeniség

az önmagával való nem-azonosság: $A \neq \bar{A}$, s így a tér-időbeni lét az önmagával és az egymással való nem-azonosság.)

Minden (társadalmi) térelméletnek egyenlőtlenségelméleti magja, alapja van. Ez akkor is így van, bármilyen messze is távolodunk a filozófiától, bármiképp azonosítjuk, keltjük „életre” a fenti duális modell A és B objektumát vagy növeljük számukat (A, B, C, D ...).

Arról van szó, hogy — a fentieket kissé konkretizálva — legyen akármiképp is „nevesítve” egy térelmélet vagy modell (diffúzió- elmélet, urbanizációs ciklusok elmélete, településosztályok elmélete stb.), a maga sajátos cél- és fogalomrendszerében vagy amögött alapvetően a társadalmi jelenségek térbeni differenciáltságát, a folyamatok előrehaladásának egyenlőtlenségeit (regionális, települési sajátosságait) kell firtassa — enélkül ugyanis már nem *térelmélet*. A területi egyenlőtlenség ilyen értelemben maga „az” elmélet. Ebből következően minden területi politikának objektíve ugyancsak a területi differenciáltság áll a középpontjában. Az egyoldalúság, a torzulás nem ebből, hanem a konkrét eszköztárból, mechanizmusból, a területi egyenlőtlenségek lecsupaszított, magyarázó erő nélküli mennyiségi arányokra szűkített értelmezéséből ered.

Más jellegű, de ugyancsak elsődleges fontosságú tényezője a területi egyenlőtlenség kitüntetett szerepének az, hogy a probléma alapvető társadalmi, ideológiai, politikai *értékkategoriák*hoz kapcsolódik (demokrácia, függetlenség, esélyegyenlőség stb.), illetve, hogy mindezeknek kifejezett és lényegi területi vonatkozásai, megjelenési formái vannak.

HÉT EGYENLŐTLENSÉGI DIMENZIÓ

A területi kutatók közül bizonyára kisebbségben vannak azok, akik megállnak (megállhatnak) a filozófiai térelméletnél, vagy a társadalmi térelméletek általános, elméleti alapkérdéseinél. A többség — benne a magam — számára nem haszontalan talán így az, ha egy olyan, kissé gyakorlatiasabb vonalon haladunk tovább, amelyen általános, központi fogalomként megmarac ugyan a területi egyenlőtlenség, de egyben felsejlik szerteágazó tartalma is.

A területi egyenlőtlenségek megjelenése, illetve vizsgálatuk tartalma az alábbi hét, önmagában is összetett, egyben páronként és többszörösen is összefonódó, de azért elkülöníthető dimenzió, problémakör mentén (egyfajta, nem kizárólagos osztályozási rendszerben) leírható A hét dimenzió az alábbi:

- területi egyenlőtlenségek,
- az elhelyezkedésben,
  - a mennyiségekben,
  - a minőségekben,
  - a rendelkezésben, szerepben,
  - a szerkezetben,
  - a kapcsolatokban,
  - a viszonyokban.

Ebbe az osztályozásba beilleszthetők a területi egyenlőtlenségvizsgálatok legjellegzetesebb kérdésfeltevésai, példái.

Az *elhelyezkedés* egyenlőtlensége tulajdonképp mindent átfog, önmagában véve azonban lényegében ezzel azonosítható a klasszikus leíró földrajz alapkérdése is: mi hol van? Tulajdonképp ezt firtatja, ebbe torkollik az olyan gyakorta vizsgált probléma is, mint a területi *koncentráció*. Az elhelyezkedés egyenlőtlensége legtisztább modellformában — a minőségtől elvonatkoztatott — térbeli ponteloszlásokban, a különböző geometriai térelemek konfigurációiban fogható meg.

A *mennyiségek* területi egyenlőtlenségének elemzése a fenti fázison már túllép, a vizsgált (keresett) objektumokat nem pusztán geometriai jellemzőik, helykoordinátáik, s ezzel összekapcsolva, egyszerű számosságuk alapján vizsgálja, hanem hozzájuk társadalmi tartalmakkal is bíró mértékeket (nagyság, kiterjedés stb.) rendel. Tipikus példája ennek a területi (népességi, gazdasági) *növekedés* vizsgálata.

A *minőségek* területi egyenlőtlenségeit firtató közelítés már egyértelműen érték meghatározottságú, jellemző példája, terepe a területi *fejlettség*, fejlődés vizsgálata. (Nincs persze éles határ a mennyiségi-minőségi közelítés között. Egy mai 4.500,- Ft-os jövedelemszint egy vizsgálatban, egy térképen lehet mennyiségi kategória-határ, de lehet létminimumként meghatározott összeg, ami azonnal explicit minőséggé változtatja át az adott mértéket.)

A *rendelkezés*, *szerep* mint területi egyenlőtlenségvizsgáló dimenzió — szemben az előzőekkel — már hangsúlyozottan a térbeli társadalmi *aktivitás* irányába tolja el a kutatást. Ide sorolnának a települési, intézményi *funkciók* vizsgálatai.

Az említett négy dimenzióban jellemzően és lényegében az egyes objektumokhoz rendelődnek, s kerülnek analízisra önmagukban és egymáshoz viszonyítva a különböző meghatározottságok (a hely, a nagyság, a fejlettség, a funkciók). A rendszer további három elemében — szerkezet, kapcsolatok, viszonyok — az objektumok egymásra vetítésével, viszonyításával megszülető jegyeket, mechanizmusokat — tehát nem magukat az objektumokat, hanem a közöttük lévő *relációkat* vizsgáljuk.

A területi *szerkezet* karakteresen egyenlőtlenség-központú elemzését példázzák a különösen a gazdaságföldrajzban elterjedt *specializáció*-kutatások.

A *kapcsolatok* egyenlőtlenségei a térbeli *áramlások* (népesség, termék, tőke stb.) szerteágazó körét foglalják át.

A *viszonyok* kutatásának — szemben a fenti példákkal, amelyek jellemzően a társadalmi reál-folyamatokat tesztelik — tipikus terepe a (területi) irányítási rendszer, az alá-fölérendeltség, a *függés* problematikája.

A sorra vett dimenziók közül az első, az elhelyezkedés egyenlőtlensége közelíti legáltalánosabban a térbeliséget. A hazai területi kutatások "elméletnélkülisége" megítélésem szerint — ha pusztán a tudományos tematika oldaláról közelítjük — nem kis részben épp arra vezethető vissza, hogy az ilyen típusú munkák szinte teljesen hiányoznak. Filozófiai (és különösen matematikai) térelméleti munkák alig születtek, így számos alapvető elméleti fogalom homályban marad, elsüllyed a leíró vagy kvantitatív empirizmus dömpingcikkeinek halmazában.

Csak egyetlen apró példaként említjük meg a térbeli ponteloszlások matematikai (matematikai-statisztikai) elemzését, mint a térbeliség általános törvényszerűségei vizsgálatának egyik útját. Az *I/A ábra* a térbeli ponteloszlások három jellegzetes típusát érzékelteti, az *I/B*, illetve *I/C* modell pedig két konkrét mintavételt. Az ábrák alatt látható R értékek (ezek 0 és 2,15 közöttiek lehetnek) egy a térbeli ponteloszlások jellegét számszerűsíteni képes matematikai-statisz-

tikai módszer, az ún. *legközelebbi-szomszéd analízis* algoritmusával számíthatók. E módszerrel olyan érdekes — s az elméleti, matematikai modellezési közelítések hazai hiánya következtében vélhetően meglepő — eredményekhez is juthatunk, miszerint a hazai megyék városhálózata közül Bács-Kiskuné a legrszabályosabb (ezt modellezi az *I/C ábra* és számszerűsíti az $R=1,88$ érték); míg a leginkább véletlenszerű Hajdú- Biharé (*I/B ábra*, $R=1,13$).

E példát követően — amely azt érzékelteti, hogy az itt leírt egyes dimenziók mennyire sajátos közelítéseket involválhatnak — arra is érdemes kitérni, hogy ez a dimenziórendszer egyszers- mind felbonthatóvá, s így áttekinthetőbbé teszi a társadalom térbeli működésének összetett megnyilvánulásait is, egyfajta sajátos koordináta-rendszerként használható.

	A	
koncentrált	véletlenszerű	szabályos
R=0	R=1	R=2,15
B		C
R=1,13		R=1,88

1. ÁBRA
Térbeli ponteloszlások

DIMENZIÓK	Nagyváros	—	Aprófalú
Elhelyezkedés	Centrális helyzetű	—	Peremhelyzetű
Mennyiség	Népes, kiterjedt	—	Kis népességű, kis területű
Minőség	Fejlett, jól ellátott	—	Elmaradott, ellátatlan
Rendelkezés, szerep	Sokfunkciós	—	Funkcióhiányos
Szerkezet	Tagolt, szegregált	—	Homogén
Kapcsolatok	Sűrű kapcsolati rendszer	—	Kevés kontaktus
Viszonyok	Hatalmi erőfölény	—	Hatalmi eszközök hiánya

2. ÁBRA
A településhierarchia pólusainak elhelyezkedése a hét dimenzió mentén

Jól példázza ezt a *településhierarchia* fogalma és tartalma. Ugyanis a fenti dimenziók szint- mindegyike felfedezhető, összefut, halmazódik a fogalomban. Praktikusán ezért a településhie- rarchiát ezek mentén egyenként, majd összekapcsolva célszerű vizsgálni. A településhierarchi-

elméleti pólusain elhelyezkedő települések (településtípusok) talán úgy határozhatók meg legjobban, hogy ezek mind a hét dimenzióban a két-két szélső pozíciót foglalják el (2. ábra). Ez azonban csak hangsúlyozottan modellszerű „szélsőség”, a települések pozíciójában ugyanis jellegzetes inkonzisztencia van a különböző dimenziók szerint. Az egyes dimenziók mentén a relatív pozíciók eltérnek, a determinisztikus együttmozgás kizárt, ha van összefüggés, az kifejezetten sztochasztikus (pl. a település nagyság és a fejlettség vagy a településfejlettség és a belső tagoltság, szerkezet között). Ebből következik az is, hogy valamelyik dimenzió egyoldalú kiemelése a településpolitikában (például a népességszám kizárólagos fejlesztési kritériumként való használata) bizonyítottan durva torzulásokhoz vezet, épp egyik mechanizmusa a merev hierarchizáltság kialakításának.

TERÜLETI AGGREGÁCIÓ

A területi egyenlőtlenségek kutatásával kapcsolatos metodikai nehézségek számosak. Ezek jó része közismert, így itt részletező számbavételük aligha indokolt. Egy pusztán metodikainak is tekinthető, de nagyonis tartalmi vitacsomópont érintésével azonban talán érdemes bővíteni a „dimenziók” számát: ez a térségi szintek, illetve a területi aggregáció kérdése.

E problémával a területi kutató leginkább amiatt a profán gond miatt kerül szembe, hogy a kutatásokban elemezni kívánt jelenségekről általában csak erősen aggregált számszerű információk állnak rendelkezésre (ráadásul jellemzően csekély magyarázóerejű jelzőszámok, statisztikai közületek formájában). Ez a korlát aztán nem ritkán ideológiává nemesül — a hazai területfejlesztési politika hivatalos értékelései nagy előszeretettel maradnak meg a megyei szintnél, amely ráadásul talán a legkedvezőbb aggregációs szintet jelenti, például a lakossági infrastrukturális ellátás területi közeledésének mint stratégiai dogmának az igazolására is.

Felfedezhető az ellenreakció is, ami kutatás-metodikai szempontból odáig fajulhat, hogy a kutatás a lehetséges „elemi” szintek vizsgálatát (pl. népszámlálási körzetek, ipartelepi adatok) jelenti, s meg is reked ezeknél, bármifajta aggregációt elvet, abban torzítást lát. Erről az a véleményem, hogy bármennyire is csábító, torzításmentesnek tetsző az „elemi” szint használata (ha ilyen egység elméletileg és praktikusán egyáltalában megjelölhető), hiba arról megfeledkezni, hogy az itt feltáruló összefüggések, törvényszerűségek csak részei a (társadalmi) térszerződés komplex jelenségkörének, törvényszerűségeinek, amelyek nem elhanyagolható hányada épp abban jelentkezik, hogy az elemi egységek nagyobb egységekké szerveződnek (szerveztetnek).

A fentiekől a nem a terület egységeket, hanem az embert, az egyént, annak térpályáit, térképzetét a középpontba állító iskolák esetében sem különbözik alapjaiban a helyzet. Az egyéni mozgásokból, az egyének közötti relációkból kötelező az átmenet a társadalom mikro- és makroközösségei (a család, a szomszédság, a lakóhely) szintjeire.

A társadalmi tér sokrétűen és összetetten szerveződik és szervezett, s ha vannak is súlyponti szintek és egységek, s ha — etikailag is — elvetendő a torzító, manipulatív aggregálás, sem a társadalom reálszerveződésében, sem a társadalomirányításban (s így természetesen a területi kutatásban sem) indokolt egyetlen, kizárólagos szerepűnek minősített terület egység, térségi szint kiemelése, abszolútizálása.

Jól eligazít — legalábbis elméletileg — az az elv (Bartke 1989: 157-9. o.), hogy minden társadalmi jelenséget, jelenségsoprotot abban a térségi keretben, azon a szinten indokolt vizsgálni, ahol az valóságosan szerveződik (ebből látszik, hogy az adekvát szerveződési keret, szint megkeresése maga is kutatási feladat).¹

A területi kutatásokban az itt elemzett problémakör kapcsán a megfelelő aggregációs szint kiválasztása mellett a leggyakoribb — az előzővel szorosan összefüggő — kényszer az, hogy szinte minden társadalmi, gazdasági jelenség kutatása a területi közigazgatás területegységeibe, szintrendszerébe szorított. Mégpedig nem is általánosságban, hanem az épp „érvényes” rendszerbe. Ez, ha realitásként, valóságos messzesugárzó hatóerőként, s nem pusztán elvi keretként funkcionál is (azaz kétségtelenül hatással bír más — nem közigazgatási jellegű — társadalmi funkciókra is), mégsem valamifajta elvi és örök mindenhatóságú keret. Ezt pregnánsan igazolja a Bibó-féle területi beosztási alternatívák rendszere (3. ábra), amely hat különböző területi, közigazgatási beosztást, szintrendszert tartalmaz.

	Egységnek neve	Kerület	Nagy megye	Középmegye	Középkis-megye	Kis-megye	Nagyjárás	Középjárás	Kisjárás	Községkörzet (kanton)	Nagy-község v. községcsoport	Község	
	Egységek száma	5-9	10-15	15—25	kb. 30	kb. 40	80-90	110-130	140-160	kb. 400	kb. 1000	kb. 3000	
Rendszerek	Egységek átlagos lélekszáma ezerben	1000-1500	100-700	300-500	150-400	100-300	50-120	30-70	20-50	10-20	4-6	0,5-3,0	
Megye-rendszerek	Nagy-megye-rendszer												
	Középmegye-rendszer												
Kis-megye-rendszerek	Középkis-megye-rendszer												
	Kis-megye-rendszer												
Városkörnyék- vagy városjárás-rendszer	Nagyjárásokkal												
	Középesjárásokkal												

Jelmagyarázat: Súlyponti területi egység ● Középesen súlyponti területi egység * Nem súlyponti területi egység ○ Kiküthatható területi egység ⊕

3. ÁBRA

A lehetséges területi beosztási rendszerek és egységek súlypontjai

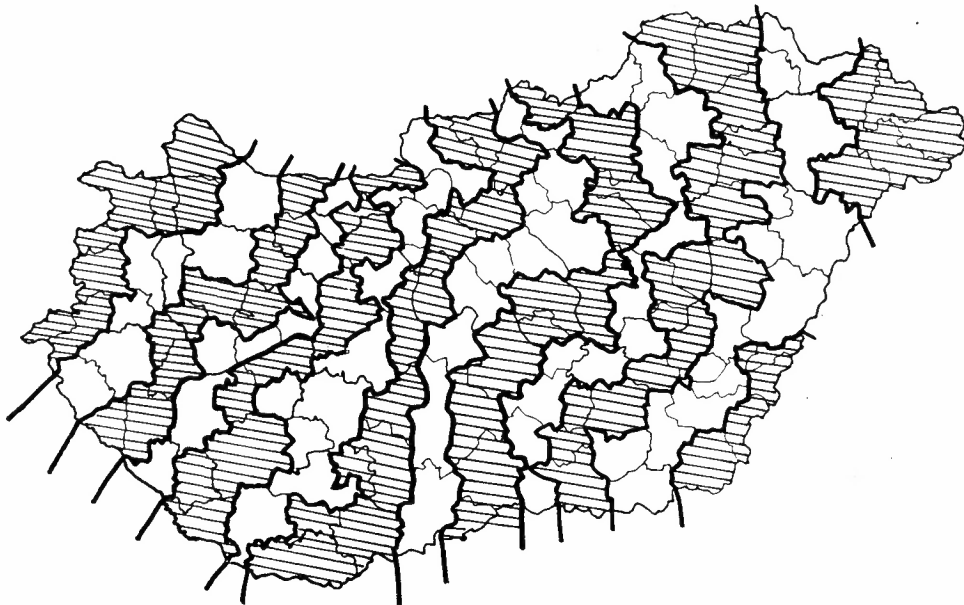
Forrás: Bibó I. (1986): Közigazgatási területrendezés és az 1979. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. In: *Válogatott tanulmányok III.*, Magvető Kiadó, Budapest, 143-276. pp.

A tartalmi szempontból „adekvát” aggregáció példái az agrár földrajzi vizsgálatokban terület egységként használt, agrárökológiai szempontok alapján kijelölt termelési körzetek, vagy az ipar földrajzban az ipari (az iparosodottság szintje és az iparszerkezet alapján kijelölt) körzetek. Ezekben az esetekben tehát a vizsgálni kívánt jelenség természetéből, valóságos szerveződéséből indul ki, illetve erre alapoz az aggregáció.

Egészen más a kritériuma a matematikai szempontból adekvát vagy optimális aggregációnak: ott az alapkritérium az aggregációból objektíve következő információvesztés minimalizálása (belül homogén, egymástól különböző körzetek).

Úgy gondolom beszélhetünk *a priori földrajzi* aggregációról, körzetesítésről is, amikor az elemzésben (tetszőleges tartalom mellett) kifejezetten földrajzi, térbeni jegy alapján végzünk összevonásokat. Erre példa lehet a konkrét hazai területi elemzések esetében egyfajta *gyűrűs zónarendszer* (aggregáció): ha a vizsgálat alapadatai például városkörzeti szintűek, létrehozható egy olyan vizsgálati rendszer, ahol az 1. zóna a főváros, a másodikba a Budapesttel érintkező körzetek, a következőbe az ezekkel szomszédosok kerülnek és így tovább (e módszerrel az ország a fővároson kívüli kilenc gyűrűs zónára bomlik). Ez az aggregáció jó rendszer a fővároshoz viszonyított helyzet, a távolsághatás tesztelésére, bármifajta jelenség esetén. (Mikroszinten ilyen rendszert használ a hazai területi statisztika is a településegysétek központra, külső és belső zónákra osztásakor.)

Hasonló konstrukció a nyugat-keleti zónarendszer is (4. ábra), amely megfelelő keret lehet egy a földrajzi helyzethez kötődő, feltételezhető mezo- és makroregionális megosztottság vizsgálatakor. Az ilyen típusú aggregációk jelentősége abban van, hogy kitérést jelentenek a szinte kizárólagosságra szert tett területi közigazgatási (megyei), illetve a településszintekhez, településtípusokhoz kötődő aggregációk köréből, s segítségükkel explicit módon megjeleníthetők, feltárhatók — amennyiben ilyenek léteznek — a földrajzi helyzethez, pozícióhoz kötődő térszerveződési törvényszerűségek.

4. ÁBRA

A nyugat-keleti szomszédsági zónák rendszere

Hozható példa a települési aggregációs probléma egészen kézzelfogható következményeire is. Nézzük a településfinanszírozással kapcsolatos alábbi példát. A személyi-jövedelemadó bevezetésével, s lakóhelyhez rendelésével alapvető változás van a tanácsi finanszírozásban, az SZJA helyi, el nem vonható (helyesebben automatikusan visszautalt) forrása lesz a jövőben a tanácsoknak. Az 1988. évi adóbevételi tényadatok azonban rendkívül nagy szélsőségeket jeleznek az adóbevételekben. Ezeket ott, ahol az adóbevétel nem éri el egy lakosra vetítve a négyezer forintot, eddig a szintig központilag kiegészítik.

A kiegészítés azonban történhet tanácsonként, illetve településenként, s ez a nagyszámú, több települést (falut) átfogó közös tanács miatt jelentősen eltérő két térségi szint (a tanácsonkénti kezelés jóval aggregáltabb). Az adószint szerinti kiegészítés két útja eltérően érinti az egyes településeket, vannak amelyeknek a tanácsonkénti kiegészítés, másoknak a településenkénti a kedvezőbb.

Baranya megye 297 települése esetében a következő a helyzet: nem változik azon települések pozíciója, ahol társközség nincs, azaz egy tanács = egy község (város). A megye 51 településében nagyobb a fajlagos adószint négyezer forintnál, s így ezek egyik esetben sem kapnak kiegészítést (megtarthatják az összes adóbevételüket). Tizenhét olyan település van, amelyek ugyancsak önálló tanácsúak, de a limit alatti adószint miatt mindkét esetben (azonos mértékű) kiegészítésre jogosultak. E hatvankilenc település (a megye településeinek egynegyede) adóból származó bevétele nem függ a kiegészítéskor választott aggregációs szinttől.

A fennmaradó 228 település pozíciója azonban a két esetben nem azonos. Negyvenhat olyan település van, amely a tanácsonkénti kezelésnél nem kapna kiegészítést, de a településenkénti korrekció esetében igen (ezek azok a községek, amelyek maguk négyezer forint alatti adószintűek, de annak a közös tanácsnak, amelyhez tartoznak, az adószintje magasabb a négyezer forintnál). 118 település jogosult nagyobb kiegészítésre a településenkénti korrekció esetében, mint ami a tanácsi szintű elosztásnál reá jutott volna. E két településcsoport (a megye településeinek 55,2%-a) „jobban jár” a településenkénti korrekcióval. Van ugyanakkor 50 olyan település (jórészt a közös tanácsok központjai, amelyek általában a nagyobbak), amelyek mindkét esetben kapnának ugyan adószintkiegészítést, de számukra a tanácsonkénti korrekció lenne kedvezőbb. Végül 14 olyan település is van, amely, ha tanácsonként (társközségeikkel együtt) lenne figyelembe véve, népességének megfelelően kapna kiegészítést, önmagában azonban már nem, mivel adószintje limit feletti. (E két településcsoportba kerül tehát a megye településeinek 21,5%-a).

A RÉSZEK ÉS AZ EGÉSZ EGYENLŐTLENSÉGEI

Az analitikus közelítés, a részekre bontás, a többszintű, elkülönített majd összekapcsolódó elemzés az eddigi példáktól eltérő tartalommal is hozadékkal kecsegtető lehet a vizsgálódásokban.

Ilyen eset az, amikor bizonyos általános és átfogó fogalmakat (pl. fejlettség) feltételezett elemi összetevőik, illetve ezek kombinációi, összessége alapján egyaránt vizsgálunk (a komplex mutatók előállítását célzó elemi matematikai és többváltozós matematikai-statisztikai módszereket használó, ma már rutinszerű vizsgálatok jellemző útja ez). De vehetünk más — kevésbé

az elemzési módszerhez, inkább a jelenség tartalmához kötődő — példákat is az analitikus közelítés teremtette esélyek megvilágítására.

A területi kutatások ma egyik leggyakrabban használt, okkal vagy ok nélkül divatos fogalma az innováció. Sokasodnak azok a vizsgálatok is, melyekben az innovációs képesség, potenciál, az innováció-terjedés meghatározása, leírása a cél. Eközben fennáll az a veszély, hogy a fogalom valós tartalma eltűnik, eltorzul, kényszerszülte és hiányos, adekvátan aligha tekinthető statisztikai adatok, „faktorok” alap nélküli átkeresztelésével, nevesítésével oldódik meg a gond — előáll az innováció, az innovativitás területi mértékszámja. S ekkor már fel sem tűnik, hogy az innováció fogalmában nagyon is eltérő karakterű jelensége, fázisok — a fogalom maga ab ovo folyamatjellegű — mosódnak össze.

Ezt elkerülendő szerencsésebb lehet, ha az egyszavas közelítés helyébe karakteresen elválasztott fogalmak kerülnek. Azok, amelyekből — visszatérve a például kiválasztott fogalomhoz — az innovációs folyamat összegződik: az *invenció* (ötlet), maga az *innováció* (az ötlet megvalósítása, kifejlesztése), a *diffúzió* (a megvalósult, „termékké” vált ötlet elterjedése, elterjesztése) és az *adaptáció* (a rendeltetésszerű, valóságos használat).

Aligha kíván bő magyarázatot a négy fázis elkülönülése, a hozzájuk rendelhető területi sajátosságok, meghatározottságok eltérése. Ha a szétválasztást nem végezzük el, akkor innovatív-nak minősülhet egy-egy térség, ország (például hazánk), miközben (nem csekély szerénytelenséggel) legfeljebb talán invenciózusnak nevezhető; elterjedtnek minősül egy jelenség, miközben valóságos adaptációjáról alig vagy legalábbis a „fizikai” elterjedtségéhez képest aránytalan mértékben beszélhetünk (gondolhatunk itt például akár a személyi számítógépek, de a marxista ideológia hazai elterjedtsége és adaptációja különbségeire). Az egyes fogalmakhoz, fázisokhoz más-más társadalmi-gazdasági adottság, háttér kapcsolódik, eltérő úton haladhat azok statisztikai közelítése, mérése, s nagyon különbözhet a területi differenciáltság mértéke és jellege is. Az invenció például, mivel kevésbé szervezethez kötött, mint az innováció, ezért a térben — legalábbis elvileg — feltehetően jóval egyenletesebben terül szét annál, az adaptáció (a valóságos birtokbavétel) vélhetően térben koncentráltabb az elterjedtségnél (és így tovább). Az ilyen fogalmi felbontás konkrét fejlesztéspolitikai döntések alátámasztásához — a „tervező közigazgatás legitimálásához” — is hozzájárulhat. Az egyes fázisok elemzésével eldönthető lehet, melyikre tegyük a hangsúlyt, hol legnagyobbak az esélyeink, hol a legerősebbek a gátak, milyen módon terjedhet ki — egyes fázisok megerősítésével — a parciális vagy általános értelemben vett innovációs folyamat egésze. Az ilyen s ehhez hasonló közelítés feltehetően még akkor is segítheti a korábbi kutatási (és tegyük hozzá tervezési) sémák meghaladását, ha egyébként a konkrét területi elemzési eszközök lényegében változatlanok maradnak.

A fenti példa leginkább azt érzékelteti, hogy egy-egy komplex jelenség (ez esetben az innováció) részelemei milyen egymástól eltérő térbeni sajátosságokkal rendelkeznek. Hozható aktuális példa olyan jelenségkörre is, amelyben az analitikus közelítés nélkül a legalapvetőbb, jellegmeghatározó térbeli folyamatok is rejtve maradnak. Erre jó példa lehet a hazai második gazdaság — a legális magánszektor és a lakossági kiegészítő tevékenység — amelyre, összességében tekintve a legutóbbi évtizedben *globális* expanzió a jellemző, ha azonban az egyes tevékenységi formák szintjén vizsgálódunk, világossá válik az is, hogy itt kifejezett térségi- települési meghatározottság van: az expanzió lényegében a szféra települési megkettőződésének, a második gazdaság *városi* forradalmának következménye. Ennek a települési meghatározottság-

nak ráadásul olyan átfogó társadalmi következménye is van, hogy a szféra korábbi társadalmi (térségi, települési) kiegyenlítő, stabilizáló hatását mára a társadalmi (benne a térségi, települési) differenciálódást eredményező jelenségek váltják fel (Nemes Nagy — Ruttkay 1989).

Területi politika: múlt és jövő

Hiába törekszik a kutató arra — egészen odáig, hogy belőle ideológiát, etikai normát fabrikál —, hogy a „tisza” tudományba (az elméletbe, metodikába, merev pozitivizmusba) meneküljön, még a nyugodt, felfelé ívelő korszakokban sem vonhatja ki magát a közvetlen és közvetet gyakorlati (politikai) állásfoglalások alól. Különösképp így van ez olyan politikailag szinte áttekinthetetlen mozgásban lévő, túlfűtött periódusokban, mint ez a mai. Bár az eddig leírtakbar felfedezhető lehet vonzódásom az említett „tisza” tudományos közelítéshez — már csak a bevezetőben idézettek direkt (terület) politikai tartalma miatt sem lenne etikus megállnom a metodikai- elméleti kérdéseknél.

„TERÜLETEN KÍVÜLI” TERÜLETFEJLESZTÉS

Az a nagyon általános tézis, amit a dolgozat első fejezetében leírtam, miszerint minden társadalmi térelméletnek egyenlőtlenségelméleti magja, alapja van, alig nyújt kapaszkodót ahhoz, hogy egy megalkotni kívánt térelmélet milyen fogalmakkal, eszközökkel operáljon. Aligha kérdéses, hogy a legátfogóbb közelítésekben, a filozófia mellett, leginkább a matematikai tértudományok — halmazelmélet, topológia, geometria, gráfelmélet — fogalmi játszhatják a főszerepet. A társadalmi térelméletekben a valóság-visszatükröző és magyarázó erő azonban már kevésbé függ a térre „általában” és minden társadalmi formációra egyaránt jellemző területi sajátosságoktól, törvényszerűségektől — amelyek közül épp a társadalom térben differenciált léte és működése, azaz a „területi egyenlőtlenség” a legalapvetőbb —, sokkal inkább a *rendszer-specifikus* jegyeiktől.

Épp ez az a momentum, amelyben megítélésem szerint a hazai területi kutatás (s benne a geográfia) eleve kudarcra ítélt utakon jár. Munkáink jellegzetes módszerei és közelítései az elmúlt évtizedekben működött — működő — társadalmi (gazdasági, politikai, irányítási) mechanizmusok valóságos térbeni természetének és hatásainak feltárására alkalmatlanok. Nem ismertük ugyanis fel, vagy legalábbis nem tükröződik a kutatásokban, hogy azon társadalmi modell, amelynek megreformálása vagy elvetése és újjal felcserélése van napirenden, a *térhez és az időhöz való viszonyának lényege: ezek tagadása.*²

Az idő (a történelem) kiiktatásának jellegzetes szlogenje a „múlt átkos örökségétől” való elhatárolódás, a téré pedig a „város és a falu közötti különbségek megszüntetésének” jelszava. A társadalom azonban — ez a társadalom is — térben és időben létezik — a durva ellentmondás a „modell” és a „valóság” között nyilvánvaló. A „létező szocializmusok” társadalmi térelméletének megfogalmazására, s a kiút felvázolására csak akkor van — a tudomány eszközeivel — esély, ha ezt az alapellentmondást képesek vagyunk minden részletre, következményre kiterjedően feltárni.

Lényegét tekintve a *tér tagadását* („területen kívüli” erők hatalmát a „terület”, így az ember, az egyén felett is) jelenti, illetve eredményezi e társadalmi formáció két alapvető intézménye, illetve mechanizmusa: az ideológia és a politika rátelepedése minden társadalmi szférára, és az ezt megvalósító szélsőségesen centralizált irányítási rendszer.

Ezt a két jellemvonást egyértelműen visszaigazolta az a kutatás is, amelyet az 1988-as év során végeztem, hatvan területi kutató, illetve a területi (tanács) tervezéssel foglalkozó államigazgatási szakember bevonásával. A kutatás során több fázisban és közelítésben egy mátrix- modell segítségével — egyebek mellett — arra kerestem a választ, hogy a vizsgálatban résztvevők véleménye szerint a társadalom reálszerveződésében, illetve az irányításban mekkora a mai feltételezhető súlya, szerepe 12 „vertikális” társadalmi szférának (ideológia, politika, államigazgatás, az anyagi termelés szocialista szektora, az anyagi termelés legális második gazdasága, közlekedés és hírközlés, lakás- és kommunális ellátás, szociális ellátás és egészségügy, közoktatás, felsőoktatás és tudományos kutatás, művelődés és szabadidő, természeti környezet), illetve különböző „horizontális” térségi szinteknek.

A vizsgálat a jelen (1988-as) állapotot a felépítményi szférák (politika, államigazgatás, ideológia) túlsúlyával azonosította, ezekhez képest a modell többi szférája alárendelt szerepűnek minősült (5. ábra). A „kívánatos” arányok egy jóval kiegyensúlyozottabb társadalmi szférákból álló rendszer igényét jelzik, amelyben épp a mai túlsúlyos szférák szerepe csökkenne.

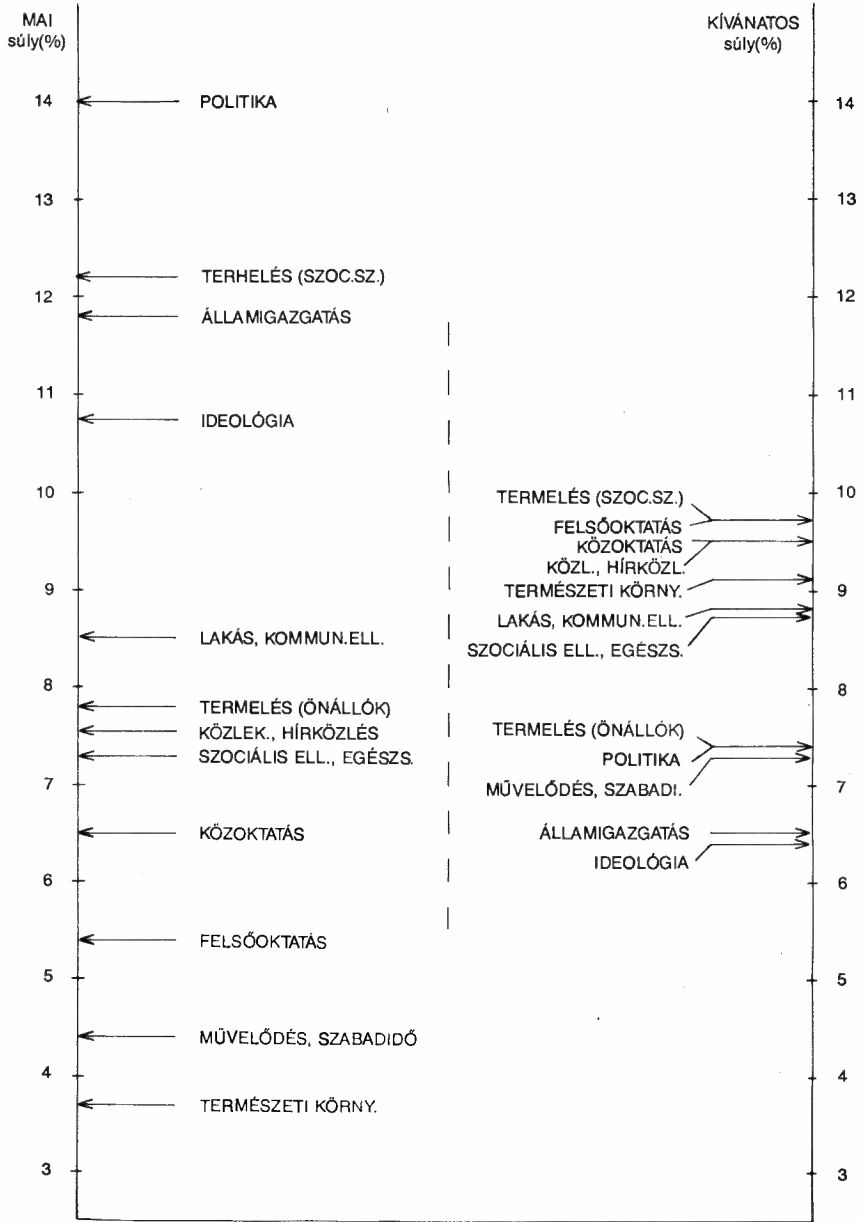
A vizsgálat a második említett alapvető rendszerspecifikus, „tértagadó” mechanizmussal való szembenállást is megjelenítette (6. ábra) oly módon, hogy a modell szféráiban az országos, központi („területen kívüli, területfeletti”) szint befolyásának, súlyának csökkenését tartották a véleményt nyilvánítók kívánatos elmozdulási iránynak, egyöntetű, bár az egyes szférákban eltérő mértékű tendenciaként. (Ez az empirikus alapon nyugvó összefüggés szoros rokonságot mutat a Kornai J. által a gazdaság szabályozási modellvariációként felvázoltakkal.) (Kornai 1988.)

E kettős szorításban vergődő társadalom a valóságos fizikai és társadalmi *térből kiszakított* különleges „*térelmek*” sokaságát produkálta. Ide sorolhatók — csak példaként — a zárt városok, a határsávok, a zárt vadászterületek, a sohasemvolt szilárdságú és magasságú határok (nem véletlen, hogy ezek megszüntetése, lebontása legnyilvánvalóbb és legelső kísérőjelensége a változásoknak). Karakteresen *centrifugálisak* a rendszerspecifikus társadalmi mozgások (*kitelepítés, kivándorlás*), sajátosak a rendszer térbeli hálózatai is: miközben a civil társadalom kommunikációs, infrastrukturális elszigetelése a jellemző, a hatalom párhuzamos hálózatok pazarló rendszereit tartja fenn (lásd a polgári célú telefonellátottság afrikai szintjét — a fajlagos telefontelátottság ma nálunk nagyjából a dél-afrikaival azonos, profán interpretációval: nálunk is csak a „*fehéreknek*” van telefonja — s ezzel szemben áll a katonai hálózatok, a K-vonalak minden, a hatalom számára lényeges pontot elérő kiépítettsége).

Egy rendszerspecifikus térelmélet ezeket — az itt csupán ötlet- és példaszerűen felsorolt — jelenségeket, összefüggéseket nem hagyhatja figyelmen kívül, ha láttatni akarja azokat a lényegi folyamatokat, mechanizmusokat, amelyek a társadalmi tér mai tagoltságát „*sajátos*” módon — s nem pusztán a térben létezés vagy épp az elért gazdasági fejlettség „objektív” hatásaiból adódóan — eredményezték.

Ebből a közelítésből, alapállásból feltehetően egészen más értékítélet folyik a hazai területfejlesztési politikára is, világossá válik annak eszköznélkülisége, alárendelt, utólagos és valós

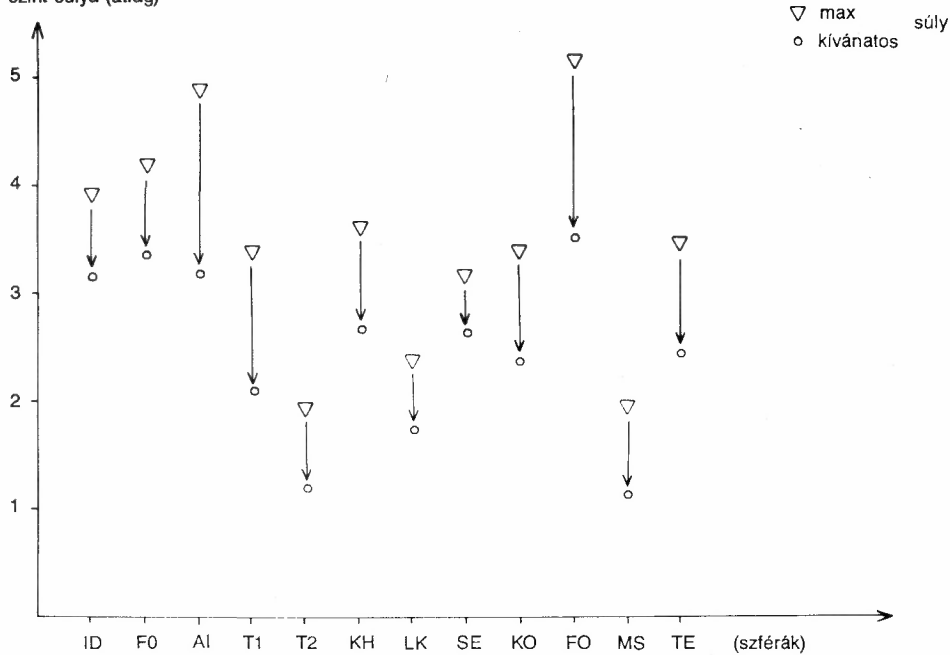

A súlyok összege = 100

5. ÁBRA

A modell 12 társadalmi szférájának súlya

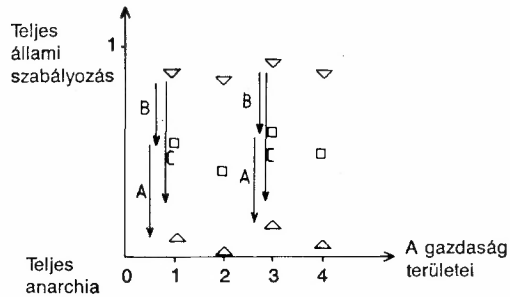
Az országos, központi szint súlyja (átlag)

A keleti reformerek és a nyugati konzervatívok által kívánatosnak tartott elmozdulások

Az állami szabályozás mutatója

Kornai (1988) modellje
i.m. 5.o.

Jelmagyarázat. ▽ : maximális állam, □ : közepes állam, △ : minimális állam.
A: a nyugati konzervatívok által kívánatosnak tartott elmozdulás. B: a keleti közép-reformerek által kívánatosnak tartott elmozdulás. C: a messzemenően radikális keleti reformerek által kívánatosnak tartott elmozdulás.

6. ÁBRA

Az országos, központi szint súlyának csökkenése a modell 12 szférájában

esély nélküli korrekciós szerepe. Nyilvánvaló az is, ha az alaprelációkban nem következik be lényeges változás, akkor a korszerűsített területi irányítási rendszer alig jár több haszonnal, mint hogy nem keveseknek továbbra is hivatali széklet és íróasztalt biztosít. Ebben a szisztémában — s itt visszakanyarodhatunk szűkebb témánkhoz — a területfejlesztési politikában érintettek (irányítók) kifejezetten a területi különbségek, egyenlőtlenségek fennmaradásában, illetve folyamatos újratermelődésében érdekeltek: az elmaradottság, a depresszió, a munkanélküliség lokális koncentrációja, a környezeti krízishelyzetek „legitimálják” őket.

ÖNKORMÁNYZAT, TERÜLETFEJLESZTÉS

A fentiek talán érzékeltetik azt a véleményemet, hogy a hazai társadalmi tér és a területfejlesztés jövője nem elsődlegesen valamifajta sajátos „területi” mechanizmustól, hanem a társadalmi berendezkedést alapjaiban meghatározó összefüggésekben bekövetkező változásoktól függ. E változások közül azonban van egy olyan elem, amely kifejezetten a társadalom térbeliségéhez kötődik, ez pedig a területi *önkormányzatok* problémája. A múltra vonatkozó, talán sommásnak minősülő előző gondolataim után, az önkormányzatok kapcsán sem tudok felhagyni a kérdőjeleket támasztó, megfontolásra intő hozzáállással, már azért sem, mert bizonyos torz társadalmi relációk sajátos újratermelődésének veszélyét itt is érzem.

Ez a társadalmi intézmény — illetve ennek hiánya — az egyik legalapvetőbb tényezője a mai hazai társadalmi, területi egyenlőtlenségrendszernek. Úgy vélem, egy valóságosan működő önkormányzati rendszer jelentősége nem értékelhető túl. Ugyanakkor illúziók sokasága is hozzáragad. Ilyen illúzió azt hinni, hogy az önkormányzat törvényi szabályozásával, garanciáinak kiépítésével azonnal működőképes lesz a rendszer. Erről szó sincs: sokkal inkább csak arról, hogy így lehetőség nyílik egy legalább évtizedes léptékű társadalmi tanulási folyamat elindítására, amely valamikor — korrekciók, kudarcok sorozatán át — megteremthet egy újfajta, demokratikus és effektív társadalmi intézményt. Illúzió az is, hogy az önkormányzat elsődlegesen jogi és politikai kérdés (jogászai és belügyi kompetencia). Ez a közelítés leginkább csak arra való, hogy az önkormányzatokat a politikai játéktér kibővüléseként üdvözölhessük. Ez egyébként, ha kimondatlanul is, de létező koncepció (ideológia), ami megítélésem szerint jól tettenérhető abban a viszonyrendszerben, ami az önkormányzatok és a település- (és terület) fejlesztés viszonyrendszerét a formálódó jogi dokumentumokban jellemzi. Belegondolva ezek szövegébe, az derül ki, hogy település- és területfejlesztésre azért van szükség, hogy legyen mivel foglalkozzanak a létrehozandó önkormányzatok. Nem épp fordított a „normális” viszony? Nem az önkormányzat az eszköz, a technika, s a kiegyensúlyozott, értékteremtő terület- és településfejlesztés a cél? Nekem ez az utóbbi a meggyőződés. Nem csoda talán, hogy ennek tükrében gyakorlati lelkesedésem heve alatta marad elvi hevületem tüzeinek, amikor az új önkormányzatiság kiépülésének folyamatát figyelem.

E fordított logika következménye aztán az a veszély, hogy az „alsó” szint, a helyi önkormányzat megerősítése szinte végzettszerűen hozza létre a társadalmi reálszerveződés és az irányítás korábbi torz kettéválásának *tükörképét*. Míg a szélsőségesen centralizált, redisztributív modellben a két szféra ütközése, kettéválása abban jelent meg, hogy az irányítás *felfelé* távolodott el a társadalmi reálszervezettől, addig most az a veszély áll fenn, hogy — a csak helyi, települési

vagy még „alacsonyabb” szintre szűkülve — *alá*kerül a társadalom térbeli reálszerveződésének. Annál is inkább fennáll ez a veszély, mert a terület- és településfejlesztés központi, kormányzati irányítása olyan hévvel kíván megszabadulni a centralizmus és a redisztribúció „bélyegétől”, hogy a nagy lendületben minden felelősséget elhárít (kivéve talán a szélsőséges lokális krízishelyzetek kézi vezérlését), s így nem marad olyan társadalmi szereplő — ne feledjük, piac még nincs! —, aki a településcsoportok, régiók szintjén szerveződő folyamatokra is képes lenne hatni. Aminek egyebek mellett olyan következménye is lehet, hogy azelőtt omlik össze az alsó szint (a helyi öngazgatás), mielőtt létrejött volna. Ennek a veszélye annál is nagyobb, mert az önkormányzatiság létrehozásakor — amit hangsúlyozottan magam is alapvető fontosságúnak tartok — ma minduntalan a helyi közösségekre apellálnak, amelyekről köztudott, hogy vagy ki sem alakultak, vagy atomjaikra verődtek szét mára.

Jegyzetek

- ¹ A későbbiekben még visszatérek a térségi reálszerveződés egységei, szintjei és a területi irányítás egységei és szintjei közötti szélsőséges diszfunkció, meg nem felelés hazai problémáira.
- ² Ehhez a jegyhez képest másodlagosnak tartom azt a véleményt, amely az uralkodó ideológia „városi” jellegét tartja a területi fejlődést (is) eltorzító mélyáramnak (Ágh 1989).

Irodalom

- Ágh A. (1989) A hatalom területi elvei. *Földrajzi Közlemények* 1—2: 11—21.
- Bartke I. (1989) *A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bibó I. (1986) Közigazgatási területrendezés és az 1979. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. In: *Válogatott tanulmányok* III.
- Cséfalvai Z. (1988) A szociálgeográfia és a településpolitikai reformja Magyarországon. *Területi kutatások* 9.
- Kornai J. (1988) Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja. *Válóság* 5.
- Nemes Nagy J. — Ruttkay É. (1989): *A második gazdaság földrajza*, OT TGI.

THE DIMENSIONS OF SPATIAL INEQUALITIES

JÓZSEF NEMES NAGY

Spatial inequality is a central and at the same time, the most debated concept in spatial development. The present paper discusses theoretical and methodological issues related to this concept as well as problems related to spatial development policy in Hungary.

As the concept of space is inseparable from the concept of inequality, all socio-spatial theories have their core or basis in some kind of inequality theory. The author identifies seven characteristic dimensions of spatial inequalities: inequalities in location, in quantities, in qualities, in hierarchical position, in structure, in connections, and in relationships. An important methodological problem of research into spatial inequalities is spatial aggregation, i.e. defining the spatial level or units of analyses. This question is studied by concrete examples in the paper.

As for spatial development policy in Hungary, the author considers the „negation of space” (the power of „exterritorial” forces over the „territory”) as a fundamental deforming feature of the previous socio-political mechanism. The predominance of ideology and politics in all spheres of society and the centralized system of control, which served it, represent the most important causes of this deformation. In order to counterbalance it the building up of a local self-governmental system is an outstanding task, which, presumably, can only become a well-operating basic institution of the new political system on the make, as a result of a long—several decades—learning process.

Transl. E. Daróczi

TÉR ÉS TÁRSADALOM

Legyen TÁRSa

A KÖZLEKEDÉSI — TELEKOMMUNIKÁCIÓS VISZONYOK HATÁSA A VÁROSOK SZERKEZETÉNEK ALAKULÁSÁRA

ERDŐSI FERENC

A tér, a település és a közlekedés—hírközlés (a kommunikáció) kölcsönkapcsolatai egységes rendszert képeznek. Jelen írásomban a rendszeren belüli összefüggésekből a kommunikációnak csupán a városok belső szerkezetére gyakorolt hatásával foglalkozom technika-történeti korszakoként, különös figyelmet fordítva a teematikára.

A gyalogosok városától az „automorf” városig

A KÖZLEKEDÉSI TECHNOLÓGIAVÁLTÁS TELEPÜLÉSSZERKEZETI HATÁSAI

Abból indulunk ki, hogy a gyalogos közlekedés átlagos teljesítményét változatlanak tételezhetjük fel (bár a korábbi korok embere a lábára utaltság miatt többet gyalogolt), tehát a gyalogos „hatósugara” — a csak az életkorától, fizikai állapotától függő különbségektől eltekintve — átlagos szinten egyforma. A településeken belüli közlekedési eszköz, a hatastló, illetve a fogatolt jármű az ó- és középkori városokban csak a lakosság meglehetősen szűk rétegének állt rendelkezésére, ezért *alapvetően a gyalogos teljesítmények határozták meg a városok méretét, a munkahely és lakóhely térbeli viszonyát, a szabadidős mozgásokat.* Fischer (1987) szerint a „gyalogosok városa” az ellátásához szükséges napi vonzáskörzetével együtt átlagosan 15 km² lehetett. Ezt az átlagot persze jónéhány történelmi metropolis meghaladta (csupán európai példaként maradva: az ókori Róma, a késő középkori Párizs, London), amelyek olyan méretűek voltak, hogy lakóik többsége azokat gyalogosan rendszeresen képtelen volt bejárni; e körülmény is hozzájárult az egyes negyedeikben jelentkező szegregációhoz.

A közlekedéstechnológiák nem önmagukban, hanem más technikákkal együtt vezettek a településszerkezeti változásokhoz.

Az első ipari forradalom (a gőzgép és szövőszék feltalálásával) óriási koncentrációs és városodási folyamatot indított. A városstruktúrák döntő átalakulásához, a többemeletes házakból álló negyedek építését lehetővé téve, a nagy lakossűrűséghez, a tömör városstruktúrák létrejöttéhez viszont az új kommunális technikák (vízellátási és szennyvízelvezetési, -tisztító rendszerek) a higiéniai feltételek javításával járultak hozzá igen jelentősen.

A közlekedési—kommunikációs infrastruktúrák a legrégibb idők óta a legkedvezőbb telephelyeket határozzák meg, rajzolják ki a térben, legyen az pl.

- egy város fekvése valamilyen víziút mellett,
- az üzlet telephelye egy sétálóutcában, vagy
- egész egyszerűen a kereskedés kedvező közlekedési helyzete az „utcasarkon”.

A telephelyelőnyök vagy -hátrányok ily módon való alakulása kis- és nagytérsegi tekintetben egyaránt megmutatkozik, és érvényes a közlekedési infrastruktúrákra ugyanúgy, mint az új tele-

kommunikációs technikákra. Egy város közlekedésföldrajzi fekvésének értéke azonos értékű lehet a közigazgatási jogállásával vagy más egyéb lényeges meghatározó jegyével. Ahogy a közlekedési helyzeti előny egy város telephelyminőségét meghatározhatja, a közlekedési eszközök és közlekedési rendszerek a városstruktúrát formálják. Mindkét esetben a területek kedvezőbb elérhetősége a fő tényező.

A (nagy)városok számára az első tömegközlekedési eszközök (omnibusz, villamos, vasút) sínhez kötöttek voltak. Bár a tömegközlekedés használatának feltételei — elsősorban anyagi okok miatt — nem voltak egészen egyenlők, de a legfontosabb utazásokhoz általában mindenki igénybe vehette a tömegközlekedést.

A sínközlekedés előtti kompakt településszerkezeteket először a vasúti közlekedés bontotta meg érzékelhetően. Jellegetesen a vasútvonalak mentén növekedtek tovább csáposan a nagyobb települések, alakultak ki az új ipartelepek és lakónegyedek. Ahol több irányból futottak össze a vasútvonalak, *csillag alaprajzúra* formálódott a városok beépített területe (Wolf 1926; Hillebracht 1961). A környék felé kiugró részek lettek a későbbi elővárosok magjai. A tömegközlekedés igénybevételének lehetősége lehetővé tette a munka- és lakóhelyek területi szétválását; a települések funkcionális tagozódása nemcsak az új városrészekben belül és azok között, hanem a bel-, kül- és elővárosok között is megindult. A csápok közötti beépítetlen területeket elsősorban kertként hasznosították. E szerkezet Kelet-Közép-Európa közigazgatási bekebelezések révén is egyre nagyobb számú elővárossal rendelkező nagyvárosait a gépkocsi (az autóbusz) elterjedéséig, az 1940—1950-es évekig jellemezte, a nyugat-európaiaknál és főként az amerikaiaknál a sínközlekedésből adódó merev szerkezet már korábban oldódott. *A „gyalogos városhoz” képest megtízszereződött a városok és (esetenként már agglomerációnak is nevezhető) közvetlen környékük területe, átlagosan 150 km²-re.*

Itt utalunk arra, hogy *kevés figyelmet szenteltünk* eddig a *tarifapolitika városfejlődést, város-szerkezetet alakító erejére.* Pedig a budapesti agglomeráció korai — már a 19. század végétől kezdődő — kialakulásának ugyancsak kedvezett az 1880-as évek végén Baross Gábor által bevezetett vasúti zónatarifarendszer, amely egyrészt a nagytávolsági viszonylatban tette olcsóbbá az utazást (ezzel elősegítve a főváros piaci ellátóterületének kiszélesedését és a főváros kereskedelmi vonzásterületének nagyra növelését). Másrészt a rövid távú környéki közlekedést tette olyan olcsóvá, hogy kifizetődővé vált a metropolisz környéki településekről a bejárás, megindult ezért az áttelepedés az agglomerációs településekre (Erdősi 1989/b).

Nyugat-Európa egyes országaiban viszont ugyancsak az 1880-as évektől éppen a nagyvárosi agglomerációk továbbfejlődése, a munkásság politikai okok miatt sem kívánatos területi (kolóniákban, munkásnegyedekben való) koncentrálódása elleni lépésként a közepes (30—100 km-es) távolságú utazást erősen kedvezményező szociáltarifával, a közlekedés meggyorsításával igyekeztek érdekeltté tenni a nagyvárosokban dolgozó vidékieket távolabbi lakóhelyek választására, az onnét történő bejárásra. E tarifapolitika el is érte a célját, az olcsó menetdíjak mellett a dolgozók nem voltak rákényszerülve arra, hogy a nagyvárosokban telepedjenek le, tehát az ingázás vállalásával a munkahelyüktől távol is lakhattak. Ennek a tarifapolitikának a fenntartása azonban később a megváltozott szerkezeti feltételek közepette ahhoz a kedvezőtlen eredményhez vezetett, hogy a munkahelyektől a lakóhelyek az ideálisnál távolabb kerültek, és a nap né-

hány órájára szorítókozó elviselhetetlen sűrűségű, zsúfolt járművekkel bonyolított hivatásforgalom jött létre. Ez a probléma különösen Belgiumban vált súlyossá — mivel itt különlegesen kedvezett az ingázásnak a többi államokénál alacsonyabban megállapított viteldíj —, ahol Brüsszel térségében olyan koncentrálttá vált a hivatásforgalom, hogy az utaskilométerben mért azonos teljesítmény mellett a belga vasutakon két és félszer több férőhelyre van szükség, mint a szomszédos Hollandia vasútjain (Haegen 1962).

Később az *energiatermelés és -elosztás új formái*, kiváltképpen a mindenhová elvezethető, helyhez legkevésbé kötött elektromos energia a *közúti gépjárműközlekedéssel* (busz, személygépkocsi), a gyorsvasúti, helyenként földalatti közlekedéssel, valamint az elektromos távközléssel, a távbeszélővel *együtt tették lehetővé a decentralizációt, a laza város szerkezeteket*, a kertes házakból álló nagykiterjedésű elővárosi lakónegyedeket, azoknak az ipari területektől (egyáltalán a munkahelynegyedektől) való éles elkülönülését. (Bizonyos mértékig szerkezetformáló tényezőnek bizonyult még a hatékonyabbá vált mezőgazdasági technika, sőt áttételesen a haditechnika is.)

A közúti közlekedésre alapozott város alaprajza úgy módosult, hogy most már a főutak menti építkezésekkel besűrűsödtek a csápok, nagyobb sokágú csillaghoz hasonlóan, az elővárosok, alvófalvak a törzstelepüléstől elválasztottan alkotják a belső agglomerációs öveget, amelybe a városi lakosság szabadidős tevékenységét szolgáló területek ékelődnek be. (E városok szűkebb városrégiójukkal, agglomerációjukkal együtt Fischer táblázata szerint átlag 700 km² kiterjedésűek.) — *A korábbi viszonylagos közlekedési esélyegyenlőséget a személygépkocsi elterjedése, a tömeges magánmotorizáció az autónak megfelelő település kialakításával felszámolta* (Bendzen 1961). Egyre inkább olyan „automorf” városokat építenek, amelyeknek a struktúrájában kifejeződik a társadalmi méretű közlekedési esélyegyenlőség elvének felszámolása. A gépkocsival nem rendelkezők kénytelenek a tömegközlekedési pályák közelében lakni, esetenként munkát vállalni. A gépkocsi nélküli (vagy annak használatából valamilyen ok miatt kizárt), főként idős (még a legfejlettebb országokban is széles) néprétegeket a tömegközlekedéstől függés életminőségükben erősen károsítja. Nem szabad a hagyományos telekommunikációt (pl. telefon, TV) a közlekedés lehetséges helyettesítőjének tekinteni, akik ezt teszik, azok szembe helyezkednek az emberrel mint társadalmi individuummal, nem értik meg az ember lényegét.

Az ideális területi, illetve településstruktúráról és abban a közlekedés elvárható szerepéről a felfogás többször is változott századunkban. Amit az 1970-es években a települések fellazulása, a zömmel kertes családi házakból épült elővárosok, városkörnyéki települések keletkezése miatt Nyugaton egyre jobban terület- és energiapocsékolásnak tekintenek, azt korábban még egészen másként ítélték meg. Annak idején ugyanis az életfeltételek javítását nem tudták elképzelni a mobilitás növelése, hathatós elősegítése nélkül. A mobilitásnak adott prioritás viszont Nyugat-Európában és Észak- Amerikában sok helyen a városokból való elvándorláshoz vezetett. Azok véleményét, akik annak idején a társadalmi igényekhez igazodó teljesítőképességű közhasználatú személyközlekedés kiépítését és ahhoz a településstruktúra megfelelő hozzáigazítását javasolták, később már helytelenítették, és velük szemben ellenvéleményként azt hozták fel, hogy ahogy egy várost sem lehet a helyi közlekedési hálózattól való függőségében tervezni és alakítani, úgy a vidéki településhálózat szerkezetét is lehetlenség mesterségesen, kizárólag a közlekedési pályákhoz idomítani.

A telematika mint az információs város alakítóereje

A szűkebb értelemben vett információ és kommunikáció (azaz az ismeretek megszerzése, feldolgozása és cseréje a személyek és társadalmi csoportok között) lényeges alapfeltétele az emberi életnek és már eddig is magas értéke volt minden társadalomban. Korunkban azonban a Föld élenjáró országaiban már a társadalmi-gazdasági fejlődés alapvető és meghatározó tényezőjévé, attributumává lépett elő.

Az információs társadalom fő termelőerőinek, az új információs—kommunikációs technológiáknak az elterjedése kedvez a városszerkezet további fellazulásának. Miközben az otthon végzett telemunkával megindul a munka- és lakóhely funkcionális integrációja, a térbeli elkülönülés folyamata folytatódik a második (elővárosi vagy a tágabb városkörnyéki, egyben szabadidő eltöltésre is alkalmas településen levő) lakóhely vagy (a részleges otthoni telemunka vállalása esetén) második munkahely fenntartása révén. A város—vidék funkcionális kapcsolatban bekövetkező változás a közigazgatásban is új szervezeti formákat igényel. A következőkben részletesebben szólnunk a telematikának a városszerkezetet funkcionális és alaprajzi, területfelhasználási tekintetben alakító hatásáról, az információs várossá válás folyamatáról.

SPONTÁN FOLYAMATOK

1. Az individuális munkahely „beköltözése” a lakásba

A telematika által uralt információs társadalomban megváltozik a munkahelyek és lakóhelyek történetileg kialakult térbeli viszonya egész üzemszerek kitelepítésével, illetve egyes munkahelyeknek a dolgozók lakóhelyeire való telepítésével.

A telematika lehetővé teszi, hogy a lakásba telepített végkészülékek (terminál, telefax, távrajzoló, telex stb.) segítségével a közvetlen személyes kapcsolatot, felügyeletet, irányítást, munkaközi konzultációt nem igénylő, erősen standardizált adatfeldolgozó, adminisztratív rutinmunkákat éppen úgy, mint az önálló, kreatív szellemi alkotómunkákat (tervezés, tanácsadás, tőzsdézés a távolból videotelefonnal, telekonferenciával) akár teljes, akár rész munkaidőben elvégezzék és csak időnként kelljen bemenni megbeszélésekre a munkaadó vállalathoz, intézményhez. Az otthoni munkahely elsősorban azok számára nyújt rugalmas időbeosztású, a családi—házi elfoglaltsággal jól összeegyeztethető foglalkozási lehetőséget, akik korlátozott mobilitásuk (rokkantság, terhesség, gyermeknevelés, a munkahelytől távoli helyre költözés stb.) miatt nem akarnak a hagyományos üzemben dolgozni.

Az otthon végzett „telemunka” mind a vállalat, mind a már részben alkalmazotti, részben viszont már „szabadúszó munkatársként” dolgozó munkavállaló részére anyagi előnyökkel járhat, de ez utóbbiaknál az elszigeteltség, illetve a családi környezettel valószínűbbé váló konfliktusok jelenthetnek gondot az egyoldalú fizikai terhelésen (képernyő előtti ülőmunka, a részben ugyancsak képernyőnézésben kimerülő szórakozáson) túlmenően. (Az előrebecslések szerint 1995-ben az NSZK-ban az összmunkaidő alából mintegy 4 %-kal fog részesedni az otthoni telemunka [Aprile 1984]).

Az I+K (Információ és Kommunikáció) technikával végzett „mobil munkához” olyan tevékenységek tartoznak, amelyeknek időben mért túlnyomó része telephelyen kívüli mozgást kíván, és a térben szétszórtan végezhető el (ügynökök, cégek területi képviselői, szervizt végzők stb.). Ezek a munkavállalók otthonukból végzik munkájuk távszervezését, egyes mozzanatait, az adminisztrációt és csak ritka időközönként jelennek meg személyesen a munkaadó—megbízó központjában (Erdősi 1988).

A telematikai készülékek — csupán közvetítővonalaktól függő — mobilizálhatósága lehetővé teszi használatukat a privát szférában olyan célokra is, amelyek eddig a lakóhelyükön kívüli területeken voltak elérhetők. Nemcsak a professzionális munka, de a bevásárlás, banki ügyintézés, háztartási számlák intézése, továbbképzés, eszmecsere és szórakozás jó része is megoldható technikailag. Ezáltal a különböző funkciók, a termelés, a közhasznú társadalmi tevékenység és a legszemélyesebb privát élet térbelileg egy helyen és időbelileg egymástól nem élesen elválván integrált módon folyhat. Ez az új helyzet a kapitalista iparosítás előtti időkre emlékeztet, amikor mind a kisiparosok, mind a mezőgazdálkodók körében a munka, a lakás, a napi élet térbeli szétválása még kivételes volt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a mikroelektronikára alapozva megvan a lehetőség a „háziiparszerűen”, az „elektronikus otthonban” végzett munkához való visszatéréshez. E folyamatot reálisan átgondolva azonban egyelőre inkább egy nagy kérdőjel kívánczik az előbbi mondat után, mint pont.

Annyi bizonyos, hogy a telematika elterjedésével a tevékenységek erős térbeni és időbeni rugalmasságával, illetve mobilitásával kell számolni. Az a körülmény sem maradhat következmények nélkül, hogy az új generáció (már csak az iskolai képzés okán is) jóval erősebben kötődik az új technikákhoz, számára a „bejárás kötelezettséggel járó”, kötött munkaidős hagyományos munka nehezebben elviselhető, individuálisabb beállítottságából következően életritmusát (a munka- és egyéb tevékenységei idejét, arányait) maga akarja kialakítani, preferálva a személyiségfejlesztő, önépítő, kreatív magánéletet.

Ha nem is totális méretekben, de bizonyos mértékig feltételezve a folyamat előremenetelét, kísérjük meg a települési szférát érintő következményeket megfogalmazni.

Az első kérdés a jövőbeni lakóhelyválasztáskor közrejátszó megfontolásokra irányul. Néhány feltételezés:

— a kábelekkal behálózott városokon és vonzásterületükön belül térben erősen szóródni képes telemunka elterjedésének tendenciáját erősítő körülmények közé sorolható, hogy a szabadidős tevékenység már ma is tapasztalható felértékelődésével a munkavállalókat lakóhelyük megválasztásában kevésbé motiválja munkahelyük közelsége. Az egykori (hagyományos) munkahelyhez való kötöttség megszűnésével a lakóhelyválasztást most már régi értelemben vett munkán kívüli kritériumok, így elsősorban a környezetminőség, illetve annak a szabadidő-eltöltés szempontjából becsült értéke határozhatják meg (Ballerstedt 1982; Gerber 1984; Bassand 1984);

— mivel a városok többségének éppen a környezetminősége jóval rosszabb, mint a vidéki térségeké (zsúfoltság, zaj- és légszennyeződés stb.) és ezzel a természetes környezetet igénylő szabadidő-eltöltéshez is kedvezőtlenebb feltételeket nyújt, e körülmény a városból való kiköltözésre készítet, és a kertvárosi, valamint városkörnyéki, vidéki térségek felértékelődéséhez vezet (Fischer 1984; Schröder — Wolf 1983).

A lakás használati értékével szemben (mind nagyságában, mind több funkciót ellátó képessége vonatkozásában) is változni fognak a követelmények:

— a lakás mint többfunkciós (munka + lakóhely + szabadidős tevékenység) építmény felértékelődik, az ember élete részben az otthoni munkavégzéssel, a nem otthon dolgozóknál pedig a munkaidő-rövidülés miatt hosszabb idejű otthontartózkodással (amit főként az önellátást is erősítő barkácsolással, kertészkedéssel, szomszédok, ismerősök részére végzett szívességi, illetve mellékkereseti célú munkával és kisebb részben továbbképzéssel, művelődéssel, otthon üzhető sporttal tölthetnek el) a korábbinál mind fizikai értelemben, mind érzelmileg jobban kötődik a lakóhelyhez (Arras 1984, Dostál 1985).

— Az előbbiből következően a többféle tevékenység végzése tágabb, több szobából, munkahelyiségből álló és speciális követelményeknek megfelelően (pl. hangszigeteléssel) épített helyiségekkel ellátott családi házakat, illetve lakásokat igényel, amelyekben a különböző tevékenységet folytatók nem zavarják egymást. A követelményeknek a mai lakások többsége egyáltalán nem felel meg, de átalakítás nélkül a családi házaknak is csak kis része. Ezért a személyi konfliktusok elkerülése érdekében nagyarányú átépítésekre lehet számítani (Dobberthein 1985, Bahl—Benker 1984).

— A lakás a társadalmi élet lehetséges központjaként is felértékelődik. Részben azzal, hogy az elektronizált otthonból kiválóan szervezhető sokoldalú kapcsolatokkal erősíteni lehet a közösségekben az összetartozás érzését, amely kohézió által áttételesen hozzá tud járulni az olyan önkéntes közösségek, mint az egyházak, ifjúsági és nőegyletek, ipartestületek és klubok életének a fellendítéséhez (Toffler 1980, Itin 1983).

A lakással szemben megnövekedő követelményekkel kapcsolatban várható egyik konfliktus, hogy a megfelelő műszaki kialakítás és bővítés — magas költségei miatt — nem teljesíthető valamennyi társadalmi csoport számára. Az érdekkülönbségek miatt erősödik a tulajdonosok és a bérlők közötti, de a lakást elsősorban munkahelynek használó családtagok és az otthoni mindenekelőtt a privát szféra, a kikapcsolódás színterének tekintő ottlakók közötti konfliktuspotenciál is.

A telematika hozzájárul az egyén izolációjának elősegítéséhez (amely már egy ideje az I+K technikáktól függetlenül is érvényesülő tendencia) az individualizálódás, a privatizáció és automatizálás révén. Azzal, hogy a telematika elsősorban az alapszükségletek racionalizálását szolgálja, a lakás egyre inkább az alapszükségletek kielégítésének helyévé is válik.

A lakókörnyezetben várható hatások meglehetősen ellentmondásosak, ellenkező előjelűek

— az otthon felértékelődésével együttjáróan feleslegesség, alig látogatottakká válnak a társadalmi életet szolgáló egyes helyiségek (üzletek, vendéglők, gyűléstermek), miközben más formában növekszik az igény a kommunikációs helyiségek iránt.

— A lakókörnyezet jelentősége megnő, ha azt sikerül jól hasznosítani a szabadidős, hobbi, társadalmi és kommunikációs szükségletek kielégítésére, akár az elvesztett szociális helyiségek kompenzációjaként is.

Mindent mérlegre téve azonban nagy a valószínűsége annak, hogy felértékelődnek a munka helyként is használt lakóhelyhez közeli területek, mint a szabadidős tevékenységek legfontosabb színtere (a kölcsönös segítséget nyújtó alkalmi szolgáltatásoktól az árnyékgazdaságig)

2. Lakónegyedekben létesített közös telemunkahelyek: vegyes funkciójúvá váló kertvárosok és lakótelepek

Az otthonok telematikus munkahellyé alakítása fajlagosan költségesebb lehet, felszereltsége meg kevésbé komplex, mint a munkaadók által a lakónegyedekben több munkavállaló részére kialakított közös munkahelyek. Ezeknek ma már többféle munkaszervezeti formája ismeretes a fejlett országokban. A legfontosabbak:

— Az ún. „*bolygó irodák*” a vállalatokból kihelyezett olyan melléküzemek, amelyek az összes lényeges technikai berendezéssel rendelkeznek, és a munkatársak lakásaiból könnyen elérhető helyeken, azoktól kis távolságra települnek.

— A „*szomszédsági irodák*” egy városrész — különböző vállalatokhoz tartozó — alkalmazottai részére elsősorban az ingázásra fordított idő és költség megtakarítása céljából létesült munkahelyek. Létesítésük további oka lehet, hogy a zsúfolt városi környezet miatt nincs hely az eredeti telephelybővítésre, így a foglalkoztatottak számának lényeges növelésére.

— Az „*elektronikus szolgáltatóirodák*” olyan önálló cégek, melyek az információs technika igénybevételének széles palettáját (komputerekre alapozott szövegszerkesztés, adatfeldolgozás, könyvelés, számlázás, raktári nyilvántartás stb.) nyújtják (a legspeciálisabb kínálatokkal) a szolgáltatópiacon (Türke 1987).

E szervezeti formák egymással és az otthoni telemunkahelyekkel alkotott kombinációi is életképesek: pl. az elektronikus szolgáltatóirodák szolgáltatásai egy részét otthon végzett munkákkal végzik, a mobil munkavállalók pedig vállalatukkal az otthonukba vagy a decentralizált szervízirodába telepített készülékekkel tudnak interaktív módon kommunikálni.

Azzal, hogy a közös telemunkahelyek lakótelepekben, kertvárosokban jelennek meg (mint ahogyan korábban a szolgáltatóházak), a lakónegyedek vegyes munkahely—lakóhely funkciójúvá alakulnak.

3. A területhasználatban várható változások

A települések belső funkcionális és morfológiai szerkezetét és arányait a telematika áttételesen a területi igények változtatásával is befolyásolja. Ugyanis az új I+K technológiák implementációjával összekötődő szerkezeti átalakulás a termelés és szolgáltatás üzemi szervezetében, továbbá a munkahelyrészlegek átköltöztetése éppen úgy, mint az ellátási rendszerek és szabadidős magatartás változása a területhasznosítási formák különleges átalakulását eredményezik; felerősíthetik a területi és településstruktúra már ismert trendjeit. A felhasználók kilététől függő területi, környezeti és közlekedési kapcsolati igények jelentik az alapját a kis- és nagytérségi településstruktúrában az I+K alkalmazás hatására előálló újszerű telephelyigények becslésének.

A telematika által egyrészt a professzionális alkalmazók szféráján belül, másrészt ezek és a szemiprofesszionális, illetve amatőr alkalmazók között okozott funkcióeltolódások (mint másodlagos következmények) vizsgálatánál a megváltozott területszükségletből kell kiindulni. Ugyanis a sűrűn lakott térségekben a nyomasztó területszükséglet fokozódása kielezi a települési és regionális területi potenciálok (re)aktiválásának, valamint a telekár és az infrastruktúra-költségek számításba vétele szükségességének problémáját (Gabathuler — Wueest 1984).

A telematika területigényével, illetve területi hatékonyságával kapcsolatos vizsgálatok eddig lényegében az üzemi, az irodai és a lakóterület-szükséglettel foglalkoztak.

A *termelés* logisztikai alapon való megszervezése a különféle ellátó, egymással integrált viszonyba lépő részlegek között az épületegyüttesek horizontális irányban való terjeszkedésére (az „emeletről a földszintre leszállással”) már a mai példák alapján is *számolni kell a termelői zemek növekvő területigényével*. Ezt a tendenciát erősítik az üzemek növekvő image követelményei, a parkosított zöld környezetben kifejezetten laza beépítési móddal elhelyezett termelés csarnokok, pavilonok igénylése, a felhagyott, teljesen elavult üzemek újrahaszosításának megoldhatatlansága, az „ipari ugarterületek” eltűrésének kényszere. Az ellentmondásos igények folytán a területkínálat és kereslet térbelileg elválhat egymástól (pl. Hamburg és Köln viszonylag sok, miközben Stuttgart és München kevés ipari parlaggal rendelkezik, és az utóbbiakban az erősen megnövekedett ipari területigény a parlagok gyorsabb rekonstrukcióját is eredményezi).

A termelés egyebek között telematikus eszközökkel is történő logisztikai alapú szervezésével az alkatrészek szállításának pontos időbeli összehangolásával nagymértékben *csökken* a raktározás iránti igény, ezzel a *használt raktárak területe* (Henckel 1986). Az *irodai területszükséglet* várható alakulását Henckel (1984) modellszámításokkal prognosztizálta. Eszerint az irodaterület- szükséglet *mérséklődni fog* a teleotthoni munka elterjedése, a foglalkoztatottak arányának csökkenése, a funkciók, a tevékenységek egy részének az ügyfelekhez való kitelepítése a profi szolgáltatók feladatainak csökkenése (telebanking, teleshopping) és a helytakarékos (akták helyett pl. mágneslemezeket tároló) archívumok létesítése által. A digitális, mikroelektronikus közvetítőtechnikájú irodák helyszükséglete csupán egyhetede a hagyományosan felszerelthez képest (a költségek az ötször nagyobb fejlesztési ráfordítás ellenére ezért valamivel kisebbek — Martin 1984). Azonban másfelől a hivatalnokok, ügyintézők fajlagos (egy főre jutó) területigényének növekedése is bizonyos mértékig kompenzálóan hat az összterületigény alakulására. Nemcsak ezért, de annak a tisztázatlansága miatt sem tudnak ma a szakemberek megbízható becslést adni, hogy milyen mértékben alakíthatók át a régi helyiségek, mennyi új irodái kell építeni, egyáltalán milyenek lesznek, és arányaikban hogyan alakulnak az irodahasznosítások új formái. Csak annyi bizonyos, hogy a szélesebb körben elterjedő otthoni munka az előbbiekből vázolt tényezők legsúlyosabbika, ennek megfelelően egyértelműen hozzá fog járulni az új irodák építési volumenének lényeges csökkenéséhez vagy (kedvezőtlenebb hatásként) a meglévő irodahelyiségek egy részének üresen állásához.

Az otthoni telemunka gyakorivá válásával a *lakóterületek iránt megnövekedett igény*vel *kezd számolni*, mert több hely kell a lakásokban kialakított munkahelyeken a végkészülékek, egyéb technikai készülékek számára. E pótlólagos lakóterületigényről is csak bizonytalan becslések ismeretese.

Az előbbiekből vázolt új jellemzők, de kiváltképpen a munkahelyek decentralizációja átrendezi a városokon belüli funkcionális övezeteket, átalakítja a funkcionális szerkezetet. Így: — a telematika használata feleslegessé téve az adminisztratív-irodai tevékenységek koncentrációját, a cityk, az ún. „tercializált belvárosok” funkcionális elsorvadásához, tevékenységvesztéséhez vezethet. Az USA metropoliszaiban ez a jelenség a legegységertelműbben a bankéletben mutatkozik meg, ahol az alkalmazotti létszám a töredékére csökkent. (Igaz, hogy a bankok — az image megőrzésére nagyon ügyelve — eddig még nemigen mondtak le óriási, reprezenta-

tív székházairól. — Kunst 1985.) Tovább erősödhet a némely cityben már ma is megfigyelhető trend, hogy az igazgatási funkciót ellátó területek rovására terjeszkednek a luxusüzletek (Gerber 1984); másutt a távmegrendeléses küldemény-kereskedelem fejlődésének eredményeként gyengül a belvárosi kiskereskedelem, és a city viszonylagos súlycsökkenését a kultúrfunkció nagyobb térhez jutása (színházak, kiállítási csarnokok, gyűjtemények, kultúrcentrumok stb.) lassítja (Henckel 1984).

— A city-peremi negyedekben fennáll a veszélye egy „rejtett tercializálódásnak” a teleotthoni munkahelyek formájában. Ezeket az övezeteket többnyire a lakásállományt védő, azt fenntartani akaró törvények lakóterületnek deklarálták, de a hatóságot könnyű kijátszani a „láthatatlan munkahelyek” lakóépületekbe telepítésével, a lakófunkcióval való integrációjával.

— A külvárosi, területileg terjeszkedni képes lakónegyedek a bennük megjelenő kis- és közepes mértékű telematikus szolgáltatóüzemekkel, telemunka-stúdiókkal és otthoni telemunkahelyekkel jelentősen megnagyobbodhatnak, ötvözve magukban az agglomerációs térségek és a cityk nagyon különböző természetű előnyeit (Sträter 1986).

— Számolni kell a kereskedelmi telephelyek áthelyeződésével, új térbeli formáinak, együtteseinnek a létrejöttével is a differenciálttá váló vásárlások (az alapvetően ellátási—beszerzési rutinbevásárlások mellett élmény és információszerzés céljából történő üzletlátogatás, presztízsvásárlás), a megváltozott árukiszolgálási—expediálási logisztika következtében.

— A városi társadalom területi szerkezetének alakulását, az egyes társadalmi csoportok közötti területi szegregációt a telematikus munkahelyhez (mint az élet minőségét befolyásoló tényezőhöz) való hozzájutás, mint a legfontosabb diszkriminációs tényező fogja vezérelni. Ez persze ab ovo attól függ, hogy mennyire képesek a lakosság — képzettségben, anyagi kondícióban, a közvetítő vonalakhöz való térbeli viszonyban — különböző csoportjai a telematikus eszközhöz hozzájutni, azokat értéktermelésre alkalmas termelőeszközként is hasznosítani.

— A munka- és lakóhely közlekedési, illetve integrációs folyamata, az átalakuló városszerkezet nem marad hatás nélkül a helyi és az elővárosi közlekedésre sem. Várható a hivatásforgalom csökkenése, a torlódások kialakulásának kisebb esélye (az időben széthúzó munkaidő és forgalomirányítás logisztikai alapokra helyezése a telematikus észlelő-, helyzetelemzésre és feladatmeghatározásra képes technika jóvoltából).

A lakóterületek iránt megváltozott követelmények, a lakóhelyválasztás szabadságfokának növekedése, a csökkenő foglalkoztatási kvóta, a növekvő szabadidő erősítheti a *szuburbanizációs* tendenciákat. Ez az agglomerációk peremén fekvő településterületek iránt növelné a keresletet (Fritsch — Ewers 1985). Kérdés, hogy a településszerkezet átalakulásának folyamata megáll-e a szuburbanizációnál és nem csap-e át dezurbanizációba? Többen feltételezik a városok teljes „feloldódását” környezetükben (Castells 1984).

A gépkocsi és telefon elterjedésével megkezdődő, majd a telematika révén egyre erősebbé váló szub- és dezurbanizációval, a konurbanizációk oldódásával az életkörülmények minősége az urbanizált, a fejlettebb országok vidéki térségeiben mindenütt meghaladhatja az urbánus területre jellemző küszöbértéket. Ilyen vonatkozásban találó Lendi (1986) megállapítása: „Svájc ... egy összefüggő, bár valamelyest eltérő minőségű város. Szolidabban fogalmazva előnyére váló kiegészítő testekkel rendelkező urbánus vidékről beszélhetünk”.

A városszerkezet és kistérségi (agglomerációs) szerkezetalakítás, funkcióbefolyásolás feladatai az I+K technológiák nemkívánatos hatásai ellen a következők foglalhatók össze:

— A városokból való menekülést és széttelepülést fel kell fogni a városkörnyéken. Ennek érdekében úgy kell gazdálkodni a területekkel, hogy biztosítva legyen egyrészt a városok átépítésével történő modernizálása, másrészt a város környékén megfelelő lakónegyedek kialakítása, amely azonban nem mehet a nélkülözhetetlen szabadidős területek rovására. Az otthoni munka nagyobb területigényét figyelembe véve szükség van *paradigmaváltásra* a beépítési *szabályrendeletek szemléletében; nagyobb telkekre* és azokon nagyobb alapterületű, más formájú és szerkezetű házak építésére *lesz szükség.*

— A legfejlettebb országokban fenyegető „*várostanodási*” *tendencia lassítása* és a városok *identitásvesztésének megakadályozása* érdekében szükség lesz a *belvárosok urbánus jellegének biztosítására a művészet, a kultúra és a kommunikáció rangos létesítményeinek továbbfejlesztése, sőt újabbak építése által.* Erősíteni kell egyéb eszközökkel is a belvárosok kommunikációs és szabadidős funkcióját. Konkrétan olyan intézményeket, telephelyeket kell itt elhelyezni, amelyek mind a személyes, mind a vizuális és technikai kommunikációt, a szórakozást és az erősen specializált, különleges, sok információt hordozó, nagy érdeklődést kiváltó, az egyének innovációját is elősegítő árukkal rendelkező kereskedelmet segítik elő. Nem elhanyagolhatók az attraktív művészi épületegyüttesek és a szükséges városökológiai intézkedések sem.

A TELEMATIKA MINT A TUDATOS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS ESZKÖZE

Az információs város kialakítása

A telematikát településfejlesztő eszközként több szinten és többféle célból, illetve módon lehet felhasználni, de minden ilyen aktus lényegében a csúcstechnológiák alkalmazását lehetővé tevő, az egész innovációs vertikumot szolgáló telemunkahelyek telepítésén alapszik.

Kifejezetten a telematika műszaki követelményeinek megfelelő „*célépületekből*” álló, megfelelően behálózott új város, illetve városrész még egyelőre kevés létezik. Ilyen pl. a kaliforniai Sacramento egyik külvárosa (Kunst 1985). Még az olyan városok száma sem sok, amelyeket a legkorszerűbb telematika használatát lehetővé tevő rendkívül drága üvegszál kábelekkel behálózottak. Erre az infrastrukturális előnyre pl. Los Angeles az olimpiára való felkészülés kapcsán tett szert (Southern 1984).

Egyelőre az is ritka, hogy *nagyobb városok teljes funkcionális—műszaki rekonstrukcióját alapozzák a telematikára*, mintegy „*információs várossá*”, ha úgy tetszik, „*telepolis*”-szá *átépítve.* Erre csak a legfejlettebb államok és csak olyan kivételes esetekben szolgáltatnak példákat, ha egy-egy strukturális válságot szenvedő, reménytelenül *depressziós*, de az ország számára nagyon fontos várost mindenképpen meg akarnak menteni és *a revitalizáció alapjának a csúcstechnológiát szánják.* Erre az általunk ismertek közül *Kawasaki* szolgáltatja a legjobb példát. Ez a kikötőváros nehéziparának másfél évtizede tartó agonizálása során oly tömegesen veszítette el munkahelyeit, hogy lakosai kénytelenek voltak máshol munkát keresni. Többségük a viszonylag közeli Tokióban helyezkedett el. Az oda irányuló tömeges ingázással *Kawasaki* teljesen a fővárosra orientálódott, funkcionálisan szinte leépült, ami épületállományának feltűnő lepusztulásában is megmutatkozott. Revitalizációjában a csúcstechnológiára, ezen belül fő-

ként az új információs—kommunikációs technikákkal való behálózottságra és az egész innovációs programban a teljesen átalakított, megújult műszaki egyetemre alapoznak. Azt remélik, hogy ez az egyedülálló, komplex módon fejlesztett, már a 21. századot idéző információs város ismét a saját lábára állhat, nem lesz többé a főváros függvényterülete. E cél érdekében úgy építik át lazább szerkezetűvé, hogy a műszaki egyetem pavilonjait a város különböző negyedeiben szétszórtan helyezik el, és e részlegek nemcsak a saját szakoktatási, kutatási-fejlesztési alapfeladataikat látják el, hanem emellett (és nem melléktevékenységként) mintegy „Intelligent Plaza”-ként egy-egy városrész a személyes interperszonális és ugyanakkor a legmodernebb telematikával közvetített információs kapcsolatok csomópontjainak, tanácsadó-konzultációs központoknak a szerepét is be kell, hogy töltsék. Ebben *a campus jellegűvé átszerkesztett városban tehát a tudományos infrastruktúrát szó szerint a felhasználók* (üzemek, szolgáltatók, lakosság) *közvetlen közelébe telepítik, hogy ideális kölcsönhatás alakuljon ki.* Ezt elősegítendő, a részlegeket a települési környezetükkel, valamint az egyetem központjával rendkívül intenzív telematikus kapcsolatba hozzák, amely a széles körben történő műszaki, termelési, szolgáltatási stb. tapasztalatok közkinccsé tételén — ezáltal a lakosság képzettségének, szakismereteinek új alapokra helyezésén — túlmenően a távészlelés, távjelzés, távellenőrzés eszközeivel a helyi társadalom különösen hátrányos helyzetben levő tagjai (pl. idősek, rokkantak, otthoni betegek stb.) részére történő szervezett segítségnyújtást is megkönnyítik. Végső soron tehát *e város modern technikákkal történő revitalizációja nem csupán a szorosabb értelemben vett gazdasági szerkezet váltását, hanem a posztindusztriális információs társadalomtól elvárható magas szintű szociális gondoskodást is szolgálja* (Stöhr 1988).

Az új technológiáknak — közöttük az információs—kommunikációs technikáknak — *a nagyvárosok elavult gazdasági szerkezete átalakítására szorítókozó, de a Kawasakihoz hasonló műszaki átépítésére, általános településrendezésére nem kiterjedő felhasználási módjára a legtöbb példát ugyancsak Japán nyújtja.* E gazdasági—műszaki nagyhatalom városainak telematikus eszközökkel való fejlesztésére több helyi és országos programot (Technoport, Teleport, New Media Community, Teletopia, Intelligent City Concept) hirdettek meg. E tervezetek még a németországinál is jobban centrum-orientáltak, pl. egyelőre kizárólag a nagyvárosokat tervezik szélessávú üvegszálkábellel összekötni (Günther 1987, Glasmeier 1988).

A legtöbb országos és regionális program által Yokohama érintett, amelynek kommunális programját kifejező módon a „21. század városa”-nak nevezik. Osaka, mint többmillióes világváros teljes átszerkesztése ugyan középtávon a telematikára alapozottan nem lehetséges, de teleportjának létesítését így is összekötötték egy sor városfelújítási és -fejlesztési lépéssel. Ezek éppúgy magukba foglalják a városközpont szanálási tervét, mint új irodaközpont, technológia-park, nemzetközi vásár- és kongresszusközpont, valamint lakótelep építését a szanált kikötő területén. A koncentrált telematikai szolgáltatást nyújtó — szorosabb értelemben vett — teleport maga egy sokfajta végkészüléket befogadó épületből és egy „antennafarmból” áll. A teleport révén az új irodaépületeket a város egész területén oly mértékben ellátták a legmodernebb telekommunikációs infrastruktúrával, hogy nemzetközi kommunikációs kapcsolatai ma már semmivel sem maradnak el Tokió mögött (Yamada 1988).

Ismét más jellegű a yokohamai „Minato Mirai 21” telematikai központ, amelyet Tokióhoz közel építettek meg. Ez lényegében egy nagyon igényesen kialakított környezetben létesített információs irodaváros, amely a természethez és a kultúrához való kapcsolódásával némely vonatkozásban a kölni médiumvároshoz hasonlítható (Mitsubishi 1988).

A szerkezeti átalakulással, környezetvédelmi okokból történt üzembeszárásokkal kapcsolatos foglalkoztatási gondok a nagy kikötővárosokat (Tokió, Osaka, Yokohama) érintik a legerősebben. Telematikus munkahelyeket ezért koncentráltan az ott felhagyott kikötők területén létesítenek, az amerikaiaktól eltanult ún. „teleportokban”.

A *teleportok* a telekommunikációs infrastruktúra különösen jó kínálatával rendelkező telephelyek, igen kedvező használati díjakkal. A „Port” szónak a szóösszetételben többféle jelentése van. Szoros értelemben némelykor a feleslegessé vált kikötők (épületeinek) telephelyként való felhasználására is utalhat. Azokban a városokban, amelyek nem rendelkeznek kikötőkkel, a pályaudvarok kínálják magukat a teherforgalom csökkenése miatt feleslegessé vált területükkel a technikacentrumok befogadására. A legtöbb esetben azonban átvitt értelemben azt fejezi ki, hogy itt lehetőség van egy nagytérségi információsállító hálózathoz kapcsolódásra, másfelől, hogy a nagy távközlési forgalmat indukáló vállalatok e telephelyeken összpontosulnak. Az első teleportok az USA-ban létesültek, és az üvegszálkábel, illetve szatellita összeköttetésekkel kedvező kínálatot biztosítottak a nemzetközi vagy transzkontinentális telekommunikációs forgalomhoz is.

Az amerikai teleportokat kezdetben abból a célból hozták létre, hogy a műholdas telekommunikációt szolgáló „antennafarmokat” az irodai telephelyekkel integrálják. A betársulás a vállalatok számára jelentős költségelőnnyel járt, mert viszonylag kis vezetékhalózzal nagy alkalmazói kört lehetett kiszolgálni, jó kapacitáskihasználás mellett. Később a fejlődés olyan irányt vett, hogy a teleportok egyre inkább komplett telekommunikációs szolgáltatást nyújtottak, méghozzá most már a kis- és közepes vállalatok részére is (Ayers 1989).

A teleport-létesítés eszméje közben világszerte követőkre talált, bár más feltételekkel rendelkező gazdasági közegben. (Mint pl. Londonban, ahol az egykori kikötőben két teleport létesült, kiszolgálva a City pénzügyeit is (Wehling 1986).) A deregulált piaci, erősen profitra orientált amerikai gazdasági környezettel, illetve rendszerrel szemben Európa nyugati részén a teleportok a hagyományos jól kiépült infrastruktúrális közegbe és a telekommunikációs szolgáltatások erősebben szabályozott, másfajta szükségletek kielégítésére igényt tartó struktúrájába tagolódnak. Kontinensünkön a teleportok létesítését az államok anyagilag is támogatják, felismerve az egész nemzetgazdaság fejlődésében betöltött pozitív, akcelerator szerepüket. A teleportok azáltal képesek különleges szerepet betölteni a telematika alkalmazásában és továbbfejlesztésében, hogy a telekommunikációs hálózatban megfelelő súllyal rendelkező koncentrációs pontokat képeznek (Estermann 1989).

Az európaiakból *Köln* példáját ragadjuk ki annak érzékeltetésére, milyen szerepe lehet a csúcstechnikáknak egy korán iparosodott, strukturális gondokkal küszködő, hagyományos kultúrváros gazdasági alapjának, szociális helyzetének stabilizálásában.

E városban az 1980-as évek elejére a munkanélküliség aránya messze az országos átlag fölé emelkedett. Csupán a 70-es években 70 ezer munkahelyet szüntettek meg a feldolgozóiparban (elsősorban a petrokémiai, gép-, gyárberendezési és közlekedési eszközt gyártó iparban), amelynek eredményeként az ipari foglalkoztatottak aránya bő évtized alatt 40%-ról 30%-ra csökkent. Az *egészségtelen üzemi struktúrát* a nagyüzemek magas, a kis- és középzemek alacsony aránya jellemezte. A nyomasztó *munkanélküliség strukturális* eredetére utal, hogy a munkanélküliek kétharmada szakképzetlen, akiknek alig van esélye az elhelyezkedésre (40%-uk tartozik a tartósan munkanélküliek közé), miközben a kvalifikált, technikai ismeretekkel rendelkező szakmunkásokban hiány van.

A strukturális átalakulás folyamata a leépítéseket részben ellentételező másik irányban is végbement: 1970-1984 között a tercier és kvaterner szektorban foglalkoztatottak száma 50 ezerral nőtt (különösen a pénzügy, a médiumok, a publicisztika, a tudomány, a képzés, a művészet, a software-készítés és a szaktanácsadás terén). A növekmény alapvetően a legkvalifikáltabb foglalkozások térnyeréséből állt elő. (A rendszertervezés, szaktanácsadás, software-fejlesztés terén foglalkoztatottak, de pl. a műszerészek, elektronikus készülékgyártók, elektronikus adatfeldolgozók körében volt a legmarkánsabb a létszámnövekedés, ugyanakkor az egyszerű irodai adminisztrátorok, adatfelvevők, telefonkezelők iránti kereslet létszámleépítésekben is kifejezően csökkent, különösen a nők körében.) A foglalkozás terén az előbbieken vázolt átszerveződés azonban a szerkezetátalakulásnak még csak az első, spontán fázisával kapcsolatos. A valódi, mélyebb struktúraváltás várhatóan csak a tudatosan telepített csúcstechnológiák hatására megy majd végbe. Ugyanakkor a tervezők azt is hangsúlyozzák, hogy az új telepítések mellett az *innováció további forrásait a már meglévő különleges és kedvező helyi adottságok is képezhetik*. Köln már ma is kitűnik az I+K technikák alkalmazásában (több mint 200 specializált software és tanácsadó vállalat települt ide), főiskolái és kutatóintézetei által jelentős tudományos központ szerepkört tölt be, *széleskörű médiumgazdasága* (5 rádiótársaság, évi 80 film- és TV-játék produkció, 130 kiadó a könyveken kívül több mint 500 újságot és folyóiratot ad ki, 200-nál több nyomda működik) Európa egyik legnagyobb médiumvárosává avatja. Közvetett fejlesztési potenciálként a médiumokhoz kötődő művészettel és rangos kulturális rendezvényekkel is számolni lehet.

Fontos eszköz a Kölnben meglévő fejlesztési potenciálok aktivizálásához a „*Kölni Technológiakör*” elnevezésű, széles társadalmi bázisú grémium, amely különféle technológiákat fejlesztő és kivitelező vállalatok, főiskolák és kutatóhelyek, szakmai kamarák, szövetségek és a szakszervezetek, a politika és a közigazgatás képviselőiből áll. Feladata az új technológiák bevezetésének elősegítése, kis- és közepes üzemek szakalkalmazottai részére tanácsadás, képzés és továbbképzés nyújtása, a Matematikai és Adatfeldolgozó Társaság bevonásával információs kutatóhely létesítése, „*transzfertelephely*” létesítése a helyi főiskolákon, kamaráknál, takarékpénztáraknál, polgármesteri hivatalban, energiamegtakarító technológiai rendszerek fejlesztése stb.

E grémiumon kívül a városi tanács klasszikus gazdaságfejlesztő és munkanélküliség elleni tevékenységének (átképzés-szervezés) egyes elemei a csúcstechnikák elterjesztésében impulzusadás és az elavult technológiák terén moderátor szerepre is utalnak.

A jövőben várható hatásai alapján kiemelkedő szerepet játszik Köln „*csúcstechnikai—információs várossá*” fejlődésében *egy feleslegessé vált teherpályaudvar területén kialakulóban levő médiumpark*. Azért választották ezt a városi belterületén fekvő kihasználatlan helyet, mert bár a tervezők is tisztában vannak az új I+K technikák olyan tulajdonságaival, mint a rugalmasság, az univerzális alkalmazhatóság, integráció, hálózatképzésre alkalmasság, más technikák helyettesíthetősége, vagy hogy képesek alapvetően javítani a gazdasági folyamatokat és ezzel a telephelykialakítás-allokáció szabadságfokát, azonban az eddigi gyakorlati tapasztalatok azt mutatták, hogy az új technikák alkalmazásában rejlő telephelyáttelepítési potenciált csak nagyon mérsékelten használták ki a cégek. Korunkban még a belterületi telephelyeknek olyan előnyei vannak, amelyek eredménnyel képesek hatni az esetenként túl erős decentralizációs potenciállal szemben. A belvárosi telephelyekre gyakorolt vonzása főként az agglomerációs

előnyökből adódik: kedvező lehetőségek a személyes kapcsolatokra és az önerős adminisztrációra, ügyintézésre.

A „Mediapark Köln” létesítésének alapkonceptiója, hogy az I+K technikákkal foglalkozó ágazatok az általuk alkalmazott kompatibilis komputerekre, azonos tároló- és feldolgozó technikákra alapozott, az irodai kommunikációtól a tömegműedumokig folyamatos átmenetet biztosító közös technikájuk révén mindinkább integrálódnak, összekapcsolódnak. A médiumpark feladata, hogy ezt a technikai és gazdasági folyamatot elősegítse azzal, hogy telephelyeül szolgáljon olyan vállalatoknak, intézményeknek, amelyek technológiájukat tekintve köztes helyzetben vannak a hagyományosok és az elérendő magas szintűek között. Itt van lehetőség a fejlesztők és alkalmazók egymásra találására. Ettől az egyelőre (de idővel bővülő, lakterületeket és gazdasági területeket a belvárosban egyaránt integráló) 20 ha-os létesítménytől elvárják, hogy az új technológiák és termékek katalizátoraként a leghatékonyabban szolgálják Köln gazdaságfejlődését.

A médiumpark az utóbbi idők legnagyobb városfejlesztési vállalkozása Kölnben, melynek gazdája (egyfajta „Public-Private-Partnership”-ként) a város, a tartomány (Észak-Rajna-Westfália) és magánberuházók által 1988 szeptemberében megalakított „Médiumpark Köln Fejlesztési Társaság”. A már épülő park technológiára orientált használatát alapvetően négy tevékenység, illetve jelenség számára tervezik:

- telematikai szolgáltatások olyan tevékenységek számára, amelyek az új I+K technológiákat a gyorsabb adatátvitelt igénylik (kereskedelem, személyi szolgáltatások, a publikációs tevékenységgel, nyomtatással, aaudiovizuális médiumokkal és tanácsadással foglalkozó vállalatok)
- a művészeti és kulturális szféra számára, abból a megfontolásból, hogy a művészek egyrészt jobban alkalmazói az új technikáknak (video, szintetizátor, komputeranimáció), de egyben az új technikák fejlesztői is, és ezzel hozzájárulnak a művészet és a technika szimbiózisához, amihez a médiumpark különleges alkalmat nyújt;
- a képzés és továbbképzés körében olyan alapvető feladatra vállalkozhat a park, hogy szakembereket képezzen a médium- és telematikagazdaság részére, továbbá a kreativitást elősegítő továbbképzési kínálatot nyújtson az új médiumokkal és technikákkal élni, illetve megfelelő felelősséggel bánni tudó jelentkezők számára;
- a kutatás—fejlesztés lehetőséget az a körülmény befolyásolja, hogy ezen (szolgáltatás jellegű tevékenységek iránti keresletek a jövőben tovább növekednek, ezért célszerű a kölni térségben már meglévő kompetencia, tapasztalatok birtokában a médiumpark adottságai által e szféra továbbfejleszteni.

Igen figyelemre méltó, hogy már a megvalósítás előtt — a tervezési stádiumban — Köln vonzereje mérhetően megnőtt a vállalatok telephelydöntésénél; különösen a telematikai és a különféle médiumokkal foglalkozó cégeknek e várossal való azonosulása erősödött meg.

E médiumpark nem csupán a város, hanem az NSZK legnagyobb tartományának is rangos ügye. Észak-Rajna-Westfália abban a tudatban támogatja az aktív helyi telephelypolitikát, hogy a fejlesztési program a telematikán és a médiumokon keresztül áttételesen egy igencsak hagyományos iparvidék technológiai megújulásának stratégiájába is beilleszkedik.

A város magatartásának korszerűsége tettenérhető abban a felismerésben, hogy innovatív kommunális gazdaságfejlesztést csak az összes (közhasznú és magán) szakmai kompetenciák összekapcsolása lehet sikeres. Már az építkezés alatt történtek lépések a korábbi profil „négy

lábúvá” diverzifikálására, nevezetesen az energia- és környezettechnikára, a biotechnológiára és az űrkutatásra való kiterjesztésre, ennek megfelelően időközben módosították a kivitelezési terveket.

A „Médiumpark Köln” jó példája az olyanfajta területfejlesztési gondolkodásnak, koncepciónak, amelynek realizálása csak szakmailag és politikailag egyaránt alapos alkalmassági vizsgálatok (bizonyos „feasibility studies”) és tervek teszik lehetővé (Küpper 1989).

A telematika segítségével nemcsak a városok revitalizációjáért, hanem a települések, *a falvak életképességének fenntartásáért* is képes „harcba szállani” a településpolitika, annak a továbbra is érvényes koncepciónak az alapján, hogy a népességmegtartást a munka- és életkörülmények gyökeres javítása, a vidéki térségek urbanizációja szolgálhatja. Eklatáns példa erre a Stockholmtól mintegy 400 km-re ÉNy-ra, a legközelebbi nagyobb várostól pedig 125 km-re fekvő, csupán négyszáz lelket számláló Vendelen. E falu aktív lakosságának nagy része — közöttük diplomások — csak távolabbi településeken találtak munkát. Az ingázás a havas és hosszú teleken alaposan próbára tette az eljárókat. Az otthonmaradók közül megfelelően kvalifikált munka híján sokan csak jóval kevesebb jövedelmet hozó pótcselekvéssel töltötték idejüket. E csöppnyi faluban elég volt csupán egy „teleház” (Information and Communication Service Center) létesítése, hogy viszonyai alapvetően megváltozzanak, sőt, hogy — egyelőre szigetszerűen — kiemelkedjen tágabb térségében egymástól nagy távolságra elhelyezkedő falutársainak hálózatából. E teleházat telefaxszal, szövegszerkesztővel, képernyőújság-szolgáltatást nyújtó interaktív videotexttel, tucattal több kisebb számítógéppel, műsorszóró műhold vételére alkalmas csatlakozóval, videocsatlakozóval szerelték fel. (Az utóbbiakat az östersundi egyetem és a 60 km-re levő közigazgatási központ adatbankjára alapozva.)

E teleház segítségével a falu alapvetően új funkciókhoz jutott, amelyek a lakosság lehetőségeit gyökeresen megváltoztatták. A helyi, regionális és országos információs rendszerek adat-, illetve információkészletéhez való hozzájutással, továbbá a közvetlen belföldi és nemzetközi hírszereköttes megteremtésével ugrásszerűen javult az információszerzés lehetősége. Realizálását elősegítendő egy főállású tanácsadó áll az információs rendszert használók (közületek, üzemek, egyének) rendelkezésére. Az információellátás mellett e létesítmény a helyi és környéki lakosság képzésének, tovább- és átképzésének központja, például az Östersundi Egyetem távoktatási rendszeréhez való csatlakozással. A telemunkára ki- és átképzett lakosok (köztük egykori munkanélküliek) a teleházat a távoli adatbankokból lekért adatokat feldolgozó állomásként használva helyben találtak munkát, mentesülve az 50-100 km-es távolságú ingázástól. Ez az „elektronikus polgárház” a helyi politikai és kulturális élet központjává válik. (Ahogyan nálunk a „faluház”, csak éppen magasabb szinten.) Ahogy azt Túrke (1987) hangsúlyozza, Svédországban a vendeleni kísérlet nem elszigetelt jelenség, csupán egyik eleme a „Társadalmi kísérletek információs technológiákkal” c. skandináviai EG FAUST programnak.

Irodalom

- Aprile, G. — Hotz — Hart, B. — Müdspacher, A. (1984) *Raumwirtschaftliche Konsequenzen neuer Kommunikationstechnologien*. DISP 74: 13–19.
- Arras, H. (1984) *Die Entwicklung neuer Medien- und Kommunikationstechnologien und ihre Wirkung auf die Freizeit*. Institut für Landes- und Stadtentwicklungsforschung des Landes NRW. Dortmund Handlungsfeld Freizeit 5001. köt.
- Ayers, J. (1989) The Development of Teleports in North America. In: *Annunziata, R. Teleports-Integrating Markets*: 36–40.
- Bahl-Benker, A. (1984) Elektronische Heimarbeit — die „schöne neue Arbeitswelt?“ In: Kohl, H. — Schütt, G. *Neue Technologien und Arbeitswelt*, Köln: 61–70.
- Ballerstedt, E. (1982) *Studie über Auswahl, Eignung und Auswirkungen von informationstechnisch ausgestalteten Heimarbeitsplätzen*. BMFT — Forschungsbericht DV 82-002. Eggenstein-Leopoldshafen.
- Bassand, M. (1984) *L'expérience de télétravail au CERN, Champs communicationnelles des ménages*. MANTO-Rapport 2. 16. rész., Lausanne.
- Banotzen, P.H. (1981) „Veränderungen in der Stadtstruktur bei steigender Motorisierung. Internationale Verkehrstagung Schiene und Strasse.“ *Technische Mitteilungen* 1: 51–59.
- Castells, M. (1984) *Towards the Informational City? High Technology, Economic Change and Spatial Structure: Some Exploratory Hypotheses*, Working Paper No. 430. - Institute of Urban and Regional Development, University of California, Berkeley.
- Doberthien, M. (1985) *Telearbeit. Elektronische Heimarbeit — Gefahr oder Chance?* Stuttgart.
- Dostál, W. (1985) „Telearbeit. Anmerkungen zur Arbeitsmarktrelevanz dezentraler Informationstätigkeit.“ *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung* 4: 467–480.
- Erdősi F. (1989) „A vasutak egykori hatása az ország térszerkezetére és urbanizációjára.“ *Közlekedéstudományi Szemle* 4: 175-183.
- Estermann, H. (1989) *Vom Glasfaseranschluss zum intelligenten Stadtteil. Teleports in den USA, Europa und Japan*. Előadás: 47. Deutscher Geographentag, Saarbrücken, 2-7. Oktober.
- Fischer, K. (1987) Die neuen Informations- und Kommunikationstechniken. Raumordnerische Auswirkungen, raumplanerische Konsequenzen und regionalpolitischer Handlungsbedarf. In: *Räumliche Wirkungen der Telematik*. Veröffentlichungen der ARL. Forschungs- und Sitzungsberichte 169. kötet Hannover: 177-216.
- Fritsch, M. — Ewers, H.J. (1985) Telematik und Raumentwicklung. *Kleine Schriften der Gesellschaft für Regionalentwicklung*, Bonn.
- Gabathuler, Ch. — Wuest, H. (1984) *Bauliche Ressourcen und ihre Benützung, Lagebeurteilung und mögliche Veränderungspotentiale*. MANTO — speciális tanulmányok 2.23. Zürich.
- Gerber, A. (1984) *Einsatz- und Verteilungsformen von Telekommunikationstechnologie im Teilsystem Wohnen*. MANTO - részbeszámoló 2.II. Zürich.
- Glasmeyer, A.K. (1988) „The Japanese Technopolis Programme: High-techn. Development Strategy of Industrial Policy in Disguise?“ - *International Journal of Urban and Regional Research*, London. Vol. 12.2: 268-283.
- Gönther, J. (1987) „Japanische Regionalpolitik und besondere Berücksichtigung der "Technopolis" — Konzeption. — *Raumforschung und Raumordnung* 3. 80-91.
- Haegen, N. (1962) „Die Brusselse banlieu.“ - *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 3: 169-303.
- Henckel, D. (1986) Produktionstechnologien und Raumentwicklung. *Schriften des Deutschen Instituts für Urbanistik*. 76. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart.
- Henckel — Nopper — Rauch (1984) Informationstechnologie und Stadtentwicklung. *Schriften des Deutschen Instituts für Urbanistik*, 71. Stuttgart.
- Heinze, G.W. — Drutschmann, M. (1977) Raum, Verkehr und Siedlung als System, dargestellt am Beispiel der deutschen Stadt des Mittelalters. *Vorträge und Studien aus dem Institut f. Verkehrswissenschaft an der Univ. Münster, Vandenhoock-Ruprecht inn Göttingen*.
- Hillebracht, R. (1961) *Die Bedeutung des Verkehrs für die Struktur und die Entwicklung der Städte*. - *Stadtverkehr und Stadtplanung*. Verlag P.G. Keller. Winterthur.
- Itin, P. (1983) *Auswirkungen der Telekommunikation auf Arbeitsmarkt- und Regionalentwicklung*. Schweizerischer Nationalfonds. Nationales Forschungsprogramm „Regionalprobleme in der Schweiz“, Informationsbulletin der Programmleitung 16: 35-47.
- Kunst, F. (1985) „Räumliche Wirkungen neuer Informations- und Kommunikationstechniken. Lehren vom 'Feldsuch USA?'“ *Raumforschung und Raumordnung* 6: 323-326.

- Küpper, V.I. (1989) „Aktive lokale Standortentwicklung im Strukturwandel. Initiativen in Köln 1983-1988.” - *Information zur Raumentwicklung* 4: 269-276.
- Langen, G. (1912) *Stadt, Dorf und Landschaft*. Berlin.
- Martin, H.E. (1984) Kommunikationstechnik und Informationsverarbeitung im Einfluss neuer Basistechnologien. In: *Räumliche Auswirkungen des Einsatzes neuer Technologien*. Arbeitsmaterial ARL. No 82: 17-50. Hannover.
- Mitsubishi Estate Company (1988) *Laying the foundation for the 21st Century*. Tokyo.
- Schröder, D. — Wolf, H. (1983) Räumliche Entwicklungsprozesse und Raumordnungspolitik. *Forschungsbericht der Prognos* 16. Basel, Bonn.
- Southern California Association of Governments, Transportation Planning Department 1984. *The Telecommuting Phenomenon. Overview and Evaluation* (Draft) Los Angeles.
- Stöhr, W.B. (1988) Regional Policy, Technology Complexes and Research/Science Parks. In: Giaoutzi, M. — Nijkamp, P. *Informatics and Regional Development*. Aldershot, Brookfield.
- Strater, D. (+5 szerzőtárs) (1986) *Sozialräumliche Auswirkungen der neuen Informations- und Kommunikationstechniken. Bestandsaufnahme u. Forschungsorientierung*. Forschungsbericht — PH 1315 — Technologiefolgenabschätzung. IMU — Institut für Medienforschung und Urbanistik GmbH, München.
- Toffler, A. (1980) *Die Zukunftschance. Von der Industriegesellschaft zu einer humaneren Zivilisation*. München.
- Türke, K. (1987) Information und Kommunikation als Element der Raumentwicklung. Gesellschaftliche und raumplanerische Aspekte. In: *Räumliche Wirkungen der Telematik. Veröffentlichungen der ARL*. Hannover. Forschungs- und Sitzungsberichte: 157-175.
- Wehling, H.W. (1986) Revitalisierung der Londoner Dockland. — *Die Erde*: 97-114.
- Wolf, P. (1926) *Der Einfluss des Verkehrs auf die Stadtform*. - Städtebauvorträge der 2. Dresdener Städtebauwoche 1925. Genzmer, 2: 135-150.
- Yamada, T. (1989) Teleport Construction Projects in the WTA — Asia Region. In: *Annunziata*, R. Teleports — Integrating Markets 1988: 41-44.

THE IMPACTS OF TRANSPORT AND TELECOMMUNICATION ON CITY STRUCTURES

FERENC ERDŐSI

The utilization of individual regions and the possibility of a differentiated use of settlements depend, on the one hand, to a great extent on their accessibility. On the other hand, the settlement-specific characters of a given society and economy condition the transport and communication system.

The present study concentrate on the first aspect of the above mentioned interaction. First we seek answers to questions concerning the role of different transportation—communication technologies (together with other infrastructural conditions) in the historical transformation of the internal structures of cities and towns. Then we outline the new possibilities provided by new information—communication technique in the conscious restructuring of urban space, creating the 'information city'.

The extensive use of telematic opens up a new age in the transformation of urban structure, namely: working places move into homes. In the information society the historically established spatial relations of working and dwelling places change strikingly. Qualitative demands for homes and dwelling environment become stronger, and at the same time city centres partly have loose their central—administrative functions. Residential districts obtain a mixed function. They are working and dwelling place at the same time. In the establishment of new working places the role of physical distance and accessibility has been declining. At the same time other factors like amenities of dwelling environment and conditions of leisure activities play more and more important role. Suburbanisation process is accelerating and city functions are restructuring. Service and cultural functions of cities are becoming decisive.

In the most developed countries the information sector is viewed as conscious means of settlement development. New information technologies can play important role in restructuring declining regions, through establishing 'communication cities' or telematic ports (Kawasaki, Osaka, Yokohama and London's dockyards). The revival of towns in peripheric, underdeveloped regions can be achieved be means of new information technologies which connect them to world-scale information networks.

Transl. L. Timár

KÉRDŐJELEK ÉS HIÁNYJELEK A TANYAKUTATÁSBAN

TIMÁR JUDIT

„Tanya” és „vita” — e két fogalom oly mértékben vált összecsengővé, hogy együtt kimondva új, erősen politikai színezetű tartalmat kap. A fő probléma, vagyis, hogy mi lesz (legyen!) a tanyákkal, tanácskozások egész sorát hívta életre. Visszatérő kérdése volt azonban a geográfia elméleti vitáinak is:

— *Erdei Ferenc* és *Mendöl Tibor* máig ható párbeszédében, e század első felében, tehát akkor próbált a tanya fogalmát illetően megegyezésre jutni, amikor az, kiteljesedését élve, már számos formájában létezett (Erdei 1941; Mendöl 1941).

— A következő, *Becsei József* által 1966-ban kezdeményezett vita célja a tanya fogalmának újragondolása, megváltozott funkciói meghatározása, további kutatási területek kijelölése volt. Az ok: a mezőgazdaság kollektivizálása és az egyoldalú iparosítás következtében a korábbtól alapjaiban eltérő társadalmi-gazdasági környezet (Becsei 1966).

15 éves — a felszínen mutatkozó — csend után, 1989-ben Kecskeméten újra egy konferencia témája volt a tanya. Bár e tanácskozás célja nem a fentiekhez hasonló elméleti kérdések megtárgyalása volt, mégis tovább gazdagította tanya-képünket, s felhívta a figyelmet néhány olyan új körülményre, amely módosíthatja a tanyák fejlődési pályáját (Csatári 1989).

Az egyik oldalon a gazdasági helyzet romlása, a mezőgazdasági nagyüzemek válsága, a munkanélküliség, az életszínvonal-csökkenés az eddigénél is nehezebb helyzetbe hozza a tanyán élőket. Ugyanakkor a lakáshiány, a háztáji gazdaság mint lehetséges túlélési stratégia, a földtulajdon rendezésével a mezőgazdasági kisvállalkozások esetleges megszaporodása hosszabb távon szükségessé teheti fennmaradásukat; a központi akarat sorsot eldönteni szándékozó egyeduralmának megszűnése, az önkormányzatok szerepének növekedése, az érdekérvényesítési lehetőségek bővülése pedig segítheti azt. A lehetséges fejlődési alternatívákat pontosan számba kell venni, s ez a tudomány, így a geográfia feladata.

A megváltozott valóság egzakt feltárása ismét szükségessé teszi néhány elméleti—módszertani probléma tisztázását. *Jó lenne közös álláspontra jutni pl. abban, mit tekintünk ma egyáltalán tanyának; hogyan ítéltük meg a tanyák települési, gazdasági, társadalmi rendszerben elfoglalt helyét; hogyan küszöbölhetjük ki a statisztikai adatok természetéből adódó pontatlanságokat; mely területeken szükséges leginkább bővíteni kutatásainkat.* E tanulmány célja ilyen és ezekhez hasonló kérdések felvetése s néhány lehetséges válasz felvázolása révén egy szélesebb körű vita elindítása.

A tanyák differenciáltsága

Akár időben, akár térben hasonlítjuk össze a tanyákat, a különbségek közöttük nyilvánvalóak. *Mivel várhatóan a társadalomban és a településrendszerben is a differenciálódás fog felerő-*

södni, ez a folyamat a tanyavilágot sem kerülheti el. Ennek hangsúlyozása ezért, úgy gondolom az eddigieknél is nagyobb szerepet kell kapjon.

A tanyafejlődés újabb korszakai mindig megőrzik a korábbi időszakok egy-egy sajátos tanyatípusát is, így sohasem lelhető fel a tanyaúnak csupán egyetlen, „tisztá” formája. Ezért is állítható példaként Györffy István történelemszemlélete, aki az átalakulás lényegi mozzanatai is belefoglalta a tanya definíciójába: „Tanya, vagy régebbi nevén szállás alatt a magyar Alföld szétszórt, magányos telepeit értjük, melyek ma a mezőgazdasági munkák, s általában a gazdálkodás középpontjai, régebben pedig a lábas jószág teletető helyei voltak” (Györffy 1937: 70 o.).

A tanyarendszer kialakulásának, megszilárdulásának, felbomlása elindulásának folyamat: az eltérő természeti, gazdasági, társadalmi feltételek hatására *térben sem volt egységes*. Néhány átfogó tanulmány nagyszerűen ábrázolja a tájanként megmutatkozó különbségeket (Tóth 1972; Lettrich 1974; Beluszky 1974, 1983), s mikrovizsgálatok egész sora bizonyítja a kisebb területek belül is meglévő, vagy akár az egyes típusok között megnyilvánuló eltéréseket. Léteznek azonban olyan típusú területi különbségek is, melyekre eddig kevés figyelmet fordítottunk.

Bár a tanya funkcionálisan erősen kapcsolódhat más csoportos településekhez, konkrét „hozatartozása” — mint számos falu esetén is — nem mindig egyértelmű. Az urbanizáció révén nemcsak a települések közötti, de általában a város és vidék közötti határ is — fizikailag és társadalmi értelemben egyaránt — megszűnik éles választóvonalnak lenni. *Eredményesebb lehet ezért a nemzetközi szakirodalomban elterjedt azon elméletek alkalmazása, melyek az urbanizáltság foka szerint város—falukontinuumról (urban—rural continuum), vagy város—vidék találkozási zónáról (urban—rural fringe) beszélnek* (Pahl 1966; Pryor 1968). Ez utóbbi — a tanyák szempontjából is fontos — olyan átmeneti övezet, ahol a vegyes területfelhasználás különböző foka jellemző (pl. mezőgazdasági, ipari, lakó, rekreációs funkciók). *Beluszky Pál* má egy korábbi tanulmányában említést tesz pl. a „fringe”-ben található tanyákról, *Király László* pedig felveti, hogy le kellene írni a városkörnyéki „tanyagyűrű” fogalmát (Beluszky 1969; Király 1984). Elképzelhető, hogy a tanyák helyzete, jövője szempontjából legalább olyan mértékben meghatározó, hogy egy terjeszkedő lakó- vagy ipartelep közelébe „kerülnek”, hobbikertés, utakkal sűrűn átszótt övezetben, vagy távoli, csak nagyüzemi mezőgazdasági művelésre használt területen fekszenek, mint az, hogy város vagy falu határában találhatóak. Az előbb felsorolt térségek gyakran olyan konfliktuszónák, melyek a szórványok számára Európában másutt is gyakran jelentenek problémát (Munton 1974).

A jövőben sem nélkülözhetjük tehát a mikrovizsgálatokat. *A tudományon is múlik, hogy ne keressenek* — se országos, se helyi szinten — *egységes recepteket a tanyaún élő emberek problémáinak megoldására*. Az alaptalan általánosítások hosszú időn át a döntésekben megnyilvánuló uniformizálás táptalaját képezték (lásd: a tanya az elmaradottság jelképe, tehát felszámolandó a tanyai iskola alacsony színvonalú, tehát megszüntetendő). Ezért, elismerve ugyan a publicisztika vészjelző szerepét, mégsem engedhető meg, hogy a tanyaún sommásan „betörők, csavargóvilágának”, vagy kizárólag a gyors meggazdagodás színhelyének tekintse. Az effajta torzítás ellen *Halász Péter* már 1973-ban, az Élet és Irodalom hasábjain folyó polémiában szót emelt felhívva a figyelmet az átfogó tanyavizsgálatok szükségességére (Halász 1973). Ilyen kutatásoknak azóta is híján vagyunk, aminek okát elsősorban a rendelkezésre álló statisztikai adatok szűkességében szoktuk megjelölni.

A tanyakutatások néhány módszertani problémája

1. Az egész alföldi tanyavilágot jellemezni igyekvő *tanulmányok szerzői kénytelenek a népszámlálások külterületre vonatkozó adataira* támaszkodni. Szinte valamennyi jelzi ezt a problémát, s leszögezi, hogy az elemzések kényszerűen „egybemossák” a tanyákat a majorokkal, mezőgazdasági nagyüzemek lakótelepeivel, őrházakkal stb. Ugyanakkor e probléma másik oldaláról, a lakó-, ipartelepek terjeszkedése folytán közigazgatásilag a belterülethez csatolt, így a vizsgálatokból automatikusan kirekesztett tanyákról csak elvétve esik szó (pl. Baukó — Timár 1988).

Pontatlanságot szül az is, hogy az 1970-es népszámlálás során a külterülethez sorolták az ún. „fejlesztendő külterületeket”, míg ez a kategória 1980-ban megszűnt, többnyire az „egyéb belterület” adataiban szerepel. A tanyai népesség e két időpont közti fogyásának jellemzésekor ezt a tényt csak kevesen veszik figyelembe (Sántha 1982, 1985; Rudl 1984; Csátári — Sántha 1986). Mindebből következően talán kicsit a tudomány „bűne” is, hogy a publicisztikában, így pl. az 1973-as Élet és Irodalom vitában többen 800 ezer fős tanyai népességre hivatkoznak (Erdei 1973; Halász 1973; Kunszabó 1973). *Horváth Dezső* 1985-ben megjelent, egyébként nagyszerű tanya-szociográfiájának még a címe is: „A tizedik ember”. (1970-ben a tanyával rendelkező, tehát alföldi teljes külterületi népesség 563 ezer fő, 1980-ban már csak 324 ezer fő volt.)

Olyan időkben, amikor még a népszámlálások szükségességét is megkérdőjelezzük, különösen nehéz azzal az igénnyel föllépni, hogy a külterületeket a geográfia szempontjai szerint mérjék fel. Ahhoz azonban, hogy ez megtörténhessen, mindenekelőtt *a tudománynak kell egységes álláspontra jutnia abban a kérdésben, hogy mi tekinthető ma tanyának és mi nem.*

2. *A légifelvételek alkalmazása a tanyakutatások — eddig kellően ki nem használt — módszerre* lehetne. Ezzel viszonylag nagy területen nyílik lehetőség a tanyák morfológiájának, a lakó- és gazdálkodási funkció néhány mennyiségi, illetve minőségi jegyének elemzésére (Baukó — Timár 1988).

3. *Ez sem pótolhatja természetesen a kérdőíves módszert*, s bár erre egyre több példa van, az eredmények bemutatásakor nem mindig derül fény arra, hogy miféle tanyákból is áll a felvett minta. Pedig a kiválasztás nem is olyan egyértelmű. (Bevonjuk-e vizsgálatunkba pl. a hobbi- vagy a kizárólag gazdálkodásra használt tanyákat?)

4. Vannak ugyan idegen nyelven megjelenő geográfiai elemzések a magyar tanyákról (pl. Lettrich 1969; Petri 1969, 1972; Rudl 1981; Timár 1989), mégis *sokkal nagyobb teret kellene kapniuk a más országokban található szórványtelepülésekkel való összehasonlító vizsgálatoknak* (Hofer 1980). Ez viszont újra felveti a már korábban jelzett problémát: *ha a tanya lényege egy mondatban nem is fejezhető ki, de mára érvényes, világos, tömör megfogalmazása elengedhetetlen.* Ehhez pontosan kell látnunk a tanya települési, gazdasági, társadalmi rendszerben elfoglalt helyét.

A tanya helye a településrendszerben

A tanya sokféle megközelítésből vizsgálható. *Szenti Tibor* megfogalmazásában jelenthet „termelő- és munkahelyet”, „lakóhelyet”, azaz „tanyaházat”, „tanyás határt”, „birtokot, egyéni vagy családi vagyont”, „szülőföldet”, „a szabadság érzetét”, „ideológiai állásfoga-

lást” (Szenti 1981). Településhálózati szerepének fontosságát mindemellett senki nem vonja kétségbe. Ez a szempont — mint a fenti szerzőnél is — gyakran más tudományágak definícióiban is helyet kap. Kívánatos lenne ezért legalább a geográfián belül egységes álláspontra jutni abban a régi keletű vitában, hogy *önálló településformának tekinthető-e a tanya*.

Györffy István már 1937-ben fontosnak tartotta leszögezni, hogy a tanya „nem önálló településforma, hanem a hozzátartozó földbirtokkal együtt valamely város vagy nagyközség függvénye” (Györffy 1937: 7. o.). Végeredményben ezzel értett egyet *Erdei Ferenc* is, izgalmas vitában fejte ki véleményét *Mendöl Tiborral* szemben, aki a tanyát önálló településnek tartotta (Erdei 1941; Mendöl 1941). Hogy nem született mindkettőjük számára elfogadható meghatározás, az esetükben a szemléletmódbeli különbözőségekből fakadt, s nem kisebbítette az érvek logikus rendszeréből levonható tanulságokat. *Mendöl Tibor* záró szavaival értek egyet, aki szerint tárgyi tekintetben alig különbözik kettejük véleménye, legfeljebb más értelemben használják ugyanazokat az elnevezéseket. „A szociológus éppoly kevésbé mondhat le arról, hogy a táj és ember viszonyát is az ember oldaláról nézze, mint a geográfus arról, hogy ugyanezt a viszonyt a táj oldaláról szemlélje. Vitánk ha tovább folytatódna, most már nem is a tanya, hanem a település fogalma körül folynék.” (Mendöl 1941: 115. o.)

Mendöl Tibor településen „egy embercsoportnak, az embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttesét” értette (Mendöl 1963: 11. o.). Mivel követői a későbbi tanyakutatásokban is *a lakó- és munkahely viszonyát tekintették kiindulópontnak*, ezért az új körülmények között most már a geográfián belül is nézetkülönbségek keletkeztek a tanya település-voltának megítélésében.

Abella Miklós véleménye szerint „A tanya mint települési forma sorvadóban van. Eredeti rendeltetése — főleg munkahely funkciója — mindinkább fogyóban. Településfunkcióját tekintve az átalakulása eredményeként a munkahely—lakóhely együttesből egyre inkább lakóhely rendeltetésűvé válik.” (Becsei 1966: 402. o.)

Ezzel szemben *Kovács Kálmán* a tanyát szilárd települési formának tekinti (elismerve, hogy rész- vagy tartozék-település jelleget is ölthet). Magános településnek tartja, annyiban módosítva *Mendöl* definícióját, hogy „a magános településnek nem az a kritériuma, hogy a lakóhely a *hozzátartozó* munkahelyegységgel érintkezzen, ... hanem az, hogy *egyáltalán* munkahelyegységgel legyen kapcsolatban, függetlenül annak birtokosától és a birtoklás módjától” (Becsei 1966: 396. o.).

Előfordul a kettő közötti, az előbbi „elemeket” felhasználó olyan átmenet is, ami viszont a szórvány fogalmának tisztázatlanságára világít rá. „A munkahely és a lakóhely egysége sok esetben megszűnt, az eredeti állapot az ellenkezőjére alakult át, csak munkahelyből csak lakóhelyé vált. Növekedett a földrajzi értelemben vett szórványok száma.” (Rudl 1983: 258. o.)

E látszólagos vagy valós ellentmondások a lakó- és munkahely egységének alaptételével függnek össze. Napjainkban már lakó-, és munkahely egyaránt sokkal bonyolultabban értelmezhető. Gondoljunk csak az első, a második, a harmadik gazdaságra (talán nem tekinthető munkahelynek ilyen alapon a tanyai háztáji gazdaság is?), avagy: a lakásra és a „második otthon”-ra (talán nincs egyfajta lakófunkciója egy hobbi-tanyának is?). Ugyanakkor *a modern társadalmakban a lakó- és a munkahely erős térbeli elkülönülése miatt ilyen módon már maga a település sem definiálható*.

A munkamegosztás elmélyülése, az erőteljes urbanizáció miatt a mai valóságot jobban megközelítőnek tartok egy olyan megfogalmazást, hogy: „a település egy embercsoportnak, a bővített társadalmi újratermelés céljait szolgáló, ezen embercsoport által igénybe vett létesítményeknek — lakó-, munka- és pihenőhelyek, szolgáltatási intézmények — a lakosság mindennapos, rendszeres „mozgástere” által kijelölt funkcionális egysége” (Beluszky 1973: 455. o.), vagy az ehhez hasonló szemléletű és elemeket tartalmazó definíciókat. Ilyenek pl.: „a település a teljes társadalmi tevékenység szervezeti-táji-műszaki kerete ...” (Enyedi 1982: 5. o.), „... gazdasági, társadalmi és műszaki struktúrák rendszere” (Tóth 1981: 105. o.), vagy „az emberi együttélés és közös tevékenység színhelye és tárgya” (Brenner 1981: 5. o.).

Természetesen ezek is elvi konstrukciók, a gyakorlatban való használatuk roppant nehéz. A határok elmosódása azonban nem a definíció bűne: „Boldog idők, amikor a kapuőr még tudta, meddig város a város” (Beluszky 1975: 492. o.). Ezekben a meghatározásokban bennefoglaltatik az is, hogy az „önálló településformát” sem lehet a korábbi módon értelmezni. Az a logikai sor tehát, amely szerint: ha egy tanya lakó- és munkahely egysége, akkor az önálló, mégpedig magános település, ezeknek pedig egy nagyobb területen lévő összessége a szórványtelepülés (Mendöl 1963: 17. o.), véleményem szerint nem követhető.

Kiindulásként én a tanyát az emberi megtelepedés helyének tekintem. Ez jelenti az ott élő embert, az ott működő bizonyos társadalmi funkciókat, azok létesítményeit és területeit. (Ez tehát nem csupán a lakófunkció kiemelése!) Ezeknek először egymáshoz való térbeli viszonyát vizsgálom. *A tanyák egy területen vett összessége így olyan alacsonyfokú beépítéssel, kis népsűrűséggel és nagyobb távolságokkal jellemezhető „halmaz”, mely e tulajdonságával határozottan elkülönül a településrendszer más egységeitől. Ezen jegyek alapján tekintem tehát a tanyákat szórványnak*, morfológiai szempontból a csoportos településekkel egy csoportba nem sorolható, önálló településformának. Ez azonban nem feltétlenül jelent teljes funkcionális önállóságot. A tanyán élők a szolgáltatások jelentős részéhez (pl. bizonyos szintű kereskedelmi, oktatási, egészségügyi ellátás) nem juthatnak hozzá lakóhelyükön.

Az persze, hogy *milyen jövője van a tanyának mint szórványtelepülési formának*, újabb vita tárgyat képezheti. Történetileg vizsgálva az Alföld településhálózatát, ott — mint a világban másutt is — a térbeli besűrűsödés és szétszóródás különböző fázisait figyelhetjük meg. (Épp a más térségekkel mutatott közös vonásokat, párhuzamokat kiemelve, vannak, akik a tanyát a csoportos település felbomlásából származtatják, azaz a másodlagos településszóródás egy típusának tartják (Demangeon 1947; Hofer 1980). A tanyák megszűnése mellett ma megfigyelhető azok térbeli besűrűsödése is. Ilyen, egyre inkább faluszerű képződmények növekedése áplálkozhat az úttól távoli, rosszul megközelíthető tanyák népességének „beköltözéséből” és fordítva: a meginduló szuburbanizáció egy formájaként a városokból való kiáramlásból is (Csáári — Enyedi 1986; Timár 1989b). *Ez a folyamat pedig fokozatosan gyengíti a morfológiai zapon értelmezett szórvány-jelleget*. Ilymódon megvan az esély bizonyos helyeken a tanyák negmaradására. Az alkalmazkodó átalakulásnak ezen a fokán azonban településföldrajzi szempontból megkérdőjelezhető, hogy beszélhetünk-e a továbbiakban is tanyákról. Amikor könnyebben elérhetővé válik a város, amikor a telkek felosztása miatt a régi porták „falusi méretűre” csökkennek, akkor előbb-utóbb az ott lakók életmódja is átalakul.

A tanyák helye a gazdasági, társadalmi rendszerben

Továbbra is a geográfiai megközelítésnél maradva, a gazdasági szerepet illetően az alább kérdést tartom mindenekelőtt tisztázandónak: *kapcsolódik-e jellemző módon a tanyához min településformához valamely termelő funkció?* Ezért a tanyák „halmazát” most is a csoporto településekhez — konkrétan a városok és falvak belterületéhez — viszonyítva vizsgálom. (Fal és város között a helyi és központi funkciók alapján történő megkülönböztetést fogadom el számolva azzal a hibalehetőséggel, hogy a felhasznált adatok közigazgatási-jogi megkülönböztetést takarnak, nem minden esetben fedve ezzel pontosan a fenti értelemben vett elhatárolást.

A gazdasági rendszerben a tanyának hajdan önálló szerepe volt, a mezőgazdasági termelés egyik üzemszervezeti formáját képviselte. Ez persze akkor sem mindegyikre, de a többsége jelentő „földműves paraszttanyára” feltétlenül jellemző volt (Rácz 1980). Ma a Romány Pá (1973) tipizálása szerinti ún. „kisüzemi tanya” — ahol a család létalapját az egyéni termelés adja — már csak töredéket képvisel. Az egész Alföldre kiterjedő adataink nincsenek, de cse mői, orosházi, békéscsabai, kecskeméti vizsgálatok szerint az állandóan lakott tanyáknak 5 legfeljebb 10%-át adják (Kürti — Simon 1984; Timár 1985, 1989b). A tanyák többségében azonban ma is jellemző valamilyen mértékű mezőgazdasági termelés. A fentiekkel együtt a vizsgált területeken a tanyák 62–68%-ában piacra is, míg további 15–32%-ában legalább önellátás: termelnek. Ezekben a helyeken az állandóan lakott tanyáknak csupán 1–7%-át nem használják mezőgazdasági termelésre.

Természetesen kisüzemi gazdaságok a falvak, sőt néhol a városok belterületén is fellelhetők. Jelenlétük arányában, a termelés intenzitásában azonban különbség van. A tanyásodás és tanya gazdaság szempontjából is rendkívül különböző Bács-Kiskun és Szolnok megyében 1972-bei folytatott vizsgálatból ugyanazok a következtetések vonhatók le. A külterületek nagyobb arányban részesednek a kisüzemi gazdaságokból, mint a lakóházakból. A belterületekhez képest a külterületi gazdaságoknak nagyobb az átlagos földterülete, számosabb az állat- és baromfiállomány, továbbá több gazdasági épülettel rendelkeznek (Kóczián — Sántha 1974). Ezek a sajátosságok (a létesítmények, területek, a felhasználás mértéke) a légi felvételek segítségével „szemmel látható” különbségként jelentkeznek (Baukó — Timár 1988). Kétségtelen azonban hogy e rurális elemek tekintetében nagyobb hasonlóság van tanyák és falvak, mint falvak és városok között.

A fenti kutatási eredmények egyike sem tekinthető általános érvényűnek, hiszen vagy a tanyákra, de nem az egész Alföldre; vagy nagy térségekre, de nem pontosan a tanyákra, hanem a külterületre vonatkoznak. *Felmerül tehát egy, az egész Alföldre kiterjedő, a tanyai gazdaságok sajátosságait feltáró kutatás szükségessége.* Úgy gondolom azonban, két általános tétel így is megfogalmazható:

— *A tanyához mint településformához jellemző módon kapcsolódik a mezőgazdasági kis termelés.*

— *A tanya Európa más szóránytelepüléseinek többségétől ma leginkább abban tér el, hogy itt többnyire csak háztáji kisegítő gazdálkodást folytatnak.*

A nyugat- illetve észak-európai farmok átalakulásának gyakori módja, hogy azok a „rejtett szuburbanizáció” színtereivé (van Ginkel 1986) vagy hobbi-farmmá válnak. Ezzel szemben el képzelhető, hogy a magyar tanyavilágban a közeljövőben épp az egyéni gazdálkodók farmszer tanyáinak nagyobb arányú megjelenése várható.

A tanyai népesség helye a társadalmi rendszerben

Földrajzi szemlélettel vizsgálva a tanyai „társadalmat”, a következő megközelítési mód látszik célravezetőnek: *van-e a tanyák népességének a csoportos településektől eltérő sajátossága; mi jellemzi a tanyai életmódot; mely helyi társadalomba integrálódnak be a tanyaiak?*

Az utolsó, 1966-os elméleti tanya-vitában — a mezőgazdaság kollektivizálása következtében kialakult új helyzet miatt — igen fontos szerepet kapott a tanyák társadalmának átalakulása. Két kutató ezt, mint lényegi kérdést, új definíciójába is belefoglalta. *Becsei József* szerint „... a tanya ma elsősorban a nagyüzemi mezőgazdaságban dolgozó földművelők, állattenyésztők lakóháza” (*Becsei 1966, 388. o.*). *Petri Edit* megfogalmazásában pedig: „A tanya tehát ma nem más, mint a mezőgazdasági lakosság egy részének külterületi lakóhelye. ...” (*Petri 1966, 348. o.*).

Az idézett mondatok papírra vetése óta jó két évtized telt el, mely nem hagyta érintetlenül a tanyai népesség foglalkozási struktúráját sem. *1980-ban a hat alföldi megye külterületi aktív keresőinek — az 1970-es 26%-kal szemben — 40,7%-a már nem a mezőgazdaságban kereste meg a kenyerét.* A városok külterületén ez az arány abszolút többséget, 53,7%-ot ért el.

A „földművelők, állattenyésztők” kritérium pedig még kevésbé érvényesül. Bár nem rendelkezünk az egész Alföldre vonatkozó statisztikával, jelzéseként álljon itt néhány város tanyavilágában az 1980-as években folyt vizsgálat eredménye. Az állandóan lakott árutermelő tanyák sorában olyan, ahol az aktív keresők mindegyike a nagyüzemi mezőgazdaság alaptevékenységében dolgozott, Orosházán 16,7 %-ot, Békéscsabán csupán 5,9 %-ot képvisel, Kecskemét belterülethez közeli, szuburbanizálódó tanyái között pedig egyetlen ilyen sincsen (*Timár 1985, 1989b*).

A fenti módon tehát már nem írható le a tanyák társadalma, azonban ma is létezik a városoktól és falvaktól némileg eltérő sajátossága.

Azt, hogy ezekhez (pontosabban a belterületekhez) képest milyen a tanyák népességének struktúrája, csak a rendelkezésre álló, az aktív keresők fentebb már elemzett munkahelyére, továbbá foglalkozására, az életkorra és iskolai végzettségre vonatkozó adatok alapján tudjuk jellemezni (*1. táblázat*). (Sajnos itt is csak a külterületi statisztikára szorítkozhatunk.) A legfontosabb következtetések az alábbiakban foglalhatók össze:

— *Városok és falvak belterülete között lényegesen nagyobb különbség van, mint a falvak belterülete és általában a külterület között.* Ha tehát beszélhetünk városi és falusi társadalomról, úgy a tanyák feltétlenül az utóbbihoz tartoznak.

— *A külterületi népesség nem egységes. A városokhoz tartozó külterület közelebb áll a falvak belterületéhez, mint azok külterületéhez.* A város „hatása” a tanyákra tehát határozottan kimutatható.

— *A városok kül- és belterületei azonban semmilyen hasonlóságot nem mutatnak. Demográfiai struktúrájuk sokkal jobban eltér egymástól, mint város és falu belterületei.*

Felmerül a kérdés, vajon nem egy városi kerületi lakótelep társadalmi elkülönüléséhez hasonló szegregációról van-e szó. Mivel a tanyák társadalma maga is rétegzett, s mivel másságának oka egyértelműen a települési sajátosságra vezethető vissza, a válasz, úgy hiszem, csak nemleges lehet.

Egyetértek azok véleményével, akik szerint az életmódkülönbségekben, a társadalmi egyenlőtlenségekben a mai magyar társadalomban nagyobb differenciáló tényező a település, mint

pl. a társadalmi munkamegosztás (Losonczi 1977; Enyedi 1980). Mi jellemzi az általunk vizsgált településformát, a tanyát?

Vannak, akik lényegi tulajdonságként fogalmazzák meg, hogy a tanya életforma (Halász 1973; Kunszabó 1973), sőt „egy-egy társadalmi, gazdasági szituációra adott válasz az emberek egy csoportja részéről” (Mészáros 1989).

Újabb hiányosság: az egész Alföldről képet adó, a mai tanyai életmódra vonatkozó felmérésekkel nem rendelkezünk. Elfogadva azonban, hogy az alapvető életmódkülönbségek levezethetők az ember tárgyi, anyagi környezetének eltérő feltételeiből (Losonczi 1977), itt lényeges információval bírhatnak az alapvető infrastruktúrára vonatkozó statisztikák is. A lakások villanyal, vízzel, fürdőszobával, vezetékes vagy palackos gázzal való ellátottságából, a két vagy többszobás és az 1970 óta épült lakások arányából komplex mutatót képezve megállapítható, hogy e „pontértékek” a városok és falvak külterületén egyaránt nagyságrenddel rosszabbak, mint a falvak, főleg a városok belterületén (1. táblázat).

I. TÁBLÁZAT

Az alföldi népesség és lakások „komplex” mutatójának értékei* (1980)

	Demográfiai struktúra**	Lakásfelszereltség***
Városok belterülete	100,0	100,0
Falvak belterülete	69,6	78,4
Városok külterülete	59,7	42,4
Falvak külterülete	45,5	37,0
Külterület összesen	50,0	38,7

*A legjobb helyzetű területet 100-nak véve, az alábbi mutatók viszonyszámainak átlaga:

**A 0–14 évesek és a 60-x évesek aránya; a nem mezőgazdasági foglalkozású aktív keresők aránya; a nem fizikai foglalkozású aktív keresők aránya; a 15-x éves népességből legalább 8 általánost végzetek aránya.

***A villanyvezetékekkel, a vízvezetékekkel, a hálózati vagy palackgázzal, a fürdőszobával, mosdófülkével ellátott, a 2 vagy több szobával rendelkező, az 1970–79 között épült lakások aránya.

Forrás: Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Szolnok megye „1980. évi Népszámlálás számlálókörzetei és külterületi adatai” c. kötetei alapján számított adatok.

Hangsúlyozni kell, hogy a szórványtelepülésnek eredendően nem lényegi sajátossága az itt bemutatott hátrányos helyzet. Nem lenne az, ha a kommunikációs eszközök kellő kiépítettségűek és minőségűek lennének, s ha ráadásul a tanya nem lett volna évtizedekig a „megszüntetni való” kategóriában. Ha legalább a saját erőből történő lakásépítéseknek és -felújításoknak nem vetettek volna gátat, ha nem szüntették volna meg a tanyai iskolákat stb.

A tanyák jelentős része nem csupán a városi szolgáltatások helyétől van távol (ami falvak egész sorára is igaz), de magától az odavezető úttól is, ami viszont épp szórvány-jellegéből fakad. (Békéscsabán pl. a felmért tanyák 28%-a, Kecskemét városához közeli (!) tanyáinak 21%-a, Orosházán 14%-a fekszik 1 km-nél távolabb a legközelebbi műúttól.) Mindennek pedig természetes velejárója, hogy a társadalmi funkciók (mint ellátás—szolgáltatás, képzés—kultúra,

üdülés—pihenés) egyes intézményeit viszonylag ritkán veszik igénybe a tanyaiak a zárt, csoportos településen. A korábban jelzett felmérésekben választ adó tanyai családoknak Orosházán közel háromnegyede, Kecskeméten kétharmada legalább heti egy alkalommal belterületen vásárol. Azonban a napi „mozgásteret” tekintve közel 40 % azoknak az aránya, akik külterületi boltba járnak gyakrabban (Timár 1989).

Rendkívül fontos lenne ismernünk a társadalmi kapcsolatok térbeli rendjét, illetve a közösségekben élés funkcióját is (Berényi 1983). Számos publikáció hangsúlyozza a belterülettel való szoros viszonyt. Ezekben azonban többnyire csak a városi alapfunkciók igénybevételére hivatkoznak. Nincs pontos képünk arról, hogy a — hajdan oly fontos — rokoni, baráti kapcsolatok pl. mennyivel erősebbek a szokványos város — vidék relációban tapasztaltnál. *Nincsenek továbbá összehasonlító elemzéseink, azaz pontos ismereteink arról, hogy hová kapcsolódnak erősebben a tanyaiak.* A helyi társadalom szerveződésének minőségét megragadó dimenziók közül, úgymint kötődés, elégedettség, perspektíva, kooperáció, integráció, részvétel (Pál 1984) néhányat érintőlegesen magam is megvizsgáltam. Az eredmények nem elegendőek a feltett kérdés megválaszolására, mégis jelzésértékűek lehetnek.

Az 1970—82 között Orosházán kötött tanyai érdekeltségű házasságoknak 24,8%-ában mindkét fél tanyai, 43,6%-ában az egyik fél orosházi belterületi, 31,6%-ában más településbeli volt. 1981—83-ban ugyanott a 15 éves és idősebb tanyai népességre vonatkozó migráció 12,4%-a tanyáról-tanyára, 31,8%-a belterületről (de kétharmad részben nem Orosházáról) tanyára, 28,6%-a tanyáról Orosháza belterületére, míg 27,2%-a más településre való vándorlást jelentett (Timár 1985). Ezekben a relációkban tehát *nagyon fontos szerepe van az anyatelepülésnek, de a tanyák közötti s a más települések felé irányuló kapcsolat is jelentős lehet.* Ezt falvak körüli, így zákányszéki és szatymazi — többek között a kettős lakástulajdonok helyét felmérő — tanyakutatások is igazolják. Ezek szerint meghatározó, de nem kizárólagos a faluközpont vonzása (Duró 1989). Az orosházi vizsgálatok arra is rámutatnak, hogy a tanyák külső kapcsolataiban rendkívül fontos szerepe van az adott tanyák földrajzi helyzetének, az átmenő utak irányának (Timár 1985).

Ezen túl biztosan létezik a tanyavilághoz való kötődésnek valamilyen szintje is. A kecskeméti városközei tanyákon a felmértek 91%-a szeret a tanyán élni. A „megszoktam”, „itt születtem”, „itt sokminden megtermelhető” válaszok mellett sokan említették indokként, hogy „ez egy csendes, nyugodt környezet”, „szabad élet van”, „jók a szomszédok”. A tanyai ember tehát kötődik közvetlen környezetéhez s az ott élő emberekhez. Számára a tanya nem csak, illetve nem feltétlenül az elmaradottság megtestesítője, hanem értékek hordozója is. Kérdés mostmár, hogy az önkormányzatok kiépülése, az érdekérvényesítési lehetőségek növekedése milyen irányban módosítja a tanyai népesség társadalmi kapcsolatainak alakulását.

Kérdőjelek a tanya fogalmát illetően

Az eddig felvetett kérdések szinte mindegyike szorosan összefügg a tanya fogalmával — az egyik részük csak világos definíció segítségével volna tisztázható, míg a többi épp megválaszolása által segítene hozzá a pontos tanya-meghatározáshoz.

A Földrajzi Értesítőben 1966-ban folyó vita résztvevői felülvizsgálták a korábbi tanya-fogal-

makat, majd felvázolták az átformálódott tanya akkori lényegét. Mint azt az előzőekben bemutatott adatok igazolják, időközben átalakult a tanyák társadalmá. *Tehát ismét új definícióra van szükség.*

Mindenekelőtt felmerül a kérdés: beszélhetünk-e még tanyáról a szó eredeti értelmében? Természetesen — nem. „A tanya elnevezés azonban annyira beivódott köznyelvünkbe, hogy azt ma mással nem tudjuk helyettesíteni, még akkor sem, ha a tanya szó mögött ma már egészen más tartalom van, mint a századfordulón volt” (Becsei 1978, 101. o.). Csakhogy *Erdei Ferenc* már 1942-ben ugyanezzel a problémával küszködött: „A tanya szavunk maga szintén ősrégi — nyilván szláv eredetű —, azonban korábban nem azt jelentette, amit a 19. században jelentett, s ma is jelent. ... Az elnevezés zavara érthető következménye a sajátos történeti fejlődésnek” (Erdei 1942, 13-14. o.).

A térhez és a társadalom igényeihez való folyamatos alkalmazkodás eredményeként mindig jönnek létre újabb funkciókat hordozó; s maradnak fenn, vagy tűnnek fel újra, hajdan talán többségben lévő tanyatípusok. *Úgy kell tehát leírni a tanya jelenét, hogy ne tagadjuk meg ezáltal a múltját.* Ez a követelmény *Beluszky Pál véleményében* lényegében már az 1960-as évek vitáiban kifejeződik: „Ha tehát a termelőszövetkezeti tagok lakótanyáit továbbra is tanyáknak tekintjük, akkor a nem mezőgazdaságiak által lakott „volt tanyáknak” is hasonló elbírálás alá kell esniük” (Beluszky 1969, 123. o.).

Az ilyen szemléletű fogalomalkotás során azonban úgy gondolom, nem követhető *Erdei Ferenc* „szigorúsága”. Ő ugyanis, meghatározva a tanya három ismérvét, többek között kiköti, hogy az „... az illető termelésben foglalkozónak a tartózkodási helye, vagy rövidebb, vagy hosszabb időre, de semmiesetre sem egyszerűen a letelepülési helye” (Erdei 1942, 15–16. o.). Ezek után pedig, leszámítva a lakatlan gazdasági épületeket (mint amelyek „még nem tanyák”), s a majorokat (mint amelyek „már nem tanyák”), két fő típust különít el. Az egyik elsősorban termelési célt szolgált, „tehát egy városnak vagy egy falunak a külső mezőgazdasági telepe”, a másik „az állandó letelepülés révén teljes életegység” (Erdei 1942, 21. o.).

Egy ilyen ellentmondás valószínűleg csak úgy oldható fel, ha a definíció nem tartalmaz a fent idézethez hasonló erős kizárásokat. *A cél: megkeresni a legáltalánosabb sajátosságokat. De vajon megadhatóak-e a legjellemzőbb tulajdonságok úgy, hogy azok csak a tanyákra legyenek igazak?* E kétséget csupán egyetlen példával alátámasztva: vegyünk a tanyák — mint szórványok — döntő többségére igaz két állítást.

- 1) A tanyák állandó letelepülés helyéül szolgálnak;
- 2) a mezőgazdasági kistermelés színhelyei.

Ha e két jellemző vonást egy „és” kötőszóval összekötve együttesen követeljük meg, akkor máris kizártuk pl. azokat a tanyának épült, mindvégig ennek megfelelően funkcionáló házakat, melyek körül tulajdonosai idős kora miatt már semmiféle gazdálkodás nem folyik, csupán lakásul szolgálnak. Ha viszont bővítve a kört, a két állítást a „vagy” szóval kötjük össze, akkor meg kell elégednünk már az egyik feltétel teljesülésével is. Ez esetben viszont tanyának kellene tekinteni azt a gátórházat is, mely sosem volt tanya, s ma is csupán szórvány-minőségében hasonlít arra. Ha azonban megköveteljük a definícióban a „tanya-múltat” is, akkor ki kell zárunk pl. az eredetileg iskolának épült, majd annak megszüntetése után ma tanyaként használt házakat.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne lehetne vagy nem kellene a tanyák legfontosabb mai sajátosságait meghatározni. Ezeket e tanulmányban magam is igyekeztem sorraeszedni. Kérdés azonban, hogy ilyen típusú „definíció” alkalmazható-e a gyakorlatban, azaz elhatárolható-e segítségével empirikus tanyakutatásaink konkrét tárgya. Úgy gondolom ezért, hogy *praktikusabb lenne elemei felsorolásával megadni a tanyák „halmazát”*.

Településföldrajzi megközelítésben a tanyát a szórványtelepülések kategóriájába sorolom, melynek más szórványoktól megkülönböztető legfontosabb sajátossága a genetikája. Ezen túl mai lényeges vonása a hozzá kötődő magán-, méginkább háztáji vagy kiegészítő gazdálkodás. Nem zárom ki ezért a tanyák közül azokat a hajdan volt tanyákat, melyek átalakulásuk végeredményeként nem a ma legjellemzőbb jegyeket vették fel. A tipikustól lényegesen eltérő formákat „átmeneti tanyáknak” nevezem.

Tanyának tekintem ezért a „volt tanyák” s az újonnan — nem nagyobb csoportban — épült vagy átalakított külterületi lakóházak közül azokat, melyeket állandó lakásra és legalább saját szükségletre szolgáló mezőgazdasági termelésre használnak. Átmeneti formának tartom a régi tanyák közül azokat, melyeket vagy csak gazdálkodás, vagy csak lakás, vagy csak pihenés, kikapcsolódás céljából vesznek igénybe. Átmeneti formának tartom továbbá a tanyai múltú, de mára már beépített, aprófalú jellegű (nyírségi) bokortanyákat, (szarvasi, békéscsabai) tanyautcákat, továbbá a városok és falvak terjeszkedése révén a beépített területek részévé vált „volt tanyákat”.

Mindebből az is következik, hogy nem tekintem tanyának a tanya-múlttal nem rendelkező régi majorok maradványait, a mezőgazdasági nagyüzemek lakótelepeit; a tanyákhoz kötődő, de faluszerű zárt, csoportos településsé váló tanyaközpontokat; a szórványszerű, de a tanya múltjával és jelenével nem azonosítható zártkerti hobbi-házakat, vasúti- és gátórházakat.

Kutatásaink elsősorban a legtipikusabb tanyákra kell, hogy kiterjedjenek, de ismernünk kell ezeknek az átmeneti formákhoz való viszonyát is. A tanyavilág népessége rendkívül mobilis. A mai „átmeneti tanyák” ezért új tulajdonosok, vagy régiek új döntése következtében megint tipikusakká válhatnak, és fordítva. Tehát valamennyi formával s az egymásba való átalakulás lehetőségeivel is számolnunk kell.

Az itt felvetett (sőt, további más) elméleti kérdések tisztázása, títusterületek kijelölése után mielőbb egy átfogó tanyakutatásra lenne szükség. Így talán nemcsak utólag magyarázhatnánk (magyarázgatnánk) a folyamatokat, hanem előrevetíthetnénk a közeljövőben várható — bizonyára jelentős — átalakulás lehetséges irányait is.

Irodalom

- Baukó T. — Timár J. (1988) Távérzékeléssel kombinált vizsgálati módszer alkalmazási lehetőségei a tanyák társadalom földrajzi kutatásában. *Alföldi Tanulmányok*, XII: 160—180.
- Becsei J. (1966) A tanyai település néhány kérdéséről (Mendöl T., Boros F., Kovács K., Abella M. hozzászólásával). *Földrajzi Értesítő* 3: 385—406.
- Becsei J. (1978) Néhány megjegyzés az alföldi agrárvárosok külterületi népességének alakulásáról. *Alföldi Tanulmányok* II: 101—123.
- Beluszky P. (1969) Néhány adat a tanyás településrendszer mai helyzetéről. *Földrajzi Értesítő* 1: 116—124.
- Beluszky P. (1973) A településosztályozás néhány elvi—módszertani szempontja. *Földrajzi Értesítő* 4: 453—466.
- Beluszky Pál (1974) A tanyaafélszámolóadás területi különbségei. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. III. Tanyák* (szerk.: Hofer T. — Kisbán E. — Kaposvári Gy.), Szolnok: 27—44.
- Beluszky P. (1975) Néhány megjegyzés Horváth Géza hozzászólásához. *Földrajzi Értesítő* 4: 489—493.
- Beluszky P. (1983) A tanyaátalakulás jellemző folyamatai az elmúlt évtizedekben. In: *Társadalmi-gazdasági változások és település-struktúráink fejlődése* (szerk.: Dövényi Z. — Tóth J.), Békéscsaba: 81—96.
- Berényi I. (1983) A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata. *Földrajzi Értesítő*: 1. 37—47.
- Brenner J. (1981) A település és a tervezés ismereti alapjai (I. A település mint tervezés tárgya). *Városépítés* 5. 19—26
- Csatári B. (szerk.) (1989) *Az alföldi tanyák mai helyzete és jövő lehetőségei* — az 1989 május 18-19-én rendezett Országos Tudományos Tanyakonferencia előadásainak kötete (kézirat).
- Csatári B. — Enyedi Gy. (1986) The Formation of New, Clustered, Rural Settlements in Hungary. In: *Rural Development Issues in Industrialized Countries* (ed.: Enyedi, Gy. — Veldman, J.) Centre for Regional Studies: *Regional Research Reports*: 96—105.
- Csatári B. — Sántha J.-né (1986) Az aprófalú méretű csoportos települések néhány jellemzője Bács-Kiskun megyében. *Alföldi Tanulmányok* X: 209—226.
- Demangeon, A. (1947) *Problèmes de géographie humaine*, Paris.
- Duró A. (1989) *A tanyai átalakulás társadalomföldrajzi vonatkozásai Szatymaz és Zákányszék példáján*. Egyetemi doktori disszertáció, MTA Regionális Kutatások Központja, Településkutató Csoport, Kecskemét (kézirat).
- Enyedi Gy. (1980) *Falvaink sorsa* (Gyorsuló idő). Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Enyedi Gy. (1982) *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása* (Értekezések, emlékezések). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. (1941) A tanyás települések földrajzi szemlélete. *Földrajzi Közlemények* XII: 103—113.
- Erdei F. (1942) *Magyar tanyák*. Budapest.
- Erdei S. (1973) Szemben az előítéletekkel (Vita a tanyákról). *Élet és Irodalom* 9: 5.
- Ginkel, J.A. van (1986) Population Growth and Settlement Pattern in the Green Heart of the Randstad. In.: *Rural Development Issues in Industrialized Countries* (ed.: Enyedi, Gy. — Veldman, J.), Centre for Regional Studies: *Regional Research Reports*: 96—102.
- Györfy I. (1937) A magyar tanya. *Földrajzi Közlemények* 4—5: 70—93.
- Halász P. (1973) Tanyája válogatja. Vita a tanyákról. *Élet és Irodalom* 17: 4.
- Hofer T. (1980) A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái. In: *A magyar tanyarendszer múltja* (szerk.: Pölöskei F. — Szabad Gy.), Budapest: Akadémiai Kiadó: 9—60.
- Horváth D. (1985) *A tizedik ember* (Magyarország felfedezése), Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Király L. (1984) Fordulópont a tanyák fejlődésében. *Alföldi Tanulmányok* VIII. Békéscsaba: 187—200.
- Kóczyán Z. — Sántha J.-né (1974) A kisüzemi gazdaságok szerepe a külterületen és a mezőgazdaságban Bács-Kiskun és Szolnok megyében. *Területi Statisztika* 1: 28—47.
- Kunszabó F. (1973) A tanya — életrevaló (I). *Élet és Irodalom* 7: 3.
- Kürti Gy. — Simon I. (1984) A tanyatipizálás szociálgeográfiai szempontjai Csemő példáján. *Alföldi Tanulmányok* VIII: 201—218.
- Lettrich E. (1969) The Hungarian Tanya System: History and Present-Day Problems (*Studies in Geography in Hungary*, 5): 151—168.
- Lettrich E. (1974) Tanyahálózatunk mai fő vonásai és azok regionális különbségei. In.: *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. III. Tanyák* (szerk.: Hofer T. — Kisbán E. — Kaposvári Gy.) Szolnok: 11—26.
- Losonczy Á. (1977) *Az életmód az időben, a tárgyakban és értékekben* (Társadalomtudományi Könyvtár) Budapest: Gondolat.
- Mendöl T. (1941) Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete” c. cikkéhez. *Földrajzi Közlemények* LXII: 113—115.
- Mendöl T. (1963) *Általános településföldrajz*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mészáros R. (1989) A tanyák jövője. In.: *Az alföldi tanyák mai helyzete és jövő lehetőségei* (szerk.: Csatári B.), az 1989. május 18—19-én rendezett Országos Tudományos Tanyakonferencia előadásainak kötete (kézirat).

- Munton, R.J.C. (1974) Farming on the Urban Fringe. In: *Suburban Growth* (Geographical Processes at the Edge of the Western City, ed.: Johnson, J.H.) London, New York, Sydney, Toronto: 225–248.
- Pahl, R.E. (1966) The rural—urban continuum. *Sociologia Ruralis* 6: 299–329.
- Pál L. (1984) Kísérlet a helyi társadalom dimenzióinak megragadására. *Társadalomkutatás* 3–4: 85–97.
- Petri E. (1966) Szarvas és környéke tanyás településrendszerének mai települési problémái. *Földrajzi Értesítő* 3: 347–370.
- Petri E. (1969) The Collectivization of Agriculture and the Tanya System. *Research Problems in Hungarian Applied Geography*. Budapest: Akadémiai Kiadó: 169–182.
- Petri E. (1972) *Settlement system of scattered farmsteads and problems of the new communities with scattered farmsteads on the Great Plain. Agricultural typology and agricultural settlements*. Papers of Symposium held in Szeged and Pécs (15–19. August 1971). Szeged: Univ. of Szeged: 303–315.
- Pryor, R.J. (1968) „Defining the rural—urban fringe”. *Social Forces* 47: 202–215.
- Rácz I. (1980) A tanyarendszer kialakulása. In.: *A magyar tanyarendszer múltja* (szerk.: Pölöskei F. — Szabad Gy.), Budapest: Akadémiai Kiadó: 97–148.
- Romány P. (1973) *A tanyarendszer ma*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Rudl J. (1981) Historical Survey of the Formation of the Isolated Farm System in Csongrád County. *Acta Geographica Szegediensis*, Tom. XXI: 131–147.
- Rudl J. (1983) Tanyák. In.: *Csongrád megye gazdasági földrajza* (szerk.: Krajkó Gy. — Mészáros R.) Szeged: 241–262.
- Rudl J. (1984) Tanyák. In.: *Bács-Kiskun megye gazdaságföldrajza* (szerk.: Krajkó Gy. — Mészáros R.) Kecskemét: 164–178.
- Sántha J.-né (1982) Településdemográfiai átalakulás a külterületeken Bács-Kiskun megyében. *Területi Statisztika* 4: 380–398.
- Sántha J.-né (1985) Az aprófalú-típusú településrészek differenciáltsága Bács-Kiskun megyében. *Területi Statisztika* 1: 75–89.
- Szenti T. (1981) Gondolatok a tanyákról és a mai tanyahelyzetről. *Valóság* 2: 32–48.
- Timár J. (1985) Társadalomföldrajzi vizsgálatok Orosháza tanyavilágában. In.: *Az orosházi tanyavilág átalakulása* (szerk.: Tóth J.) Orosháza: 367–432.
- Timár J. (1989) New Features of the Linkages Between Tanyas (Farmstead Settlements) and Towns in the Great Hungarian Plain. In: *Theory and Practice in British and Hungarian Geography* (eds.: Compton, P.A. — Pécsi M.), *Studies in Geography in Hungary* 24. Budapest: Akadémiai Kiadó: 273–294.
- Timár J. (1989b) A tanya fogalmának változása, a tanyák szuburbanizációja. In.: *Az alföldi tanyák helyzete és jövő lehetőségei* (szerk.: Csatári B.), az 1989. május 18–19-én rendezett Országos Tudományos Tanyakonferencia előadásainak kötete (kézirat).
- Tóth J. (1972) A külterületi tanyasi népesség területi különbségei és változási tendenciái a Dél-Alföldön (1960–1970). *Földrajzi Értesítő* 2–3: 247–258.
- Tóth J. (1981) A városhálózat funkcionális, strukturális és területi sajátosságai az Alföldön. *Alföldi Tanulmányok* V: 105–112.

QUESTIONS AND GAPS IN TANYA RESEARCH

JUDIT TIMÁR

Scattered farmstead (*tanya*) is a specific element in the Hungarian settlement pattern. Each major period of its development left marked changes on its essential features. At the beginning it served as shepherds' accommodation. In its golden age it became an agricultural centre. Its inhabitants, as citizens of rural market towns, were attached to the town by highly intensive relationships. By the 1960s, it became the accommodation of workers of large-scale socialist farms. Today it is again in a new socio-economic situation. Depending on future changes, it can either become a slum or a modern farm. Its position within the settlement-, economic- and social system should be reconsidered. What is at all to be considered as a *tanya*—is an issue for discussion.

In the case of *tanyas* the unity of places of home and work cannot be a criterion of the settlement. These functions are spatially so much apart that the settlement itself can no longer be identified on that basis. It is the morphological features (loosely built-up area, low population density, long distances) that define a scattered farmstead region. By gradual „densification” however, this very feature is decreasing on the long run.

The major distinction between *tanya* and most other European scattered settlements is that here mainly only household or auxiliary farming is done. And this is the *tanya*'s intrinsic feature. It is possible that this is the only economic function to strengthen in the future.

People living in *tanyas* can no longer be exclusively identified as workers of large-scale farms: more than 40% of them no longer work in agriculture. Their living environment is however, still very much underprivileged. They are, still today, intensively linked to the parent settlement by their social links but relationships can also be significant among *tanyas* themselves and with other settlements. The building up of genuine local governments would, hopefully, improve the situation of *tanya* population and may also modify the direction of its spatial links.

The most important features of conceptual criteria of the *tanya* are therefore the scattered character, the private-, household- or auxiliary farming, a relatively large rural population and a specific history and development path.

Transl. E. Darócz

A TANYA ÉS A ZÁRT TELEPÜLÉS KAPCSOLATA — TÁRSADALOMFÖLDRAJZI MEGKÖZELÍTÉSBN

DURÓ ANNAMÁRIA

A II. világháborút követő évtizedek településformáló folyamatai kényszerpályára terelték a magyar tanyarendszert:

1. A nagyüzemi termelés fokozatos térnyerése megingatta a magánbirtoklásra épülő tanyás gazdálkodás alapjait. Bár a szocialista mezőgazdaság „magyar modelljében” a kistermelés is helyet kapott, a szakszövetkezeti tagok és a háztájin kívül még részes vagy bérelt földet is művelő técesz-tagok csupán a magánhasználat előnyeit élvezhetik.

2. A Tanyai Tanács (1949—1951) határozata alapján több mint száz tanyaközpontot jelöltek ki azzal a céllal, hogy zárt településekbe tömörítsék a „kintvaló népet” (Orbán 1980). A község-hálózat sűrítése a mezővárosi tanyarendszerek szétrombolását jelentette.

3. A külterületi építési tilalom még az öncsőből történő fejlesztés lehetőségétől is megfosztotta a kinn élőket; a tanyai életforma modernizálása előtt csak a hetvenes évek villamosítási programja nyitotta meg az utat.

A népszámlálások adatai szerint kétségtelen, hogy 1949 után a külterületi népesség fogyása vált a tanyai átalakulás meghatározó tendenciájává, noha a csökkenés mértékét és ütemét tekintve — regionális léptékben és mikrokörzeteken belül egyaránt — jelentős területi különbségek tapasztalhatók (Beluszky 1983). Míg pl. a Tiszántúlon Szarvas—Békéscsaba, illetve Debrecen és Nyíregyháza környékét kivéve ez idő alatt mindenütt előrehaladt a tanya-főszámolódás folyamata, a Duna—Tisza közti Homokhátságon a korlátozások ellenére is életképesnek bizonyult ez a település- és gazdálkodási rendszer.

A fennmaradás lehetőségei csak településszinten tanulmányozhatók.

Erdei Ferenc számára, valahányszor „a tanyát” vette vizsgálat alá, területi és társadalmi szempontból egyaránt mezőváros és tanyavilága jelentette a kutatás alapegységét (Erdei 1942). Úgy tekintett a tanyák népére mint az adott mezővárosi társadalom egy területi csoportjára (Erdei 1935).

Az időközben lezajlott közigazgatási változások átfomálták az Alföld településhálózatát: a rajdandvult mezővárosok többségének tanyavilága — részben (Kecskemét) vagy teljes egészében (Szeged) — új települések, ún. tanyaközségek külterületévé lett. Ezek a tanyás határrészek „kettős vonzásba” kerültek: múltjuk az egykori anyavároshoz, jelenük pedig mostani faluközpontjukhoz fűzi őket, így egyiktől elszakítva sem vizsgálhatók. A magyar tanyát ugyanis éppen a zárt településhez fűződő különleges kapcsolatok teszik sajátos szörványá.

Hol a helyük a mai tanyáknak ebben a kapcsolatrendszerben? A szegedi határból önállósult Szatymaz és Zákányszék példáján ezt igyekeztem meghatározni. E két, forgalmi helyzetét, történeti múltját és a helyi szövetkezet típusát tekintve egyaránt különböző tanyaközség együttes vizsgálata többféle tényező elemzésére nyújtott lehetőséget.

A társadalomföldrajzi megközelítés lényege

Lakóhely és munkahely térbeli együttese — a településföldrajz tanyafogalma (Mendöl 1941) nemcsak azért szorul pontosításra, mert az emberi életvitelhez a fentiekén kívül más tevékenységi körök is hozzátartoznak, hanem azért is, mert a tanya sem mint lakóhely, sem mint munka hely nem a régi már:

1. A mai tanyákhoz nemcsak állandó lakosként lehet kötődni; léteznek gazdálkodásra vagy hobbicélra használt időszakosan lakott tanyák is. Ezek csupán „tartozékai” az otthonnak, let legyen falubeli, városi vagy akár egy másik tanya lakója a tulajdonosuk.

2. A tanyai gazdaság napjainkban csak a magángazdálkodók és a szakszövetkezeti tagok számára jelenti „a munkahelyet”, azaz az első gazdaság színterét; a többi foglalkozási csoport képviselői és a nyugdíjasok — ha élnek a kistermelés adta lehetőségekkel — tanyáikon a második gazdaság szereplői.

A „kizárólagos lakóhely” és a „teljes értékű munkahely” funkció elvesztése a zárt településhez való hozzászerveződés jele. A szocializmus által pusztulásra ítélt, majd „átmenetinek” te kintett tanyarendszer tehát mégiscsak beilleszkedik a modernizálódó településhálózatba. De hogyan?

Társadalomföldrajzi megközelítésben új értelmet nyerne a tanyai lét térbelisége.

E szemlélet (irányzat? önálló diszciplína?) képviselői a helyi társadalom és a településkörnyezet viszonyaként értelmezik az ember- tér kapcsolatrendszer (Berényi 1984). Abból indulnak ki, hogy a finoman rétegzett helyi társadalom egyes csoportjai különböző térformáló erővel rendelkeznek. Ezek az embercsoportok az ún. társadalmi alapfunkciókon — munka, lakás, el látás, képzés, üdülés, közlekedés—kommunikáció, közösségben élés — keresztül fejtik ki környezet alakító tevékenységüket. A hét alapfunkció gyakorlása meghatározott tér-részletekhez intézményekhez, illetve épített berendezésekhez kötődik, melyek számára a településkörnyezet ad keretet (Berényi 1983).

Azokat a térbeli összefüggéseket, amelyek a településkörnyezet kialakulása, fejlődése és jelen tértagozódása, valamint a helyi társadalom sajátos térszerkezete között fennállnak, az egyes társadalmi alapfunkciók és az azokat működtető társadalmi csoportok térkapcsolata alapján lehet megragadni (i. m. 38.). E térkapcsolatok az emberek életvitellel összefüggő — azaz a lakó helyről induló és az adott alapfunkciót hordozó tér-részlet felé tartó — mozgásai útján határozhatók meg; irányuk térbeli, intenzitásuk pedig időbeli koordinátákkal jellemezhető (Mészáros 1989).

A tanyaközség több szempontból is megfelelő kerete lehetne ilyen jellegű vizsgálódásoknak

1. Már az elnevezés utal arra, hogy „osztott településről” van szó. Ez a települési megosztottság lehetővé teszi, hogy az itteni helyi társadalom csoportjai között állandó lakóhelyük térbeli elhelyezkedése alapján is különbséget tegyünk, s ennek függvényében elemezzük kapcsolatrendszerüket. Így kiderülne, mit jelent a falu a tanyaiak, s mit jelent a tanya a falubeliek életében.

2. A tanyaközségek településközi kapcsolatait színezi, hogy az a város, amelynek határából önállósultak, lakóik számára nem egyszerűen „a várost”, hanem az egykori „anyavárost” jelenti.

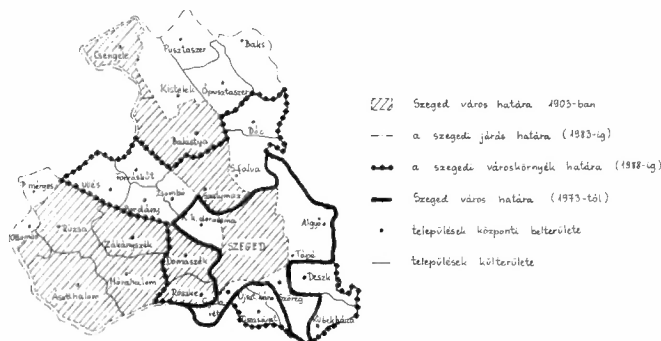
3. A területi összefüggések vizsgálatát teljesebbé tenné, ha a helybeliek tanyaközségen belüli, illetve kifelé irányuló mozgásain túl a „második otthonokhoz” (kiskertek és hobbitanyák) kötődő, befelé mutató térkapcsolatokat is föltérképeznénk.

Szatymaz és Zákányszék tanyavilágának kapcsolatrendszerét a két település 1:10 000 méretarányú külterületi térképéből és a helyi tanács lakónyilvántartások 1987. évi adataiból kiindulva igyekeztem föltárni. A kinn élők közül minden hatodik ház lakóit sikerült bevonni a kérdőíves adatgyűjtésbe; tanyáik az állandó külterületi lakhelyek 17-17% -át képviselik. A kérdezettek kiválasztása a családszerkezet típusa (társadalmi szempont) és tanyájuknak a faluközponttól való távolsága (térbeli szempont) alapján történt.

A tanyafejlődés szegedi útja

Szeged esetében a talajadottságok zonális változására épült a határhasználat övezetes rendszere, a kiskun területek közbeékelődése miatt azonban csak a város körüli feketeföldek alkothattak összefüggő övezetet, a homoki kaszálók és a külső legelők nem (Juhász 1975). A két nagy határ-rész elkülönülése a tanyásodás későbbi menetére is kihatott: Alsótanyát túlnyomórészt a paraszti Alsóváros, Felsőtanyát pedig az iparosok—kereskedők lakta Felsőváros szülőttei népesítették be (Bálint 1976).

A szegedi tanyafejlődést nemcsak a korai kezdetek (Solymosi 1980) és a művelési ágak harmóniája (Balogh 1965) teszik sajátossá. A helyi földbirtok-politikának köszönhetően a hagyományos városi ház—tanya kétlakiság itt sohasem volt olyan tartós, mint más tanyás városok — pl. Debrecen — esetében. Szeged határában ugyanis városi háztulajdon nélkül is lehetett tanyaföldet szerezni (Juhász 1975), sőt, a múlt században elindított földbérlet-akciók révén maga a város is telepített szórványokat (Barabás 1961; Erdei 1942). Az állandó és teljes kitelepülés megkönnyítette a tanyavilág önállósulását, amely — közigazgatási értelemben — 1949-ben következett be. Alsótanya területén hat, Felsőtanyáén három tanyaközség született. (Üllés, Bordány, Zsombó és Forráskút is ekkor alakult Kiskundorozsma határából. *I. ábra*)

I. ÁBRA

Tanyaközségek a szegedi határban

Csatári B. 1980 nyomán

A községesítési törekvések sikerét bizonyítja, hogy a szegedi földön kijelölt tanyaközpontok mindegyike életképes faluvá formálódott, sőt, közülük Mórahalom — az egykori Alsóközpont — még a városi rangot is elnyerte (1989). Az ellenhatás erejét mutatja azonban, hogy valamenyny tanyaközség „osztott település” maradt, igaz, olyan „osztott település”, amelynek belterülete — lélekszámát és kiterjedését tekintve egyaránt — a külterület rovására gyarapodik.

I. TÁBLÁZAT

A szegedi tanyaközségek néhány jellemző adata

Település	Területe (ha)	Állandó (jelenlevő) népesség összesen (fő)					A külterületen élők aránya (%)		
		1980	1949	1960	1970	1980	1987	1960	1970
Ásotthalom	12255	8062	6542	5942	4966	4271	91,5	83,5	65,0
Balástya	10995	6369	5722	5238	4375	3843	89,9	84,6	75,2
Csengele	6066	3680	3643	3154	2707	2429	90,7	85,7	73,1
Domaszék	5214	4338	3955	3574	3320	3133	99,7	92,5	77,6
Mórahalom	8314	6732	6142	5859	5997	5753	70,7	60,4	41,1
Röszke	3663	4227	4186	3742	3517	3093	41,3	42,3	29,3
Rúzsa	8468	4469	4103	3662	3182	2914	92,6	87,6	76,4
Szatymaz	5382	3897	4007	4148	3781	3494	88,8	79,1	69,4
Zákányszék	6606	3468	3393	3293	3050	2811	90,6	84,9	68,8

Források: 1. A népszámlálások Csongrád megyei kötetei;

2. Csongrád Megye Statisztikai Évkönyve, 1987.

A statisztikai adatok szintjén csak a koncentráció folyamatát lehet nyomon követni. De mi történt az elhagyott tanyákkal?

A tanyaközponttól a tanyaközségig

Zákányszék területe Alsótanyához, Szatymazé pedig Felsőtanyához tartozott a községgé alakítások előtt (*l. ábra*). Természetföldrajzi szempontból ez nem jelent lényeges eltérést, a forgalmi helyzet tekintetében viszont annál inkább. Felsőtanya ugyanis a vasúti és a közúti közlekedés fővonalainak irányába esett, Alsótanyát ellenben csak a Város által épített műút és a kisvasút (1925–1975) kapcsolta Szegedhez.

A két homoki tanyaközség ma is különböző lehetőségeket kínál az ott élők számára, önálló településsé válásuk útja azonban párhuzamba állítható. Ez „kettős elkülönülést” jelent:

1. Kifelé: elkülönülés a szomszédos településektől. Az új község határok addig összetartozó szegedi határrészeket választottak el egymástól és idegen testeket fűztek össze. Szatymaz településrészei — Őszeszék, Külső- és Belső-Szatymaz — pl. a maguk életét élték a faluvá szervezés előtt. Hogy különállásukat máig megőrizték, abban a területükön gazdálkodó három termelőszövetkezetnek is része van. Zákányszék integrálódását megkönnyítette, hogy az „Egyetértés” szakszövetkezet a tanyaközség egyetlen mezőgazdasági nagyüzeme.

2. Befelé: a belterület és a külterület elkülönülése. Egyik faluközpont helyét sem újonnan választották meg annak idején; Zákányszék településmagját pl. az 1842-ben emelt „Lengyelkápola” alkotja (Bálint 1976). 1950-ben, amikor „Lengyelből” Zákányszék lett, 27 lakóház jelentette a belterületet — ma 436 (1987). Mivel azonban az építkezés csak a lehetőségét teremti meg a beköltözésnek, a belterületen élők számarányának növekedése sokkal többet mond a faluvá válás útjáról (1. Táblázat).

A belső népesség-átcsoportosulás egyik községben sem vezetett a tanyavilág drámai elnéptelenedéséhez: a meglévő szatymazi és zákányszéki tanyák kétharmada még mindig állandóan lakott. És fokozatai vannak a lakatlanságnak is (2. Táblázat):

2. TÁBLÁZAT

Tanyatípusok a szatymazi és a zákányszéki határban

	Zákányszék		Szatymaz	
	A tanyák száma	A meglévő tanyák %-ában	A tanyák száma	A meglévő tanyák %-ában
Hiányzó tanyák összesen	87	10,5	75	7,7
Meglévő tanyák összesen	831	100,0	973	100,0
1) Állandóan lakott	563	67,7	661	67,9
Térképen azonosítható	560	—	646	—
A vizsgálatban szerepelt	96	—	110	—
2) Időszakosan lakott	247	29,8	274	28,2
3) Tanácsi vagy szövetkezeti tulajdon	8	0,9	14	1,4
4) A tulajdonos vagy lakóhelye ismeretlen	13	1,6	24	2,5

Forrás: A számítások a helyi tanácsi nyilvántartások adatain alapulnak.

1. Kétségtelen, hogy a tanyák egy része a szó szoros értelmében áldozata lett ennek az átrendződésnek. Nagyságrendjükre a hiányzó tanyaszámokból, területi elhelyezkedésükre pedig a téesz-táblák, majorok, valamint a két belterület fekvéséből lehet következtetni.

2. Jóval kevesebb az olyan „tanya”, amely mint épület ma is áll, de nagyüzemi tulajdonban vagy tanácsi kezelésben van. („Téesz-tanyák”, boltok, csárdák, iskolák stb.)

3. Akadnak ugyan romok is, a legtöbb elhagyott tanya mégis időszakosan lakottá válik. Ezzel csak a hagyományos értelemben vett tanyai életmód folytonossága szakad meg; az ilyen tanyák új szerepkörben élnek tovább.

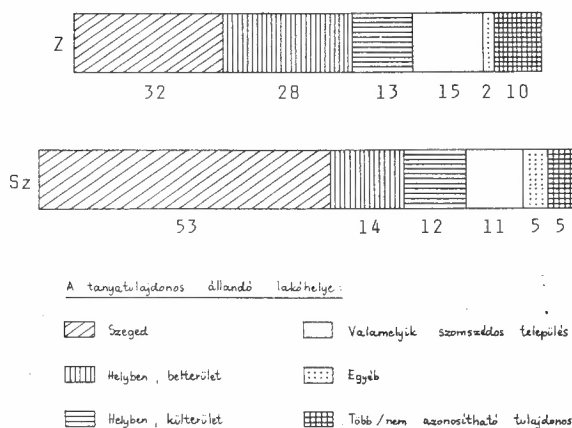
Erdei Ferenc úgy határozta meg az időszakosan lakott tanyákat, hogy azok még nem állandóan lakottak (Erdei 1942). Ma viszont éppen fordított a helyzet: ezeknek a tanyáknak már nincsen állandó lakójuk. A „kétfelé való lakás” főbb változatai (2. ábra) a tanyáról való visszavonulás útjaiként is értelmezhetők:

„Tanya—tanya” viszonylatban is lehet kettős életet élni, bár ez még inkább a kötődés, semmint az elszakadás jele. Szatymazon, a téesz-faluban akad rá több példa. Két tanyával rendelkezni ugyanis annyi, mint nagyobb földterületen gazdálkodni.

Vannak olyan családok, akik a faluba költözés után is megtartják tanyájukat, mert tanya és gazdálkodás számukra ugyanazt jelenti. A külterületen élők egy része ugyanakkor szintén rendelkezik belterületi házzal — ha nem a saját falujában, a szomszéd települések valamelyikében. (A fölkeresett zákányszéki családoknak 35,4; a szatymaziaknak 15,4%-a tartozik közéjük.)

Egyazon folyamat, a „fokozatos visszavonulás” állomásai ezek. A tanya és a faluközpont közötti kettős életvitelnek családon belül és generációs váltásban egyaránt többféle változata lehetséges attól függően, hogy „kintről be” vagy „bentről ki” járnak az emberek.

Ha megszűnik a belső utánpótlás, idegenek, főként szegediek foglalják el a visszavonuló tanyaiak helyét. Hétfélig tanyáik az egykori „város- tanya” kettősség új formáját jelentik. (Elgondolkodtató, hogy mindkét bemutatott tanyaközség esetében ez utóbbi kapcsolódás a legelősebb.)

2. ÁBRA

Az időszakosan lakott tanyák %-os megoszlása tulajdonosaik állandó lakóhelye szerint
(Zákányszék esetében 247, Szatymaz esetében 274 tanyát jelent a 100%)

A mai tanyaközségek külterületén lévő időszakosan lakott tanyák — amint azt Szatymaz és Zákányszék példája mutatja — nem köthetők kizárólagos igénnyel sem a faluközpontokhoz, sem az egykori anyavárosokhoz; a község-hálózat sűrítése a zárt településhez fűződő lakóhelyi kapcsolatok „szóródásához” vezetett.

Az időszakosan lakott tanyák léte azt bizonyítja, hogy a külterületi népesség fogyása nem föltétlenül azonos a tanyapusztulás mértékével. Tanyáink e csoportja azonban szinte teljesen kívül rekedt a településföldrajzi kutatások körén. Nemcsak azért lenne fontos mielőbb tisztázni a szerepüket, mert jelentős — és valószínűleg növekvő — arányt képviselnek, hanem azért is, mert a településhálózati kapcsolódás új elemeit sejtethetjük bennük.

A mai tanyák lakói

Csökkenő számuk és arányuk ellenére még mindig a tanyaiak alkotják a kiválasztott települések helyi társadalmának legnépesebb csoportját (1. táblázat). A falubeliektől az különbözteti

meg őket, hogy a külterületen van a lakóhelyük, az időszakosan lakott tanyák tulajdonosaitól pedig az, hogy az év minden szakában kinn élnek.

Különböző térformáló erővel rendelkező csoportjaik — a társadalomföldrajz alapelveit követve — az alábbi szempontok szerint jellemezhetők. (A külterületen élő családok összetételének, illetve az egyes családtagok életkorának ismeretében bővíthető volt a kerdezettek köre. Az elemzés többi része a reprezentatív kérdőívek adataira épül.)

Korösszetétel. Mindkét község tanyáin az 55–65 évesek vannak jelen a legnagyobb arányban, azok tehát, akik közvetlenül 1945 után, az utolsó nagy kirajzási hullám idején alapítottak családot. Gyermekeik jó része is itt maradt, a házasságkötés előtt álló 15–20 évesek viszont már csak reménybeli utánpótlást jelentenek. Szatymazon különösen szembetűnő a fiatal nők hiánya.

A hatvan éven felüliek viszonylag kicsiny számaránya a bizonyosság arra, hogy a tanyai élet elsősorban az aktív korúak létformája. Napjainkban azonban egyre rövidül a tanyán töltött életszakasz; a tanyai gazdálkodás mindinkább a gyűjtés eszközévé válik.

Családszerkezet. Korjelző értékűek az egyes családtípusok is. Míg a magányosak döntő többsége idős és a gyermekeiket „kiröpített” házaspárok is az öregséghez közelednek, a teljes családokban fiatalok vagy legalábbis aktív korúak élnek. (A hiányos családok nemigen köthetők életszakaszokhoz.)

A tanyavilág életképességét bizonyítja, hogy mind Szatymaz, mind Zákányszék külterületén a teljes családok vannak többségben (35,2; illetve 40,3 %) és közülük minden harmadik többgenerációs.

„Tősgyökeresek” vagy „idegenek”. A születési adatok csak arról tájékoztatnak, hogy kik születtek Szeged mindenkori közigazgatási határán belül és kik idegenben. A hagyományos paraszti rendtől eltérő — „urbánus” — magatartásformák vizsgálatával azonban a tanya és a zárt település közötti népességmozgás is föltárható.

Ebben a megközelítésben azok tekinthetők „tősgyökeresnek”, akik beleszülettek a tanyai létbe. A tanyára, illetve másik tanyára költözés esetükben a családalapítással függ össze, visszavonulásuk pedig az öregségre való készülődés jele.

A Zákányszékre, illetve Szatymazra települőket (2, illetve 12 család) nem pusztán születési helyük teszi „idegenné”; ők egy más életforma képviselői. Ezek az emberek ugyanis már meglévő városi vagy falusi otthonukat adták föl azért, hogy tanyán éljenek. Nem házassági kapcsolat révén kerültek ide; vagy a családalapítást követő években, vagy gyermekeik „kiröpülése” után változtattak lakhelyet. Akár Szegedről jöttek, akár messzebből, mindegyiküket a gazdasági lehetőségek vonzották.

Foglalkozás. A mai tanyák vidékünkön sem kizárólag agrárkeresők lakóhelyei, a foglalkozási átrétegződés mértékét és ütemét tekintve azonban jelentős különbségek mutatkoznak a két település kerdezettjei között. (3. táblázat) Míg a szatymazi aktív keresők többsége nemcsak a mezőgazdasági alaptévékenységtől, hanem magától a termelőszövetkezettől is elszakadt, a zákányszékiek nagy része gazdálkodó szakszövetkezeti tag.

Ez nem magyarázható egyszerűen azzal, hogy a szakszövetkezet jobban meg tudja tartani az embereket, mint a téesz. Az „Egyetértés” ugyanis jóformán az egyetlen gazdálkodó szervezet Zákányszéken, míg a szatymazi termelőszövetkezetek — a gazdagabb helyi munkalehetőségek és Szeged közelsége folytán — „versenyhelyzetben” vannak.

3. TÁBLÁZAT

A reprezentatív vizsgálatban szereplő tanyai lakosok megoszlása gazdasági aktivitásuk szerint

		Zákányszék (276 fő)			Szatymaz (298 fő)		
		Férfiak	Nők	Együtt	Férfiak	Nők	Együtt
Aktív kere- sők	szövetkezeti tagok	54	30	84	24	9	33
	— alaptevékenységben	49	28	77	11	3	14
	— alkalmazott	5	2	7	13	6	19
	alkalmazásban állók	14	9	23	54	33	87
	— szellemi	1	2	3	5	14	19
	— ipari	8	—	8	28	8	36
	— egyéb	5	7	12	21	11	33
	önállók	4	—	4	8	3	11
A	összesen	72	39	111	86	45	131
Inaktív	nyugdíjasok	21* + 5 = 29	31 + 3 = 34	63	18 + 14 = 32	28 + 7 = 35	67
	rokkantnyugdíjasok	5	3	8	2 + 3 = 5	1 + 1 = 2	7
	katonák	—	—	—	1 + 1 = 2	—	2
	GYES-en lévők	—	4 + 5 = 9	9	—	5	5
I	összesen	34	46	80	39	42	81
Eltar- tottak	0–6 éves gyermekek	8	12	20	8	5	13
	6–14 éves tanulók	14	16	30	11	14	25
	tovbbtanulók	3	3	6	—	8	8
	— középfokon	3	2	5	—	6	6
	— felsőfokon	—	1	1	—	2	2
	háztartásbeliek	—	29	29	—	40	40
E	összesen	25	60	85	19	67	86

*A dőlten szedett számok a szövetkezeti tagokat jelentik.

Iskolázottság. Az idősebbektől a fiatalabb generációk felé haladva Szatymazon is, Zákányszéken is közel azonos arányban csökken az alapfokú és emelkedik a középfokú végzettségűek részesedése a vizsgálatba vont tanyaiak körében. (Az értelmiséget mindkét helyen betelepült idegenek képviselik.)

A középfokú végzettséget szerző tanyai fiataloknak valamely szakma tudása, a szakmával rendelkező mezőgazdasági vállalkozóknak pedig a gazdálkodás lehetősége adja meg ugyanazt: a „két lábón állás” biztonságát. Kizárólag a mezőgazdaságból származó jövedelemre napjainkban nemigen lehet életstratégiát építeni.

A belterületi ház megléte vagy hiánya. A meginterjúvált zákányszéki családok közül 40-nek, a szatymaziak közül pedig 23-nak van telke, lakása vagy háza (tanyája) állandó külterületi lakhelyén kívül. Hol? A települések sorrendje — zárójelben az ott ingatlanal bíró családok számával — a következő:

A zákányszékiek esetében:

1. Zákányszék (belterület: 23)
(külterület: 8)
2. Mórahalom (5)
3. Szeged (2)
4. Bordány (1)
5. Domaszék (1)

A szatymaziak esetében:

1. Szatymaz (belterület: 7)
(külterület: 3)
2. Szeged (6)
3. Sándorfalva (4)
4. Zsombó (2)
5. Balástya (1)

Mindkét esetben meghatározó, de nem kizárólagos a faluközpont vonzása; az egykori anyaváros mellett valamennyi környező község hatása is kimutatható.

Azok a tanyaiak, akik valamely zárt településen is „otthon” vannak, nemcsak a külterületről kiindulva vehetnek részt a társadalmi alapfunkciók gyakorlásában.

Hol és milyen tanyában laknak a kinn élők?

A tanyarendszert annak idején az ésszerű munkaszervezés igénye hívta életre. A lakóház, a gazdasági épületek csoportja és a tanyaához tartozó földterület eredetileg egyetlen termelési egységet alkotott.

A reprezentáns szatymazi és zákányszéki tanyák döntő többsége — telepítését és építésmódját tekintve egyaránt — a múlt öröksége. Az egyéni leleménytől is függött, hogy a korlátozások ellenére hogyan tudtak változtatni ezen az örökségen a külterületen élők.

3. ÁBRA

Zákányszék külterületének áttekintő vázlata

1. műút, 2. volt tanyai iskola, 3. külterületi bolt, 4. a szakszövetkezet központjai, 5. zártkert, 6. a vizsgálatban szereplő (állandóan lakott) tanya, 7. a tanyaközség belterülete

A természeti adottságok mellett a birtokviszonyok és a mindenkori közlekedésföldrajzi helyzet befolyásolták leginkább a tanya hely megválasztását a régi szegedi határban (Juhász 1974). A földtulajdon-viszonyok átalakítása, a községesítés és az úthálózat kiépülése következtében 1949 után más telepítő tényezők váltak fontossá, a tanya rendszer azonban — „tehetetlensége” folytán — csak a hátrányos helyzetbe kerülő tanyák elnéptelenedése árán igazodhatott ezekhez. (Az időszakosan lakott tanyák határbéli eloszlását tanulmányozva kiderül, honnan mentek el tömegesen az emberek.)

1949–1986 között csak kivételes esetben lehetett új tanyát emelni: a lakhatatlanná vált régi mellett, vagy — „újjáépítés” címén — annak helyén. Az a néhány lakóépület, amely ily módon született újjá, a belterületi házak mintáját követi.

Ha a házhelyen változtatni nem is, a tanyaépület minőségén javítani azért mégiscsak lehetett. Akár örökölték, akár vették a tanyát, a legtöbb család kisebb-nagyobb mértékben átalakította azt (alátéglázás, fűdémcsere, az ereszet befalazása, „mozaikozás” stb.).

A külterületi lakóépületek állapota nemcsak az anyagi helyzet, hanem az igény szint tükré is, sőt, olykor még a maradás vagy költözés szándékáról is árulkodik. A szatymaziak és a zá-

kányszékiek igényességét bizonyítja a villamosított — 95, illetve 90% — és a fürdőszobával ellátott — 49, illetve 46% — tanyai lakások magas aránya.

A megváltozott szükségletek új funkciójú gazdasági épületekben is megjelennek. Valószínűleg a tilalmazások következménye, hogy ezek többsége ideiglenes jellegű építmény (fekete fóliából készült csibenevelő, fóliasátor, garázs stb.).

A mai tanyákhoz tartozó földterület egyes részei nemcsak a művelés jellegében — szőlő, gyümölcsös, szántó stb. — térnek el egymástól, hanem a földhasználat jogalapját illetően is. A különböző földtípusok koncentrálására irányuló törekvés a régi tanya funkció újjáéledésére mutat.

A 0,5–1 holdnyi tanya földönmagában is több lehetőséget nyújt a kistermelésre, mint a 200–400 négyszögöles falusi porta. Ha ehhez hozzászámítjuk a téesz-tagokat megillető háztájit és a földbérlet, illetve legelőkiváltás lehetőségét, több holdas kiegészítő gazdaságok működése sem elképzelhetetlen.

Míg a „bentről ki” járó gazdák a tanya rendszer lényegének ellentmondó mozgásokra kényeszerülnek — reggel ki a határba, este vissza a faluba —, a kinn élők az általuk használt földek és a tanya távolságához mérten alakíthatják ki a termékszerkezetet.

A tanyai életmód térbelisége

Zákányszék és Szatymaz külterületi lakosai többszörös vonzásban élnek. Hogy mit jelentenek számukra a tanya—faluközpont—város háromszög adta földrajzi keretek, megmutatják azok a térkapcsolatok, amelyeket mint termelők, mint fogyasztók és mint a rokon, illetve települési közösség tagjai alakítanak ki. Az emberek életvitellel összefüggő mozgásainak vizsgálata arra is választ ígért, hogy a különböző társadalmi csoportok képviselői mennyire élnek a tanyai életmód nyújtotta előnyökkel és hogyan tudják legyőzni az abból fakadó hátrányokat. (Mindkét helyen a tanyaiak összessége szempontjából meghatározó mozgásirányok fölvázolására törekedtem; a térkapcsolatok időbeli koordinátái így szükségképpen háttérbe szorultak.)

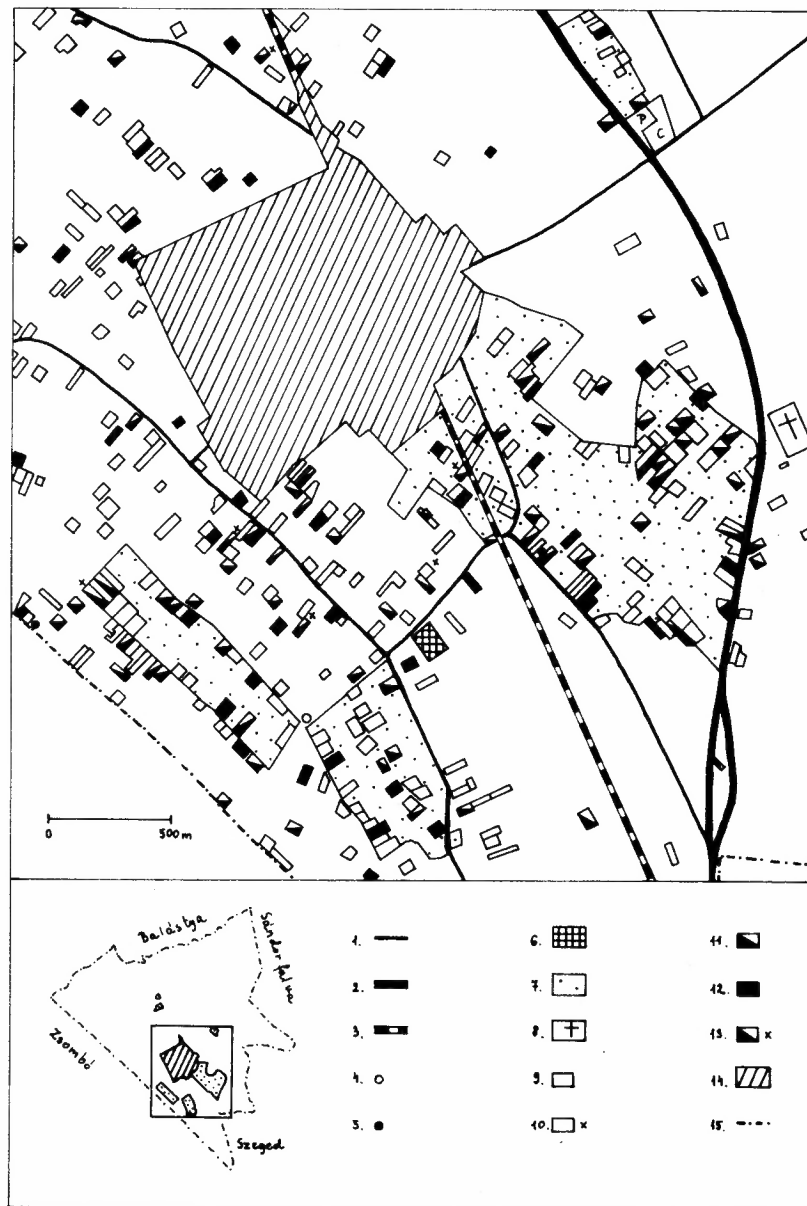
Termelés

Az embereknek dolgozniuk kell valahol, hogy megéljenek, s ki kell használniuk a tanyai gazdálkodás lehetőségeit, hogy jobban éljenek. Az első és a második gazdaság szereplői is, térkapcsolatai is mások.

Az első gazdaságban az aktív keresők vesznek részt. A férfitöbbslet mindkét település esetében a háztartásbeli nők magas arányával magyarázható, ami kifejezetten tanyai sajátosság (3. táblázat).

A foglalkozási összetétel ismeretében nem meglepő, hogy a szatymaziak jelentős hányada ingázó. (Az alkalmazottak 63%-a Szegeden dolgozik.) Ezeknek az embereknek naponta át kell lépniük a településhatárokat ahhoz, hogy eljussanak a munkahelyükre. A helyben dolgozók napi munkája — akár a faluközpontba, akár a külterületi téesz-majorok valamelyikébe járnak — településhatáron belüli térkapcsolatokat jelent. A magángazdálkodókat (7 fő) nem köti a

4. ÁBRA

Szatymazi határrészlet (Belső-Szatymaz)

1. műút, 2. E-75-ös út, 3. vasút, 4. volt tanyai iskola, 5. külterületi bolt, 6. TSZ-major, 7. zártkert, 8. temető, 9. állandóan lakott tanya, 10. szövetkezeti tulajdonban lévő tanya, 11. időszakosan lakott tanya, 12. a vizsgálatban szereplő (állandóan lakott) tanya, 13. a tanyatulajdonos vagy lakóhelye ismeretlen, 14. belterület, 15. településhatár; P: Postakocsi csárda, C: Camping

mindennapi munkabajlás kényszere. Számukra már csak azért is lakóhely és munkahely térbeli együttese a tanya, mert a föld, amit művelnek, minden esetben a tanya körül helyezkedik el.

Zákányszéken fordított a helyzet: az első gazdaság szereplőinek (3. táblázat) döntő többsége nemhogy a települést, de még a külterületet sem hagyja el napi munkavégzése során. Az aktív keresők nagy része ugyanis a helyi szakszövetkezet tagja. Ők a „régii határhasználat előnyét élvezve” (Lettrich 1974, 20.) továbbra is „saját” földjükön gazdálkodnak. „Birtokuk” nagysága és területi elhelyezkedése örökölt feltétel, amin legfőbb földbérlet útján lehet változtatni.

Nem termelő tevékenység ugyan, de a diákok számára mégiscsak munka: a tanulás. Mindkét településre igaz, hogy a határszélen lévő tanyaokról — ha közelebb érik — inkább a szomszéd falu iskolájába (óvodájába) viszik a gyermekeket szüleik.

Míg munkahelyi kapcsolatait mindenki egyénileg alakítja ki, a tanyán folyó kistermelés inkább családi vállalkozásnak tekinthető: az itteni *második gazdaságban* az inaktív háztartások és az eltartottak is szerephez jutnak.

A termelési feltételeket illetően a téesz-tagok helyzete a legkedvezőbb. Az alkalmazásban állók lehetőségeit nem annyira a végzett munka jellege, mint inkább a munkahely holléte határozza meg. Az aktív korosztályokat tekintve általában azon családok tanyái a legkívívabbak, ahol mindkét házastárs ingázásra kényszerül. Az öregedő nyugdíjasok tanyái más okból sivatároznak: erejük fogytán maguk kénytelenek leépíteni gazdaságukat.

A tanyai gazdálkodás Szatymazon elsősorban zöltség- és gyümölcsstermesztést jelent; az állattenyésztés alárendelt szerepet játszik. A zákányszékiek földművelése viszont részben ma is a jószágartás szolgálatában áll. A kertkultúra itt csupán kiegészítője a lehetőség szerint saját takarmánybázisra épülő tehéntartásnak, bikannevelésnek, illetve szerződéses sertéshízalásnak.

Akár fő, akár másodlagos jövedelemforrás a tanyai gazdaság, a munkaszervezés és a termelési feltételek biztosítása ma jóval több utánajarást igényel, mint a tanya és a földek közötti közlekedés, azaz a tulajdonképpeni termelés.

Fogyasztás

Hogy ki hol vásárol s milyen szolgáltatásokkal él a rendelkezésre álló kereteken belül, azt mindenekelőtt az igény szint határozza meg. Az emberekben azonban nemcsak a különböző termékek, illetve szolgáltatások iránti igény él, hanem az a törekvés is, hogy lakóhelyükről kiindulva egy számukra elfogadható méretű térségen belül ki is elégíthessék ezeket az igényeket.

Kinek mit jelent ez az elfogadható méretű térség — a tanyai lakóhelyről nézve? A fogyasztás térkapcsolatait a személyes szükségletek néhány meghatározó eleméből kiindulva igyekeztem fölvezetni.

Élelmiszer-ellátás. Bár az alapvető élelmiszereket a külterületen is meg lehet venni, a tanyai boltok kínálatával rendszerint csak a helyhez kötött környékbeli öregek érik be; szinte mindenki a faluközpontban vásárol. A móróhalmi, illetve sándorfalvi határrész lakói is ezt teszik, csak éppen a „szomszédban”. (Mindkét kiválasztott tanyaközség kérdeztjei között akad 10–12 család, akik a bevásárlástól az orvosi vizsgálatig szinte mindent itt intéznek. Sándorfalva vonzerejét növeli, hogy belterülete közvetlenül határos Szatymaz tanyavilágával.) Az ingázók Szegeden is megejthetik a napi bevásárlást.

Az aktív korosztályok általában elég „mozgalmas” életet élnek, így nagyobb esélyük van arra, hogy más intéznivalóval kössék össze vásárlásaikat. A tanyai öregek viszont jóformán csak ezért mozdulnak ki otthonról. Aki nem tudja számára elérhető közelségben kielégíteni élelmiszer-szükségletét, különböző „beszerzési stratégiákat” kénytelen alkalmazni.

Egészségügyi ellátás. A falubeli körzeti orvos fölkeresése rendszerint csak az első állomása a gyógykezelésnek; a fogászat és a gyermekorvosi ügyelet kivételével ugyanis valamennyi szakrendelés a városba szólítja az embereket. (Az ágyhoz, illetve „házhoz” kötött öregekhez hívás nélkül is kijár az orvos.)

Fodrász. Van, aki szerint az asszonyok száz kilométerről is visszajárnak kedves fodrászukhoz. Ha túlzás is ez a megállapítás, a lényegét magában foglalja: a fodrászhoz járás rendszeres kapcsolattartást föltételez és sokkal inkább szabad választáson alapul, mint a fogyasztás eddig vázolt térkapcsolatai. Újabb szál, amely a zárt településhez fűzi a tanyaiakat; a férfiakat is. De melyikhez? Mindkét község esetében azonos a sorrend: 1. Szatymaz (Zákányszék), 2. Szegec, 3. Sándorfalva (Mórahalom).

Szórakozás. Alkalmi is, színterei is változnak az életkorral. Nem vitás, hogy a családalapítás előtt álló fiatalok a legaktívabbak. A szatymaziak nem mind érik be a helyi diszkóval; gyakori, hogy többen összefogva kocsival járnak végig a környező községek szórakozóhelyeit. Az aktív korú tanyaiakat általában eléggé leköti a gazdaság; ahol jószágot tartanak, hosszabb időre nem is nagyon mozdulhat ki a család. Az időseknek az is szórakozás, ha nézik a TV-t.

A fogyasztás szempontjából ma kétségtelenül hátrány tanyán lakni. A gazdálkodó aktív korúakat a mezőgazdaságból származó jövedelem kárpótolja a nehézségekért — végső soron ez teszi lehetővé a belterületi ház fölépítését is —, a kinn élő öregek azonban csak a hátrányait érzik a tanyán való lakásnak. Szatymazi példák szerint újabban a kertvárosi életforma is kínálhat olyan előnyöket, amelyekért érdemes tanyára költözni.

Közösségben élés

Ezeket a térkapcsolatokat nagyon is emberi szükséglet: az összetartozás igénye hívja életre. A rokoni, baráti találkozások nem korlátozódnak az ünnepekre — a munkától a bevásárlásig megannyi alkalmat ad rá a mindennapi élet.

Rokonság, család. A szatymaziakat és a zákányszékieket egyaránt saját településükhöz fűzik a legerősebb vérségi kötelékek; az egykori anyaváros csak a második helyen áll. Szomszédaiak közül a Nagyarvíz (1879) után telepített Sándorfalva és szegedi tanyaközségek emelkednek ki. „Rokoni alapon” is bizonyítható tehát, hogy a néhai „dorozsmai főd” határai valóban történeti határok (*l. ábra*).

Annak ellenére, hogy a rokonság nagy része helyben vagy legalábbis elérhető közelségben él, nem rendszeres a kapcsolattartás. Az esztendő ünnepei közül még leginkább a karácsony, a családiak közül pedig a névnapköszöntés jelent ilyen alkalmat. A nagy családi összejövetelek ideje elmúlt, a szűkebb család viszont általában összetart.

A falusi búcsú — lett légyen akár helyben, akár a szomszéd községek valamelyikében — nem mindennapi alkalom a találkozásra. Rendszerint családi ebédrel kötik össze. Aligha véletlen, hogy a szatymazi „búcsújárók” saját falujukon kívül Sándorfalvát, Balástyát és Zsombót,

a zákányszékiek pedig Rúzsát, „Mórát”, Bordányt, Üllést és Domaszéket keresik föl legnagyobb arányban.

Települési közösségek. Tanyán különleges értéke van a — jó — szomszédságnak: „Valami segítség köll, ezöknék adunk, ezöktől kapunk. Ha baj van, ezt érjük legelébb” (Zákányszék). A „tősgyökeres” tanyaiak rendszerint együttműködnek az élet minden területén. A tanyaára települő „idegenek” általában beépülnek ebbe a „szomszédsági hálóba”, ám a falu közösségébe szinte sohasem. Bizonyos értelemben a hétfégi tanya-tulajdonosokat és a kiskerteseket is szomszédnak tekintik a külterületen élők, de — paraszti mentalitás szerint — őket is a munkájuk alapján ítélik meg.

A helybeliek szemében már csak azért sincs nagy különbség tanyai és falusi között, mert kettős ingatlanulajdonnal rendelkező „bejáró” tanyaiak éppúgy vannak, mint „kijáró” falusiak. A tanyaiak döntő többsége is a faluhoz tartónak vallja magát, bár vannak ellenvélemények. A városból kitelepülők pl. továbbra is Szegedhez vonzódnak. Akiket a szomszéd települések valamelyike „csábít el”, kivétel nélkül a határszélen laknak. A „sehova se tartozók” a kirekesztettséget panaszozzák föl, mondván: „Mostoha embörök vagyunk” (Szatymaz). Csak kevesen vállalják tudatosan azt, hogy „tanyasiak”.

Az új községek határai közé zárt tanyavilág lakói — hacsak a munkahely nem köti őket — idegenek már Szegeden. Nem azért kelnek útra, hogy egy városi közösség tagjainak érezzék magukat; céljaik nagyon is kézzelfoghatóak: piacozás, bevásárlás, orvosi vizsgálat, rokonlátogatás. Nem véletlen, hogy a „tősgyökeres” tanyai nép számára a piac és a buszállomás környéke a legbiztosabb támpont. Természetesen egészen más „Szeged-képe” van annak, aki korábban itt lakott, tanult, dolgozott vagy most is bejár nap mint nap.

Jelképes értelmű, hogy Zákány-Alsón — a faluközpont és a város közötti határrészt hívják így — a falu felé igyekeztén ma is azt mondják: „Kimögyünk a faluba”. A befelé az Szeged felé van ...

Összegzés

A ZÁRT TELEPÜLÉS

A kijelölt tanyaközpontok faluvá formálódásával gyökeresen megváltozott a tanyák településkörnyezete: új zárt települések születtek a mezővárosi tanyarendszerek területén.

A TANYA

A mai tanyaközségek külterületén lévő tanyák egy része állandóan, más része időszakosan lakott. Külterületi lakosnak csak azok tekinthetők, akik számára a tanya „az otthon” jelenti. A tanyaiak ilymódon az adott helyi társadalom egy, az állandó lakóhely térbeli elhelyezkedése alapján kiemelt csoportját képviselik.

KAPCSOLATUK

A megváltozott településkörnyezetből kiindulva kezdtem keresni azokat a szálakat, amelyek a mai tanyákat mostani faluközpontjukhoz, egykori anyavárosukhoz, valamint a szomszédos településekhez fűzik. Társadalomföldrajzi megközelítésben e „szálak” azokkal a térkapcsolatokkal azonosíthatók, amelyeket a tanyaiak az egyes társadalmi alapfunkciók gyakorlása sorára alakítanak ki.

A két szegedi tanya-község példáján a lakófunkció, valamint a termelés, a fogyasztás és a közösségben élés legfontosabb területi összefüggéseit igyekeztem föltárni.

A lakást az teszi különlegessé a társadalmi alapfunkciók sorában, hogy mint az életvitelle kapcsolatos mozgások kezdő- és végpontja, megteremti a feltételeket a többi alapfunkció gyakorlásához.

A szatymazi és a zákányszéki példa szerint a tanya-községek helyi társadalma nem osztható föl egyszerűen tanyaiakra és falusiakra, mert kettős ingatlanulajdonnal rendelkező „kintről be” járók éppúgy laknak itt, mint „bentről ki” járók. A „kétfelé való lakás” különböző változatai azt sejtetik, hogy a részekre szabdalt tanyavilág ugyanolyan módon szerveződik hozzá kijelölt központjaihoz, mint amilyen kapcsolatban kialakulása idején magával az anyavárossal volt. Lényeges különbség azonban, hogy a tanya-községek esetében nem a kirajzás, hanem a betelepülés a meghatározó népesedési folyamat.

Nemcsak külterület—belterület viszonylatban létezik ilyen lakóhelyi kapcsolódás; arányeltolódásokkal bár, de kimutatható a tanya és az egykori anyaváros, valamint a tanya és az egyes szomszédos faluközpontok viszonylatában is.

A termelés térkapcsolatait a megélhetés kényszere tartja fenn; ezek a leginkább meghatározottak.

Az első gazdaság jellegadó térkapcsolatai Szatymazon átlélik a településhatárokat (Szegedre ingázó alkalmazottak), Zákányszéken ellenben azon belül maradnak (helyben dolgozó szakszövetkezeti tagok).

A második gazdaság térkapcsolatai a tanyai gazdálkodáshoz kötődnek:

Szűkebb értelemben: a tanya és a földek közötti közlekedés.

Tágabb értelemben: mindaz az utánajárás, amit a gazdaság fönntartása megkövetel.

A fogyasztás térkapcsolataiban az igényszint a meghatározó. Társadalmi különbségek fejeződnek ki abban, hogy kiknek jelent meghatározó életkeretet a tanya (helyhez kötött öregek), a falu („tősgyökeres” aktív korúak), a város („idegenek”), s kik azok, akik áttörik a tanya—faluközpont—város háromszög kereteit (piacozó mezőgazdasági vállalkozók).

A közösségben élés spontán térkapcsolatai vallanak legtöbbit a tanya—tanya, tanya—faluközpont, illetve a tanya—város viszonyról.

A mai tanyák lakói vagy elfordultak az anyavárostól s a faluhoz tartozónak vallják magukat („tősgyökeresek”), vagy új módon — munkahelyük, illetve korábbi lakóhelyük révén — kötődnek Szegedhez (ingázók, „idegenek”).

Az emberi kapcsolatok abban is meghatározó szerepet játszanak, hogy a tanyaiak hol fognak belterületi építkezésbe, azaz mely település közösségéhez kívánnak tartozni.

Akár a termelést, akár a fogyasztást vagy a közösségi létet tekintjük, a határszáron élők szinte mindegyik tevékenységi kör a szomszéd települések valamelyikéhez fűzi. Mindkét tanya-

község esetében a hagyományos kapcsolatok a legerősebbek: a zákányszékiek Mórahalomhoz (a néhai Alsóközpont), a szatymaziak pedig Sándorfalvához (egykor a Pallavicini-uradalom központja) vonzódnak leginkább. Ezek a térkapcsolatok bizonyos értelemben újrarajzolják a településhatárokat.

Irodalom

- Balogh I. (1965) Az alföldi tanyaág gazdálkodás. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914* (I. Szerk.: Szabó I.) Budapest: Akadémiai Kiadó: 429–479.
- Barabás J. (1961) A szóránytelepülések kialakulása Közép-Európában. In: *Műveltség és hagyomány* (Szerk.: Gunda B.) Budapest: TK: 219–247.
- Bálint S. (1976) *A szegedi nemzet I.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–1975/2. Szeged.
- Becsei J. (1977) Az agrárvárosok átalakulásának néhány jellegzetessége. *Alföldi Tanulmányok I.* Békéscsaba: 96–116.
- Beluszky P. (1973) A tanyarendszer időserű problémái. A tanyafelszámolás folyamata. *Földrajzi Közlemények*, XXI. évf. 1: 19–36.
- Beluszky P. (1983) A tanyaátalakulás jellemző folyamatai az elmúlt évtizedekben. In: *Társadalmi-gazdasági változások és településstruktúránk fejlődése.* (Szerk.: Dövényi Z. — Tóth J.) Békéscsaba: 81–96.
- Berényi I. (1983) A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata. *Földrajzi Értesítő* XXXII. évf. 1: 37–47.
- Berényi I. (1984) A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálatának főbb vonásai. In: *Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának főbb eredményei és további feladatai* (IV. Népeesség és település. Szerk.: Timár J. — Tóth J.) Békéscsaba: 102–108.
- Csatári B. (1980) A szegedi járás tanyarendszerének néhány jellegzetessége. *Alföldi Tanulmányok IV.* Békéscsaba: 85–106.
- Dénes I. Z. (1980) A paraszti polgárosodás modellje. Erdei Ferenc tanyafelfogásának alakulása. In: *A magyar tanya-rendszer múltja* (Szerk.: Pölöskei F. — Szabad Gy.) Budapest: Akadémiai Kiadó: 313–338.
- Duró A. (1989) *A tanyai átalakulás társadalomföldrajzi vonatkozásai Szatymaz és Zákányszék példáján.* Egyetemi doktori értekezés. Kézirat. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 130 o.
- Erdei F. (1935) Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és nyelvünk* 7–12: 244–252.
- Erdei F. (1941) A tanyaág települések földrajzi szemlélete. *Földrajzi Közlemények* LXIX. évf. 2. 103–113.
- Erdei F. (1942) *Magyar tanyák.* Reprint. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- Harcza I. (1984) Mezőgazdasági kistermelés, életkörülmények, életmód. *Társadalomkutatás* 3-4: 134–153.
- Juhász A. (1974) Telekelrendezés a szegedi tanyaágon. *Ethnographia* LXXXV. évf. 2–3: 276–314.
- Juhász A. (1975) Adatok a szegedi tanyaág kialakulásához. *Ethnographia* LXXXVI. évf. 2–3: 176–312.
- Kósa L. (1984) *Hagyomány és közösség* (Magyar népi kultúra és társadalom) Budapest: Kozmosz Könyvek.
- Lettrich E. (1968) Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. *Földrajzi Közlemények* XVI. évf. 1: 21–39.
- Lettrich E. (1974) Tanyahálózatunk mai fő vonásai és azok regionális különbségei. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században.* III. Tanyák. Szolnok: 11–26.
- Mendöl T. (1941) Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyaág települések földrajzi szemlélete” c. cikkéhez. *Földrajzi Közlemények* LXIX. évf. 2: 113–115.
- Mészáros R. (1988) A falusi település térbelisége a lakosság a térpályái alapján. *Tér és Társadalom* 2. évf. 1: 43–57.
- Mészáros R. (1989) A térkapcsolatok értelmezésének néhány összefüggése. *Tér és Társadalom* 3. évf. 1: 3–16.
- Orbán S. (1980) Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. In: *A magyar tanyarendszer múltja.* Budapest: Akadémiai Kiadó: 362–398.
- Petri E. (1966) Szarvas és környéke tanyaág településrendszerének mai települési problémái. *Földrajzi Értesítő* XV. évf. 3: 347–370.
- Solymosi L. (1980) A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája. In: *A magyar tanyarendszer múltja.* Budapest: Akadémiai Kiadó: 71–96.

**RELATIONSHIPS BETWEEN SCATTERED FARMSTEADS (*TANYA*)
AND CORE SETTLEMENTS
A Social Geographical Approach
ANNAMÁRIA DURÓ**

The specific feature of the Hungarian scattered farmstead (*tanya*) is derived from its peculiar relationship with the core settlement, the so called parent town. The 1949 local administration reform modified this very relationship: as a result of the formation of designated scattered-farmstead-centres into central villages, new core settlements were established on the territory of scattered farmstead areas in rural-market-town regions. But the hoped rapid liquidation of *tanyas* was not happening: villages with scattered farmsteads remained „divided settlements”, though with their inner areas increasing—both in population number and extent—to the detriment of outer areas.

Taking this modified relationship as a starting point, the author seeks the connecting links between present scattered farmsteads and their central village, the former parent town, or neighbouring settlements. In a social geographical approach, these links are identified as spatial relationships developed by *tanya* inhabitants while exercising basic social functions.

Thanks to a research grant, the author could study *tanyas* in the outer areas of two villages in a sandy region—from a social geographical point of view. The paper summarizes the major results of this field study, highlighting four elements out of the system of basic social functions: the spatial links of housing, production, consumption and social life.

Transl. E. Daróczy

DURÓ ANNAMÁRIA TANYAKÉPEI 1988–1989

1. KÉP

Belterületté nyilvánított tanyaépület Szatymazon. Tájolása szemmel láthatóan eltér az út mentén sorakozó új házakétól.

2. KÉP

A szatymazi tanyavilág képéhez az úri nyaralók is hozzátartoznak. Ez a jánosszállási villa az 1930-as évekből való.

3. KÉP

A szegedi tájra egykor oly jellemző napsugaras házvéget tanyán csak elvétve látni már (Zákányszék).

4. KÉP

„Modern napsugár” egy újonnan épült belterületi lakóház oromzatán (Zákányszék).

5. KÉP

Eredeti állapotában megmaradt ereszetes tanyaház a 19. századból. A födémcsere éve 1914 (Zákányszék).

6. KÉP

Gazdálkodásra használt időszakosan lakott tanya a faluközpont közelében (Zákányszék).

7. KÉP

Pusztulás — A természetes anyagokból épült tanyaház lassan eggyé válik a földdel (Zákányszék).

8. KÉP

Megújulás — Tanya a szülői ház mellett (Zákányszék).

9. KÉP

A századelőn nem volt olyan pontja a szegedi határnak, ahonnan 3 km-nél messzebb esett volna valamelyik tanyai iskola. Ezek az épületek ma is állnak, de tanítás már csak a belterületen folyik (Zákányszék-Alsó).

KERETSZÉLEN KÖRÖS-KÖRÜL: KÖZÉP-EURÓPA

HALMOS KÁROLY

Közép-Európa — egy szó, melynek jelentését keressük, hogy fogalom is lehessen. Két irányban indulhatunk el:

az egyik: megkísérelhetjük föltárni az eladdig fölmerült szóhasználati szabály-változatokat, és az ezeknek megfelelő érvényességi köröket — a kon- és denotátumokat,¹ és közülük — esetleg társítva őket — választhatunk;

a másik: szabadjára engedjük képzeletünket, és azt mondjuk, amit önkényesen gondolunk. A két eljárás nem zárja ki egymást, sőt ... végül gyakran oda lyukadunk ki, hogy azt mondjuk, amit látni szeretnénk.

Egy gondolati térkép elképzélése

A probléma fölvázolásához hadd kövessem röviden a második utat.

A történészek — némi büszkeséggel — úgy szokták Európát meghatározni, mint egy történelem földrajzi vetületét. A történet a Nyugat története, és arról szól, hogy miként vált a Nyugat a világ központjává, hogy ne mondjam: közepévé.²

A Közép-Európa fogalmát saját szempontjukból értelmezni kívánó geográfusok viszont mégiscsak a geometriai, trigonometriai, fizikai, esetleg statisztikai eredetű középpont-fogalmakhoz ragaszkodnak.

A köznapi ember is hajlik arra, hogy a szárazföld közepét valahol az Alpok és Kárpátok környékén lássa, ha a térképre tekint.³ Ha fölszólítanak, hogy messe ki a térképből azt, amit Közép-Európának gondol, tán még meg is tenné; tanúbizonyosságát adva ezzel, hogy, legalábbis lelke mélyén, egy körülhatárolható területre — mondjuk ki: régióra — gondol.

Bármennyire értelmezzük is újra fogalmainkat, amikor régióról beszélünk, a szó eredeti értelmétől nem tudunk megszabadulni, attól ugyanis, hogy a környéken (értsd: Közép-Európa fölött, illetőleg benne) valami uralkodó vagy rendező személy vagy elv parancsol, vagy munkál. De a „régio” értelemszerűen nemcsak (valami szerinti) összetartozást, hanem összefüggést is jelent.

Hagyományos térszemléletünk alapján nem gondolunk arra, hogy ha például Felső-Ausztriát, Bajorországot, Csehországot, Tirolt, Stájerországot és Pannóniát Közép-Európához tartozónak tekintjük, akkor esetleg Alsó-Ausztria ne tartoznék oda. Régiószemléletünk alapján kompaktnak akarjuk tekinteni a világot: ha egy régiót települések halmazának tekintünk, akkor például Brünnt és Zágrábot közép-európai városoknak tekintvén nem gondolunk arra, hogy a köztük lévő falvak ne tartoznának szintén Közép-Európához.

„TÖRTÉNELMI” ÉS „TÖRTÉNELEM ALKOTTA”

Közép-Európa fogalma más, mint például az a kategória, hogy „Európa 1000 méterrel a tengerszint fölötti települései”. Más azért, mert az egyik geometriailag is folytonos, összefüggő területet jelöl, a másik pedig elkülönülő földrajzi foltok egy csoportját — az egyik régiómegjelölés, a másik halmazdefiníció. Mégis van a két kategóriának egy fontos közös vonása is. Valamilyen értelemben mindkettő történelmi kategória. Az egyik: úgynevezett „történelmi kategória”, vagyis a történetírás által használt, történelmi helyzetek eszmei reflektálódásából származó fogalom; a másik: történelem alkotta képződményeket egybefoglaló, de a történelmi egybetartozás képzetét mégsem keltő meghatározás. A példánál maradva: bár a szóbanforgó települések a 19. századi értelemben vett polgárosodás⁴ — a civilizáció — termékei, mégis — ha megkülönböztetünk lehetséges történeteket és megírt, továbbírt (és a továbbhagyományozás által kikristályosított) történelmeket, akkor ezek a tanyák, szerek, falvak és városok a történelmi tradíció szempontjából csak, hogy úgy mondjam, egy történelmi fogalom címkéje nélküli civilizációs „hordalékot”, „üledéket” jelentenek.

AZ EGZISZTENCIA KÉRDÉSE

Most áttérek a jelentés-keresés másik útjára. Ha adott egy „történelmi” régió, természetes, hogy neve is van. De az már nem biztos, hogy egy név mögötti — az idők során változó — fogalmi konstrukciók mögött efféle civilizációs hordalék, összezömült, mindent ellepő üledék is van. Valóban létezik-e az az összefüggő terület, vagy valóban összefüggően létezik-e az a terület, ami Közép-Európa?

A TÉR „OBJEKTÍV” ÉS „SZUBJEKTÍV” LEKÉPEZÉSE

Egy kétségeket tápláló vélemény alapötletét szeretném kifejteni. A térkép, amelyen kérésre behúznók Közép-Európa határát (az óvatosabbaknak engedjük meg, hogy egy sávot satírozzanak be!), az évszázadok tudománya által egységesített termék. Célaltan térkép. Aki megtanulja hozzá a használati utasítást — megtanul térképet olvasni, tájékozódhatik rajta. Környező világunk belső térképe azonban más: olyan, mint egy autó-rally-n a mitfáreré: mindig az az egyenes irány, amerre — célunk felé — megyünk, azaz ha mi — egy mit sem értő kívülálló szerint — egy kereszteződésben balra kanyarodunk, akkor mi tudjuk, hogy az „valójában” egy úttorkolat jobbról.

Annak, aki elfogadja, hogy ez a két térkép másra-másra jó, de ahol jó, ott jogos, annak javaslok egy újabb térképet. A távolságokat ezúttal ne légvonal-kilométerben, hanem tonnakilométer-költségben mérjük! Eszerint, ha egy adott helyről egy tonna árut egy kilométer távolságra az egyik irányban egy forintért, a másik irányban pedig kettőért tudok elszállítani, akkor a javasolt térképen az első irányban mért távolság a fele lesz a második irányban mértnek.

Az elgondolás előzményei

Az ötlet nem új.⁵ Tulajdonképpen a szállítási költségeket — pontosabban azok minimumpályáját — is ábrázolják a különböző forgalom-volumen térképek. Az európai gazdasági világ terjedelmének a hosszú időtartam szerinti időbeli metszeteit ábrázoló földgömbök fontosak ezúttal számunkra.⁶ De ezek a térképek hagyományos ábrázolásúak. A más viszonyítási rendszert választók közül elsősorban is meg kell említeni a Thünen-köröket.⁷ A thüeni modell előföltevése, hogy egy folyók által át nem szelt síkság közepén van egy piaccal rendelkező város. A mi szempontunkból ez azt jelenti, hogy egyrészt a tőkeintenzitás maximuma és a gazdasági tranzakciók lebonyolítási helye már az előföltevésben egybeesik — a modellben a kommunikáció centralizált és koncentrált; másrészt a modellben a közlekedés és a szállítás sugárirányú, és költsége csak a központtól mért távolság függvénye. Az övezetek miatt ez a modell léptékfüggő.⁸ A javasolt modell abban különbözik a thüenitől, hogy nem önmagukban homogén koncentrikus övezeteket tételez föl.

A geopolitikai elméleteknek is hosszú, bár nem mindig dicső hagyománya van. Szempontunkból fontos például a vízgyűjtők, mint a földrajzi teret rendező erőterek szerinti vizsgálódás, vagy például az élet különböző szféráinak földrajzi metaforák szerinti értelmezése.⁹

Nem is rövid ideje készítenek már kutatók gondolati térképeket. Készültek például hazánkra vonatkozóan, és pontosan az ezúttal minket különösen érdeklő teherszállítási költségekkel kapcsolatban is ilyenek.¹⁰ Az időföldrajz (time geography) és a történeti földrajz „új hullámának” eredményei között Allan Pred és M. P. Conzen városföldrajzi elemzéseiről olvasva nyilvánvaló egyrészt, hogy az általam fölvetett ötlet, a hálózatszerű szemlélet tekintetében hasonlítanak egymáshoz,¹¹ másrészt az időföldrajz szemléletében igen fontos, hogy tulajdonképpen einsteini fordulatot hajt végre, amikor nem az eseményeket akarja lokalizálni az eleve adott térben és időben (kitüntetett vonatkoztatási rendszerben), hanem a cselekvések tömege teremti meg saját idejét és terét.

Az elgondolás — térképzetként

Képzeld meg először azt, hogy hagyományos térképünk képlékeny. (Például gittből van, és már jól megrágtuk.) Gittünkéből Európa alakját kiformázva, azt a fölállított szabály (távolság = tonnakilómeter-költség) szerint nyújtani és zsugorítani kezdjük.

De ezzel az eljárással először csak az arányokat jelezzük. Ha arra gondolunk, hogy ez a térkép nem folytonos teret jelenít meg, hanem közlekedési hálózatot, akkor értelemszerűen gondolhatunk arra, hogy a papírra vonaldarabkákat húzunk — ahová sok jut, vagy fut össze, ott a papírt befödi a grafit, ahol pedig nagy szállítási költségű, azaz hosszú vonalak kötnek össze pontokat, és esetleg e vonalak még nem is keresztezik egymást, ott az űr (a fehér papír) a gyakoribb.

A VASÚT ELŐTT...

Tekintsük először is a vasút előtti újkori állapotokat. A tengerpartok javarészt összerándulnának. A tengerpartok menti települések viszonylag közel kerülnének egymáshoz, a hátszágokban elhelyezkedő, nem vízmenti településektől mért tonnakilóméter-távolságukhoz képest. Amerika és Európa atlanti partjai közel kerülnének egymáshoz. Például a brit szigetek kerületi méretei csökkennének, a szigetek területe „besűrűsödne”. A folyók menti távolságok szintúgy zsugorodnának. A nagy folyó-áttörések körül természetesen légvonalban közeli pontok messzire is kerülhetnek egymástól, míg vízvásztók közötti hágók sajátos rövidrezárási pontokat képezhetnek. Mivel a vizitől különböző szállítási lehetőségek fajlagos költségei közötti különbség nagyon nagy, a hajózható vizektől távoleső vidékek kis zárt „terra incognita”-kat képeznének.

... ÉS A VASÚTÉPÍTÉSEK UTÁN

A vasút bevonulása, a közlekedés forradalma csak bonyolultabbá tenné a képet. Amíg a vasút előtti korban a folyórendszerek fa-alakja természetes hierarchiát vagy rendezést vitt a terület pontjai közé, addig a vasút — bár nem kis mértékben a folyók mentén halad — ezt a természetes rendezést felborítja.

A fejlettebb, azaz sűrűbb út- és vasúthálózat zsugorítana bizonyos területeket, a ritkább csak olyan hatást gyakorolna, mint egy meghúzott szál egy harisnyán — az egész necc nem ugranék össze, nem „nemezesedne”, csak a megrántott szál mentén bolygatódnék meg az addig síma „felület”. Az összetartozó körzetek még inkább mikrokörzetekre bomlanának, vagyis az egyenlőtlenségek már viszonylag kis területen is egymás mellé sodródnának — mint amikor egy autópályán suhanunk el egy nyomortelep mellett.

A NÖVEKVŐ ÜZEMMÉRET-HOZADÉK TÉRBELI HATÁSA

A gondolati térkép peremvidékén ez a „dezorganizáció” odáig fajulhatna, hogy egyes központi helyek kirántódhatnak környezetükből. A „terra incogniták” ugyan fogynak, de fontos tényező, hogy az a közlekedési hálózat, amelyikbe bekötik őket, a növekvő üzemméret-hozadék elvére épül. A nagy szállítási kapacitás, vagy a másik oldalról: a kedvező szállítási költségviszonyok csak az átrakási pontok között érvényesek, így az egyik csomópontból — tonnakilóméter-költség szempontból nézve — egy másik csomópont környéke mindenképpen távolabbra esik, még akkor is, ha a célállomás valójában közelebb van a kiindulási csomóponthoz, mint a másik átrakási pont (amelyen keresztül a célállomás elérhető). Előáll az a helyzet, amelyiket az írás elején már érzékeltetni igyekeztem, de nem a vidékek, tartományok, hanem a települések és telephelyek.

Az égbekiáltó különbségek térbeli egymásmellettsége természetesen nem új, a modellszerű példa a nagybirtokhoz tartozó kastély körötti park kőkerítésének túloldalán kezdődő zsupfedeles falu. A mégis új benne az, hogy a növekvő üzemméret-hozadék keresésére beállt gazdaság mikroszinten is, és térbeli vetületében is fölveti azt a problémát, amelyet a közgazdasági elméle-

tek körében a „turnpike”-elmélet, a marxizáló változatok között az egyenlőtlen fejlődés törvénye fogalmaz meg.¹²

(A társadalmi és hatalmi viszonyok szállítási költség növelő hatását most nem érintem, csak annyit fűzök ehhez, hogy a jelenkori politikai határokat mint ideiglenesen állomásozó magashegységeket javaslom értelmezni.)

Mégis, vasút ide vagy oda, gondolati térképünk lényegén nem változtatna.

Egy antik analógia

Hekataiosz világa tárulna elénk. Az antik logográfus egy körlapon ábrázolta a világot, közepén Hellással, az Égei-(hellén bel-)tengerrel, a kör széle felé távolodva az idegen, fantázia teremtette lények által benépesített tájakkal, a kerületen körbe a Világóceánnal.¹³ Hangsúlyozni kell, hogy a két és fél évezrede élt logográfus a szárazfölkök nehezen bejárható belsejét tekintette a világ szélének. A mi térképünk hasonlító az antikhoz.¹⁴

Mitől függ a térkép alakja

A közlekedési költségek távolság-mértékként való szerepeltetése miatt a szárazfölkök kifordulnának. Amiként a tengerek mentén, folyók torkolatában egyes területek majdnem ponttá sűrűsödnének, a szárazfölkök ritkábban hajózható belső részein a normál térképen pontnyi helyek nagy foltokként terülnének el. A normál térképen a kontinensek mint szigetek „úsznak” az óceánokban, a javasolt térképen a tengervizek kerülnének középre és a szárazfölkök belseje a peremre, egyszerűen csak azért, mert a szárazföldi nagyobb szállítási költségek miatt az egyes pontok (városok, falvak) távolabb kerülnének egymástól, és így az ábrázolás során szükségképpen elkezdénének körbevenni az összehúzó vízmenti környékeket. Ha sikerülne megrajzolni e térképet, azt látnók, hogy a, mondjuk kör alakú, térkép szélein a szárazfölkök belseje terülne el körös-körül a horizonton.

Konkrét következmények

A megadott szabály szerint elképzelt térkép „kidolgozása” során különböző kellemes és kellemetlen következményekkel kell szembenéznünk.

GEOMETRIAIK

A folyók a térkép fizikai megrajzolásában már problémát jelentenének, hiszen a költségek folyásirányban és azzal szemben nem egyformák. Vagyis föl kell adni hagyományos (euklideszi) távolság-fogalmunknak azt a sajátosságát, hogy — például — Pest olyan messze van Váctól, mint Vác Pesttől. Hogy azonban e követelmény föladható legyen, elég a megfelelő Mátás ki-

rály mesére utalni. Ezért két dimenzióban nem lehetne megrajzolni e térképet, sőt, föl kellene adni az euklideszi térben nélkülözhetetlen háromszög-egyenlőtlenséget is.

GEOGRÁFIAIAK

Ami most nekünk Közép-Európa, az nemhogy a peremre kerülne, de még csak nem is egy helyre, hiszen „rossz irányba” folyó vizeink eltérő irányokba húznák. (Még jó nekünk!) Kelet-Európa, vagyis szegény Moszkóvia¹⁵ (hiszen, aki elfogadja, hogy arról kérdezzessék, mit is jelent számára Közép-Európa, annak Kelet-Európa csakis tőle keletre lehet) leszakadna egy ilyen Európa-térképről. Ez a felfogás részben egy irányba mutat az interdependentistákéval.¹⁶

A TÉRKÉP AZ IDŐBEN

Nem vitás, hogy ez az elképzelt térkép időben nagyon változékony. Különösen a vasút előtti korszakban évszakonként pulzálna. A vasútkorszak és a vasút utáni kor hosszantartó új tendenciát indítana el, a szétesését. (Szétesés alatt azt a folyamatot értem, amelyikben a tér topológiai alapjaiban történik már változás, például a szomszédosságban, a környezetben vagy a kompaktságban.)

Folytassuk a spekulációt a jövőre vonatkozóan is. Rögzítsük térképünk állapotát, de felejtjük el egy pillanatra a létrehozó szabályt. Azt gondolom, hogy a szétesés a ma és a jövő információs korszakában is folytatódna,¹⁷ és így annak ellenére, hogy az információt nem érdemes tonna-kilométerben mérni, a térkép a helyzet egy adekvát leképezését adná.

Ha azonban nem Budapestről szemléljük ezt a kérdést, hanem madártávlatból, akkor már általában a régi Moszkóvia sorsára jutottnak láthatjuk magunkat, kivéve egy-egy központi helyet, melyek mintegy kocsányon lógva ragadnának még a térképhez.

Gazdasági és hatalmi élet (néhány megjegyzés)

INTERDEPENDENCIA

Wallerstein elméletileg megkülönböztet világbirodalmakat és világgazdaságokat, ezzel a fogalmi duplikációval óhajtván átlépni azt a kérdést, miként viszonyulnak egymáshoz gazdasági és hatalmi rendszerek világméreteken.¹⁸ A javasolt gondolati térkép egyrészt relativizálja azt, amit a függőségi elméletek centrumnak, metropolisznak tekintenek, mivel nem pontként akarja ábrázolni, hanem „sűrű” térként, ahol igen sok gazdasági tranzakció zajlik le, másrészt láttatni engedni, hogy centrum-jellegű sűrűsödések vannak földrajzilag perifériának tekintett vidékeken is, így kétségeket ébreszthet az egy centrum versus egy periféria kettősséggel szemben is.

GAZDASÁGI HÁLÓZATOK ÉS ÁLLAMALAKULATOK

Legyen egy hatalmi alakulat modellje, vagy inkább metaforája a „vár és vidéke”. Van egy központ, az erőd, és ennek hatósugara addig ér, ameddig az erődbeli íjászok nyilai elhordanak. Ez a primitív modell analóg a területi alapon szerveződött államalakulatok (Territorialstaat) geometriai kompaktságával (vagyis azzal, hogy egy állam fővárosa és határai közötti terület nagy valószínűséggel az adott államhoz tartozik). Triviális föltétel még a politikai „horror vacui”, azaz az államoknak le kell fedniük a világ egész területét.

Ha ezt a rendszert rávetítjük a tonnakilométer-térképre, akkor megkülönböztethetünk olyan részeket, ahol a gazdaságilag egymás közelében lévő pontok politikailag is együvé tartoznak (ott, ahol a tér sűrű), és olyanokat, ahol a hagyományos politikai térkép egymással szomszédos helyei a gondolati térképen messze esnek egymástól, netán nem is szomszédosak (ezek az országok a gondolati térképen tehát elmosódott helyzetűek).¹⁹ Ilyen képződményeknek tekintem hagyományosan a birodalmakat,²⁰ vagy — mai példát hozva — az európai központi tervegazdálkodást folytató (folytatott) országokat.

GONDOLATI TÉRKÉP ÉS IDEOLÓGIATÖRTÉNET

Csak kérdésként merem megfogalmazni a következőket: Képzeljük el, hogy mindenkinek elkészítjük a saját, testreszabott hekataioszi térképét. Ez volna az illető szociometriai viszonyainak térbeli leképeződése. Valószínűleg volnának olyanok, akiknél ez a gondolati térkép nem nagyon különböznék saját helyi társadalmuk hagyományosan vett földrajzi képétől. Volnának ezzel szemben olyanok is, akiknél ez az egybeesés nem volna jelentős. Fogalmazhatjuk ezt úgy is, hogy vannak olyanok is szép számmal, akiknek helyi társadalma nem a földrajzi szomszédságból és környezetből kerül ki. Erre a diszkrepanciára a nagyvárosi életmód nagyobb esélyt ad, mint például a tanyasi. Lehetséges-e, érdemes-e a környező társadalmak politikai eszmetörténetében található oppozíciókat (népies-urbánus, nyugatos- szlavofil, nacionalista-kozmpolitá, kuruc-labanc) egy ilyen modell alapján értelmezni?

Végső magyarázkodás

Ez a javasolt térkép nem történetfilozófiai magyarázatot ad, hiszen ez azt jelentené, hogy elfelejtkeztem arról, hogy civilizációinknak „hűsbavágó” történetiségük van; abban kíván segíteni, hogy láthassuk, miként „éljük ki” világunkat „hekataioszian”, amelyet „tudományosan” egészen másként látunk. Nem magyarázatot akarok adni, és főleg nem arra, hogy miért nincs Közép-Európa. Főleg azután volna ez dőre igyekezet, hogy a kliometrikusok²¹ dolgozatukban megmutatták, hogy Közép-Európa gazdasági integrációs terület volt, bár — teszük hozzá — egysége a mai gazdaságelméletekkel nem megmagyarázható. Célom kettős volt:

1. Rá kívántam mutatni arra, hogy a régió-szemlélet eleve sugall valamiféle uralkodó egységet, tehát a válasz sok szempontból már a kérdés elfogadásában rejlik.

2. Egy másfajta térkép javaslásával hozzá kívántam járulni ahhoz, hogy eddigi kérdések triviálissá, és eddigi trivialitások kérdésessé válhassanak.

Én a magam részéről annak örülnék, ha Közép-Európa nemcsak „történelmi fogalom” volna, hanem „történelemalkotta” is.

Jegyzetek

- ¹ A keresgélés természetesen nem öncélú — olyannyira nem, hogy nem is egyszerű egzisztencia-kérdésként teszi föl: „létezik-e ... Európa” (a kipontozott helyre tetszőleges égtájak tetszőleges kombinációja helyettesíthető be) hanem oppozícióban: „Magyarország és Kelet-Közép-Európa” (a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja szervezte tanácskozás, Pécs, Akadémiai Bizottság, 1989. október 12.), sőt ezt még tetézve, kérdésbe foglalt egzisztenciaként: „Kell-e nekünk Közép-Európa?” (Századvég. A Bibó István Szakkollégium társadalmelméleti folyóirata. Különszám é.n.), és nemcsak nálunk: „Mitteluropäische Perspektiven. Die Zukunft Österreichs in Europa” (6. Internationale Sommerakademie, 7.-15. Juli 1989. Österreichs Institut für Friedensforschung und Friedenserziehung. Studienzentrum für Friedensforschung am Interuniversitären Forschungsinstitut für Friedensforschung am Interuniversitären Forschungsinstitut für Fernstudien), bár nem közömbös, hogy ez utóbbinál a kisdoboz már belekerült a nagydobozba. Tüzetesebben megnézve akár csak az említettek is: e régió fogalma sokszor továbbra is allegorikus, abban az értelemben, hogy használói nem erről, hanem ennek kapcsán beszélnek valamiről.
- ² Mi több, mára a „Nyugat” fogalma annyira hasonértelművé vált a „központi jelentőségével”, hogy a japánok számára a Nyugat kelet felé van (t.i. az Egyesült Államok).
- ³ De nemcsak ők, hanem a szakemberek is. Ld. pl. az 1. lábjegyzetben említett pécsi ankét előadásait és korreferátumait (megjelenés alatt).
- ⁴ *Az Európai polgárosodás (civilisatio) története. A Római Birodalom rombadőlésétől a francia forradalomig.* Guizo után francziából magyarra fordította Grubicy György. Eggenberger-féle könyvkereskedés. (Hoffmann és Molnár.) Budapest 1879. 244+206. old.
- ⁵ Sajnos csak nagyon gyermeteg áttekintést tudok kínálni, mivel nem végeztem sem földrajzi, sem pedig földrajztörténeti tanulmányokat. (Megemlítem viszont, hogy az alapötletet az adta, hogy személygépkocsival utaztam Budapestről Moszkvába és vissza.)
- ⁶ Braudel, Fernand: *A tér és az idő felosztása Európában. (Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIe siècle. tome 3. Les Temps du monde. Paris, 1979. című könyv I. fejezete pp. 11–70.)* in: *Világtörténet.* új folyam. 1980. 4: 6–7.
- ⁷ Thünen, Johann Heinrich von: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie.*
- ⁸ V.ö. Thünen-féle körök. A mezőgazdasági termelés bel- és külterjes fokozatainak térképe, a „Thünen” címszó mellékleteként: Szalay Lajos, Thünen, in: *Közgazdasági Enciklopédia* (Szerényi József szerk.), h.n. é.n. (Atheneum, Budapest 1929.), 1056. és 1057. hasáb között. Nyilvánvaló, hogy más fölbontásokat alkalmazva például a külső övezetekben is található kis kiterjedésű belső körök.
- ⁹ Például Marx István: *Politikai félszigetek. Adalék a politikai modern geográfiához.* Mikenbrün Henrik, Budapest 1916., 27. old. Ez a kis füzet például, bár nem e szavakkal megfogalmazva, nem konvex földrajzi képződményeket vizsgál.
- ¹⁰ Lackó László térképei az „A teherszállítási költségátvolságok Magyarországon” című vizsgálatban.
- ¹¹ Az amerikai történeti földrajz új irányzatairól: Timár Lajos: *A gazdaság térszerkezete és a társadalom*, in: *Történelmi Szemle* 28, 1985, 2: 258–272.
- ¹² A növekvő üzemméret-hozadék e sajátosságáról mondtak nem jelentik azt, hogy azonosulnék Schumacher kultúrkritikájával, v.ö.: Schumacher, E. F.: *Small Is Beautiful. A Study of Economics as if People Mattered.* Abacus, h.n. é.n.
- ¹³ Egy lehetséges ábrázolása: Szabó Miklós: *Hellasz fénykora. Görögország az i.e. V. században*, Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest 1972., 28. old. = Képes Történelem.
- ¹⁴ Érdekes, hogy Hekataiosz a haladáscentrikus tudományelmélet alapjáról értékelve saját korához mérten maradnak minősül (v.ö. „Kugelgestalt der Erde”, in: Lamer, Hans, *Wörterbuch der Antike. Mit Berücksichtigung Ihres Fortwirkens*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig é.n., 352. = Kröners Taschenausgabe 96. Csak fölvetem, hogy ez lehet nem rosszabb, csak leértékelődött másirányú tudás. Erre nézve v.ö. a Kopernikuszról szóló tanulmánnyal, in: Hoyle, Fred: *Stonehenge-től a modern kozmológiáig*, Magvető Kiadó, Budapest é.n.: 62–137., különösen 136–137. old.: „Ma semmiféle józan fizikai megfontolás alapján nem jelenthetjük ki, hogy a kopernikuszi elmélet „helyes”,

- és a ptolemaioszi elmélet „helytelen”. A két elmélet, ... fizikai értelemben egyenértékű. Azt azonban elmondhatjuk, hogy ennek felismerésére aligha kerülhetett volna sor, ha a fizikusok nem a kopernikuszi nézőpontot fogadják el...” A szemléletváltás gondolkodásökonomiai jelentősége adhat alátámasztást a jelen gondolati játéknak is.
- ¹⁵ A Moszkóvia, Muszkaország megnevezéseket az Orosz Birodalmon belüli széttartó tendenciák észben tartásának érdekében alkalmazom.
- ¹⁶ Például I. Wallersteinre gondolok, ő az ötletet F. Braudeltől vette.
- ¹⁷ Gondoljunk csak el, hogy crossbarosított világunkban — ha működik — egy telefonnal rendelkező budapesti milyen eséllyel távbeszélgethet egy tetszőlegesen kiválasztott bécsi vagy honolului lakossal, és milyen eséllyel teheti ezt egy tetszőleges budapestivel.
- ¹⁸ Wallerstein, Immanuel: *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* Academic Press, New York — San Francisco — London é.n. = *Studies in Social Discontinuity*, Tilly, Dh., Shorter, E. (eds.), 15—17. o.
- ¹⁹ Talán nem túlzás, hogy ez az „elmosódottság”, „szétesettség” is hozzájárult ahhoz, hogy vidékünk geopolitikai eszmék és megfontolások tevényéül szolgálhasson. Például: Hantos Elemér, Közép-Európa, in: *Közgazdasági Enciklopédia*, 1929., 599—603. hasábkok.
- ²⁰ A Habsburg Birodalmat jellemezte Tóth Tibor úgy, hogy abban a piac létezik, de nem működik. V.ö. még *The Formation of National States in Western Europe.* Tilly, Charles (ed). Princeton University Press, Princeton (N.J.) 1975.
- ²¹ Karner, Kubin és Steiner in: *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 74, 198, 2.

Irodalom

- Braudel, F. (1980) A tér és az idő felosztása Európában. (Civilisation materielle, économie et capitalisme XVe-XVIIe siècle. tome 3. Les Temps du monde. Paris, 1979. című könyv I. fejezete 11—70.) In: *Világtörténet* új folyam. 4., 6—7. Juziot (1879) *Az európai polgárosodás (civilisatio) története. A Római Birodalom rombadőlététől a francia forradalomig.* (Franciaából magyarra fordította Grubicy György.) Eggenberger-féle könyvkereskedés. (Hoffmann és Molnár) Budapest: 244+206.
- Hantos E. (1929) Közép-Európa. In: *Közgazdasági Enciklopédia* 599—603. hasábkok.
- Hoyle, F. (é.n.) Stonehenge-től a modern kozmológiáig. Budapest: *Magvető Kiadó*: 62—137.
- Kell-e nekünk Közép-Európa? *Századvég.* (A Bibó István Szakkolégium társadalomelméleti folyóirata. Különszám é.n.)
- Lamer, H. *Wörterbuch der Antike. Mit Berücksichtigung Ihres Fortwirkens*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig é.n., 352. = Kröners Taschenausgabe 96.
- Magyarország és Kelet-Közép-Európa* (A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja szervezte tanácskozás, Pécs, Akadémiai Bizottság, 1989. október 12.) Megjelenés alatt.
- Marx, I. (1916) *Politikai félszigetek.* Adalék a politikai modern geografiához. Mikenbrün Henrik, Budapest: 27 o.
- Schumacher, E.F. (é.n.) *Small Is Beautiful. A Study of Economics as if People Mattered.* Abacus, h.n.
- Szabó, M. (1972) *Hellasfénykora. Görögország az i.e. V. században*, Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó 28. o. Képes Történelem.
- Szalai L. (é.n.) Thünen. In: *Közgazdasági Enciklopédia (Szerényi József szerk.), h.n. (Atheneum, Budapest 1929), 1056 és 1057. hasáb között.*
- Thünen, von J.H. *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie.*
- Tilly, Ch. (ed.) (1975): *The formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton (N.J.) = *Studies in Political Development* 8.
- Tímár L. (1985) A gazdaság térszerkezete és a társadalom, In: *Történelmi Szemle* 28, 2: 258—272.
- Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 74, 1987, 2.
- Wallerstein, I. (é.n.) *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* Academic Press, New York — San Francisco — London = *Studies in Social Discontinuity*, Tilly, Ch. — Shorter, E. (eds.): 15-17. o.

ROUND ABOUT THE VERGE: CENTRAL EUROPE

KÁROLY HALMOS

Historians—little proudly—usually define Central Europe as a geographical dimension of history. The story is that of the West and it is about how the West has become the centre—not to say the middle—of the world. Given a *historical* region, it obviously has got a name. But it is not so sure that there is a civilization deposit, an all-overrunning and settled silt beneath the conceptual structures—which change over time—making up this name.

Is there such a contiguous area or does such an area exist contiguously that we call Central Europe? The map on which we would draw the borders of Central Europe, upon request—allowing prudent people to hatchure a belt—, is a product unified by the science of centuries. An issueless map. If you read the instructions—learn to read the map—you can orientate or it. But our inner map of the surrounding world is different: based on the possibility of different mental maps, the paper suggests one in which distances are measured by ton-miles costs. The shape of the world in this map becomes similar to the one of Hekataios. The topology and geometry of this map are, however, non-Euclidian and discontinuous. Prior to railways, tree-shaped fluvial systems introduced a natural hierarchy or order among the points of space but railways—though often running along rivers—upset this natural arrangement. A developed i.e. dense road or rail network shrinks areas while the impact of a scarce one is similar to that of a caught thread in stockings: the whole netting would not get shrunk or „felted”, only the thus far smooth „surface” would get disturbed along the wrested thread. Interdependent regions would increasingly fall into micro-regions, drifting extremes closer to each other, creating inequalities even within relatively small areas—like when you flash past a bidonville along the highway.

The aim of the present paper is twofold:

1. It was intended to highlight the fact that a regional view pre-suggests some kind of dominant unity, therefore the answer lies, from many aspects, in accepting the question.
2. It was intended to contribute to making previous questions trivial and previous trivialities questionable by suggesting a map which is different from the usual one.

As for the author, he would be contended if Central Europe were not only a „historical concept” but also „constructed by history”.

Transl. E. Daróczi

KÖNYVJELZŐ

Osztály és tér. A városi társadalom formálódása

Nigel Thrift—Peter Williams (szerk.): Class and Space. The making of urban society, London: Routledge and Kegan Paul, 1989, 292 p.

A kötet a városi társadalmi osztályok és rétegek formálódásának térbeli aspektusait vizsgálja az elmúlt 200 évben. A téma jellegéből adódóan a szerzők között a humán geográfusok mellett társadalomtörténészek és szociológusok is szerepelnek.

A társadalmi struktúra vizsgálatában a szerzők többsége John Urry koncepcióját fogadja el: három szférát különít el, a termelési viszonyokat, az állam és a civil társadalom viszonyait. A geográfus Nigel Thrift — bevezető tanulmányában — a 19. századi angol városi társadalmat elemzi Sheffield és Leeds példáján keresztül. A foglalkozási szerkezet vizsgálata alapján kimutatja, hogy míg Sheffieldben erős kisburzsoázia volt, addig Leedsben állandóan nőtt azoknak a szakmunkásoknak az aránya, akik középosztályi aspirációkat tápláltak magukban. Így, jónéhány más angol városhoz hasonlóan, Leedsben csak az 1880-as évekre formálódott ki a munkásság politikai identitása, ekkorra viszont Sheffieldben a kisburzsoázia elveszítette politikai integritását.

E két város az osztályképződés folyamatának két szélső pólusát képviseli, a többi angol városban lezajló folyamatok e két modell különböző kombinációit jelentették, kisebb-nagyobb időbeli eltéréssel. A szintén geográfus Richard Dennis esettanulmánya kéziratos népszámlálási iratok és levéltári források alapján az ún. alsó-középosztályt elemzi

Huddersfieldben. A sokrétű forrás felhasználása teszi lehetővé Dennis számára, hogy a társadalmi rétegződést és a lakóhelyi szegregáció összefüggéseit a korábbiaknál pontosabban feltárja. A szerző a kisiparosok, kiskereskedők és a munkásarisztokrácia mikroszintű vizsgálata alapján szemléletesen illusztrálja a 19. századi angol társadalom alapvető jellemzőjét, a két alapvető osztály közötti „köztes” rétegek meghatározó szerepét.

Damaris Rose a West Cornwall-i bányász-körzet átmeneti társadalmi csoportját, a bányász-farmereket vizsgálva, szintén a 19. század második felére koncentrálna. A kettős foglalkozási státusz hagyománya egyes francia és belga bányavidékeken is jellemző volt. A bányászok földbirtoklási vágya nem csupán a farmermúlthoz való ragaszkodásban rejlett, hanem azzal is magyarázható, hogy a föld művelése a családtagok számára pótlólagos jövedelemforrást, illetve a családfőnek munkanélküliség esetén végső menedéket nyújtott.

Peter Williams a lakásviszonyok társadalomtörténetéről ad átfogó képet 1700 és 1901 között. A térbeli szemlélet elsősorban abban jelentkezik, hogy a szerző a városhálózat átalakulásához kapcsolódva elemzi a lakások társadalmi funkcióinak átalakulását. A 18. században a felső osztályok által elindított „fogyasztási forradalom” átformálta a lakások méretét és használatát. Az 1770-es évektől

az ipari forradalomhoz kapcsolódva felgyorsult az urbanizáció. A fokozatosan megerősödő burzsoázia, „ez az új osztály az angol történelem ... leginkább család- és otthoncentrikus generációja volt” (196. o.). Az alsó-középosztály és a munkásság lakásviszonyaiban a viktoriánus korszak hozott döntő változást. A középosztály alsó csoportjai gondosan ügyeltek arra, hogy lakásaik külsőleg is megkülönböztethetők legyenek a munkásságétól. „A kiugró ablakfülke azért volt fontos, hogy a házat megkülönböztesse a sima homlokzatú munkáslakásoktól” (196. o.). A munkásarisztokrácia pedig a lakás belső berendezésében hangsúlyozta a munkásságtól való különállását. Ilyen megkülönböztető szimbólum volt a mahagóni asztalka és az ugyancsak mahagóni borítású falióra.

A kötet második részéhez szintén Nigel Thrift írta a bevezető tanulmányt. Thrift a 20. századi Anglia társadalmának új jelenségeit vizsgálja. Az alapvető fordulatot a szerző abban látja, hogy az „osztályküzdelem heroikus korszakát az osztályok lebomlásának kevésbé látványos korszaka váltotta fel” (288. o.). Ugyanakkor a 80-as évekre a „service class” — a második világháború után számbelileg egyre gyarapodó szolgáltatási szférában dolgozók — szinte az új osztállyá szerveződés jeleit mutatják. A tanulmány elismeri, hogy igen nehéz megvonni a határt a „szolgáltató osztály” és a fehérgalléros irodai dolgozók között. Az új társadalmi csoport formálódásának kétségtelen jele, hogy 1971—1981 között a feldolgozó iparban dolgozók aránya 35%-ról 27%-ra csökkent, ezzel szemben a szolgáltató szféra 45%-ról 53%-ra növelte arányát.

A szolgáltató osztály életmódja a „kulturális nemesség” jellegét tükrözi. Gyermekeik háromnegyede továbbtanul az iskolaköteles kor betöltése után, míg a munkások gyermekeinek csak egynegyede. Alapvető értéknek tekintik a kötelességtudatot, a kemény munkát

és az önerőre támaszkodást. Ez a társadalmi réteg politikailag szorosan kötődik a konzervatív párthoz. Thrift a 80-as évek választás geográfiáját elemezve leszögezi, hogy a konzervatív párt a legnagyobb sikereit ott érte el, ahol ez az „új középosztály” a domináns társadalmi csoport.

John Urry az irányítás, a management szervezeti struktúrájának átalakulását, s ennek szervezeti következményeit az USA példáján elemzi. A teoretikus megfontolások mellett a szerző részletes empirikus elemzést ad arról, hogy pl. a mérnöki szakma milyen példányú nyújtott arra, hogy a tudást a termeléshez összekötve a munkaerőpiaci pozíciókat erősíteni lehet. Ezt a „modellt” követte a többi, a termelést és tudományt összekapcsoló szakma is.

Philip Cooke a kapitalizmus új jelenségeinek térbeli következményeiről ad tömör és precízen fogalmazott áttekintést. A kötetben ez a tanulmány felel meg leginkább a címben is sugallmazott szándéknak, *valóban* a társadalom térbeli dimenzióira koncentrál. Az 1960-as évektől kibontakozó gazdasági-társadalmi átalakulás fokozatosan felszámolta a régiók viszonylagos önállóságát. A városhierarchia felső szintje — mint a szolgáltatási szféra látványos bővülésének fő színtere — elszakadt a korábbi nemzeti-regionális bázistól. A nemzetközi munkamegosztás új rendjében a „szupranacionális” városokban, pl. New York és London, a specializált szolgáltató szféra a világgazdaság egészét szolgálta ki és irányítja. Lefelé haladva a városhierarchiában, térbelileg és tartalmilag is egyre inkább egy-egy térség, országrész városi alapfunkcióihoz kapcsolható a szolgáltató szféra.

Ray Forrest és Alan Murie — az új középosztályt mint jómódú lakástulajdonost vizsgálja, hiszen a fogyasztás szférájában a lakástulajdon a legfontosabb, identitást meghatározó tényező. Az 1981. évi brit népszámlálás

adatai szerint az összes háztartás 57%-ában három vagy annál kevesebb személy él, mégis a lakások 86%-a 7 szobás vagy annál nagyobb. A fiatal menedzser réteg lakásvételi és eladási stratégiáját interjúk alapján mutatják be a szerzők. A lakásválasztásban a szuburbanizációs folyamat tökécsítése mellett gyermekek tanítási lehetősége a meghatározó tényező. A kötet érdekes tanulmányait elolvasva némi hiányérzet mégis marad az olvasóban. A városi társadalom 19—20. századi átalakulásának főbb aspektusát tárgyalják a szerzők, de a tanulmányok egymáshoz kapcsolását nem mindig sikerült megoldani a szerkesztőknek. Természetesen a kutatások jelenlegi szintjén nemigen képzelhető el a téma átfogó elméleti bázisra épülő kutatása.

A recenzió írójában a kötet tanulmányai egy sor kérdést vetettek fel, melyekre részben válaszoltak a szerzők, részben további kutatásokat igényelnek. Úgy véljük, hogy a városi társadalom 19—20. századi átalakulásának térbeli aspektusait vizsgálva a következő kérdések igényelnek további országokénti kutatást:

1. Hogyan változott a városhálózat különböző szintjein a gazdasági tőke funkcionális alakjaihoz kapcsolódó rétegek belső szerkezete, illetve az általuk működtetett tőke térbeli kerete (helyi piac, nemzeti vagy nemzetközi)? A gazdasági monopolszervezetek a városhierarchia mely szintjeit választják központjakként?

2. A kulturális tőke újratermelését biztosító réteg mennyiben kapcsolódik be a termelés szervezetébe, illetve hogyan tagozódik be a társadalom osztályszerkezetébe? E társadalmi réteg a munkamegosztási viszonyok mellett milyen más dimenziók mentén tagolódik. Milyen mértékű a belső tagoltság, és vannak-e település-specifikus vonásai ennek a tagoltságnak? A termelés szervezetébe való bekapcsolódás jellege és mértéke, illetve tevékeny-

ségük jellege alapján a következő csoportok elkülönítését tartjuk szükségesnek a városhierarchia egyes szintjein:

a) A termelés technikai eszközeinek átalakítását és fejlesztését végző csoport;

b) A munkafolyamatok felügyeletét és szervezését ellátó csoport;

c) Az információ, az innováció és tudomány termelését és közvetítését végzők csoportja. Lényeges kérdés, hogy az információáramlás és az innovációterjedés belső rendszerét mennyiben határozzák meg a gazdasági tőke, az állam vagy a helyi közösségek igényei;

d) A társadalmi viszonyok újratermeléséhez, és ezen belül az államhoz kapcsolódó csoportok;

e) A hagyományos értelmiség — a tudás közvetítői és átadói. Az oktatási rendszer alsó- és középső szintjén tevékenykedők csoportja.

Az új középosztály ezen csoportjai között nem húzható merev határvonal, csak hozzávetőleges statisztikai elkülönítés lehetséges. Ettől függetlenül e csoportok a kulturális tőke újratermelésében funkcionálisan olyan eltérő szerepet játszanak, amely indokolttá teszi ilyenfajta csoportosításukat.

3. A városhierarchia különböző szintjein, a települések központi funkciói milyen mozgásteret biztosítanak a kisipar, a kiskereskedelem és a szolgáltatások számára? A gyáripar, a nagykereskedelem milyen munkamegosztást alakít ki a kisiparral, a kiskereskedelemmel és a szolgáltatások kisvállalkozóival? Milyen eltérések vannak ebben a vonatkozásban a városhierarchia különböző szintjein? A kispolgári rétegeknél a gazdasági tőke megőrzése milyen színvonalú és szerkezetű kulturális tőkét igényel? A kispolgári rétegek attitűdjei mennyiben épülnek a felülről „leszivárgó” mintákra, és mennyiben saját „értékteremtésük” eredményei.

4. A munkásság — ezen belül a nagyipari munkások — aránya és belső tagoltsága hogyan változik a városhierarchia különböző szintjein? A munkásság gazdasági érdekvédelmi, politikai és kulturális szervezeteit mennyire tudja befolyásolni az állam és a többszörösztály?

5. S végül, de nem utolsó sorban: az egyes társadalmi rétegek és csoportok között orszá-

gos szinten milyen mértékű a társadalmi mobilitás, s milyen település-specifikus vonása vannak ennek a folyamatnak? A társadalmi helyzet változtatásában milyen szerepe van a gazdasági tőke felhalmozásának, illetve a kulturális és szimbolikus tőkének? A társadalmi mobilitási folyamatok milyen mértékben kapcsolódnak össze a földrajzi mobilitással?

Timár Lajos

Európa éghajlata a középkor idején

Alexandre, P. (1987): Le climat en Europe au Moyen Age (1000—1425), Paris, EHESS, 822 p.

A történettudomány és a klimatológia egymástól igen távol eső diszciplínák, amelyeket egyszerre aligha lehet színvonalasan művelni. Alátámasztja ezt az állítást az is, hogy a két tudomány diszciplináris határa egybeesik a természet- és a társadalomtudományok választóvonalával. Művelésükhöz, ennek megfelelően, alapvetően különböző gondolkodásmód, ismeretek és módszerek szükségeltetnek.

P. Alexandre belga (klíma)történész ennek a szakmai berkekben is széles körben elfogadott felfogásnak adta látványos cáfolatát a történelmi középkor éghajlatáról szóló munkájában. Abban, hogy a filológus alapképzetségű történész eljusson a klímaingadozások problémájához, komoly része volt egyrészt a szerző édesapjának, aki a liège-i egyetem Természeti Földrajzi Tanszékének professzora. Másrészt az Annales-Kör olyan történészeinek, mint F. Braudel és E. Le Roy Ladurie. P. Alexandre 1973-ban választotta doktori értekezésének témájaként a középkori Európa éghajlattörténetének vizsgálatát. A belga történész elemzései jól illeszkedtek az európai „Éghajlattörténelmi rekonstrukció” klimatoló-

giai programjába, ezért P. Alexandre kutatási költségeit az Európai Gazdasági Közösség fedezte. Az elkészült doktori értekezést 1983-ban védte meg a belga kutató, ennek a munkának átdolgozott változatát jelentette meg könyv alakjában az École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS).

A történelmi korok éghajlatának elemzése, amit a belga történész az 1970-es évek elején kezdett vizsgálni, nem volt teljesen új kutatási irány. Ekkor már megjelent több, a témában ma is alapvetőnek számító mű, így C.E.P. Brooks és H.H. Lamb elemzései a középkori és újkori Európa klímátörténetéről. Közös gyengéje volt viszont ezeknek a munkáknak, hogy adatbázisuk kialakítása során jelentős mértékben támaszkodtak a középkori kútfők olyan megbízhatatlan gyűjteményeire, mint amilyenek C. Easton, E. Vanderlinden és F. Arago forráskiadásai voltak. P. Alexandre, felhasználva filológiai iskolázottságát, a különféle kompilációkban már feldolgozott, illetve a saját levéltári kutatásai során feltárt éghajlattörténelmi vonatkozásokat tartalmazó forrásokat rendszeres történelmi kritikának vetette alá.

4. A munkásság — ezen belül a nagyipari munkások — aránya és belső tagoltsága hogyan változik a városhierarchia különböző szintjein? A munkásság gazdasági érdekvédelmi, politikai és kulturális szervezeteit mennyire tudja befolyásolni az állam és a többszörösztály?

5. S végül, de nem utolsó sorban: az egyes társadalmi rétegek és csoportok között orszá-

gos szinten milyen mértékű a társadalmi mobilitás, s milyen település-specifikus vonása vannak ennek a folyamatnak? A társadalmi helyzet változtatásában milyen szerepe van a gazdasági tőke felhalmozásának, illetve a kulturális és szimbolikus tőkének? A társadalmi mobilitási folyamatok milyen mértékben kapcsolódnak össze a földrajzi mobilitással?

Timár Lajos

Európa éghajlata a középkor idején

Alexandre, P. (1987): Le climat en Europe au Moyen Age (1000—1425), Paris, EHESS, 822 p.

A történettudomány és a klimatológia egymástól igen távol eső diszciplínák, amelyeket egyszerre aligha lehet színvonalasan művelni. Alátámasztja ezt az állítást az is, hogy a két tudomány diszciplináris határa egybeesik a természet- és a társadalomtudományok választóvonalával. Művelésükhöz, ennek megfelelően, alapvetően különböző gondolkodásmód, ismeretek és módszerek szükségeltetnek.

P. Alexandre belga (klíma)történész ennek a szakmai berkekben is széles körben elfogadott felfogásnak adta látványos cáfolatát a történeti középkor éghajlatáról szóló munkájában. Abban, hogy a filológus alapképzetségű történész eljusson a klímaingadozások problémájához, komoly része volt egyrészt a szerző édesapjának, aki a liège-i egyetem Természeti Földrajzi Tanszékének professzora. Másrészt az Annales-Kör olyan történészeinek, mint F. Braudel és E. Le Roy Ladurie. P. Alexandre 1973-ban választotta doktori értekezésének témájaként a középkori Európa éghajlattörténetének vizsgálatát. A belga történész elemzései jól illeszkedtek az európai „Éghajlattörténeti rekonstrukció” klimatoló-

giai programjába, ezért P. Alexandre kutatási költségeit az Európai Gazdasági Közösség fedezte. Az elkészült doktori értekezést 1983-ban védte meg a belga kutató, ennek a munkának átdolgozott változatát jelentette meg könyv alakjában az École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS).

A történeti korok éghajlatának elemzése, amit a belga történész az 1970-es évek elején kezdett vizsgálni, nem volt teljesen új kutatási irány. Ekkor már megjelent több, a témában ma is alapvetőnek számító mű, így C.E.P. Brooks és H.H. Lamb elemzései a középkori és újkori Európa klímátörténetéről. Közös gyengéje volt viszont ezeknek a munkáknak, hogy adatbázisuk kialakítása során jelentős mértékben támaszkodtak a középkori kútfők olyan megbízhatatlan gyűjteményeire, mint amilyenek C. Easton, E. Vanderlinden és F. Arago forráskiadásai voltak. P. Alexandre, felhasználva filológiai iskolázottságát, a különféle kompilációkban már feldolgozott, illetve a saját levéltári kutatásai során feltárt éghajlattörténeti vonatkozásokat tartalmazó forrásokat rendszeres történeti kritikának vetette alá.

I. ÁBRA

P. Alexandre éghajlati rekonstrukciójában szereplő európai régiók

A rendelkezésre álló források mennyisége és minősége határozta meg a vizsgálatok tér- és időbeni határait.

A szerző levéltári kutatásai kiterjedtek Franciaországra, Németországra, Svájcra, Németalföldre, Csehországra, az osztrák tartományokra és Lombardiára. Ilyen módon a belga történész különféle egyházi és világi központok diáriumait, évkönyveit és számadáskönyveit kivonatolva, valamint azok éghajlattörténeti utalásait számszerűsítve kialakított egy Nyugat- és Közép-Európa jelentős területeit lefedő „középkori meteorológiai átlomáshálózatot”.

A forráslehetőségekhez igazodva P. Alexandre elemzése időben a Krisztus utáni első ezredfordulótól 1425-ig tartott. A vizsgálat kezdő időpontját determinálta az, hogy a 11. századot megelőzően a csekély számú kút-fő nem tett lehetővé semmilyen ökológiai analízist. A középkori klímarekonstrukció végpontját sem az éghajlattörténeti periodizáció, hanem egy forrástörténeti korszakhatár jelölte ki. A 15. század utolsó kétharmadában ugyanis, az európai középkor korábbi évszázadaihoz viszonyítva, megnövekedett az írott információ mennyisége, amiben komoly része volt a könyvnyomtatás elterjedésének. A

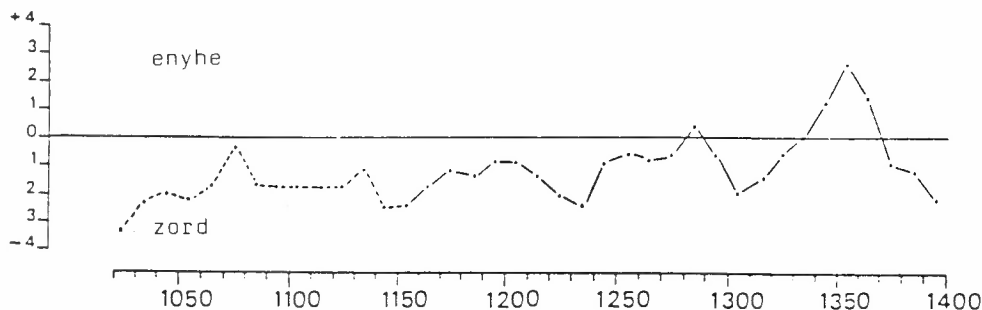
15. század klímátörténeti információt hordozó kútfőinek kritikai feldolgozása valószínűleg újabb évtizedes feladatot jelent majd a szerző számára. Az ilyen módon meghatározott tér- és időbeni paraméterek között mozgó levéltári kutatások során P. Alexandre a rendelkezésre álló 720 különböző forrás 3.560 éghajlattörténeti utalást tartalmazó feljegyzéséből 1.170-et megbízhatatlannak minősített (hibás datálás, kései másolat stb.). A fennmaradó 2.390 hiteles középkori szöveget az elvégzett szelekció még nem tette alkalmassá kvantitatív általánosításra. A forráskritikai vizsgálat után először is tisztázni kellett, hogy a középkori feljegyzések, amelyek az időjárás kapcsán elsősor-

ban a szokatlan eseményekről, az „emberemlékezet óta nem történt” dolgokról szóltak, milyen módon használhatóak egy tudományos igényű éghajlattörténeti rekonstrukció adatbázisául. Az éghajlatingadozások kutatását mindenekelőtt le kellett szűkíteni az egymástól karakterisztikusan eltérő két évszak, a tél és a nyár vizsgálatára, hiszen a leíró jellegű középkori kútfők alapján az átmeneti évszakok csak igen rosszul rekonstruálhatóak. A telek és a nyarak időjárás karakterének jellemzésére a szerző egy igen egyszerű, a tévedések lehetőségét minimalizáló háromfokozatú minősítési rendszert alkalmazott:

tél:	zord tél	-1	nyár:	csapadékos nyár	-1
	átlagos tél	0		átlagos nyár	0
	enyhe tél	+1		száraz nyár	+1

P. Alexandre, H.H. Lamb módszerét követve, a vizsgált időszak teleire és nyaraira vonatkozó történeti feljegyzések numerikus kódjait

évtizedenként csoportosította, ennek megfelelően a szélső decennális index értéke ± 10 lehetett.

2. ÁBRA:

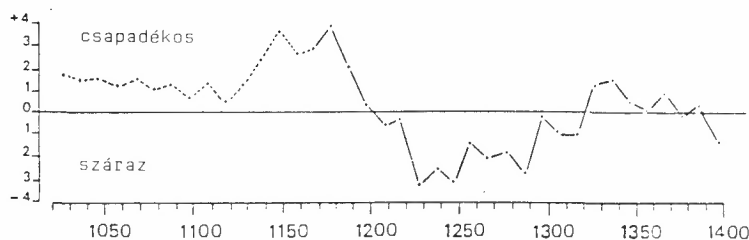
A középkori Nyugat- és Közép-Európa teleinek szigorúsági indexei (Alexandre, P. 1987)

A középkori Nyugat- és Közép-Európa teleinek éghajlati karakterét vizsgálva szembevető az 1160-tól a 14. század végéig tartó általános enyhülő tendencia. Meg kell viszont jegyezni, hogy a felmelegedési fázisok igen különböző jelentőségűek voltak. A legszembetűnőbb egyértelműen a 14. század derekán

végbement téli hőmérséklet-emelkedés volt. Ez az enyhülés annál is látványosabb volt, mert az 1300-as évek elején megelőzte egy erős lehűlés, amelyhez hasonló a vizsgált perióduson belül már a 12. század derekán, és a 13. század elején is végbement. Az 1350-es évek táján kulmináló felmelegedést követő

drasztikus lehűlésről, megfelelő információk hiányában, nem lehetett eldönteni, hogy tartós tendenciáról, vagy csak átmeneti epizódról volt-e szó. Végül, ami az éghajlati görbe 1150-et megelőző részét illeti, a szerző csak a zord telek dominanciáját tudta bizonyítani,

aminek mindössze a 11. század végének enyhülése mondott ellent. Óvatosságra int viszont, hogy a klímátörténeti elemzés első másfél évszázadának adatbázisa igen hiányos volt.

3. ÁBRA

A középkori Nyugat- és Közép-Európa nyarainak csapadékosági indexei (Alexandre, P. 1987)

A nyári csapadék évtizedes fluktuációinak görbéje jól mutatja, hogy az 1200–1310 közötti periódusban a száraz nyarak kerültek túlsúlyba. A 13. század nagy száraz időszakát a 12. század második felének és a 14. század első felének csapadékosban gazdag időszaka keretezte. A vizsgált perióduson belül négy igen esős nyári évtizedet sikerült meghatározni: 1150–1159, 1190–1199, 1310–1319 és 1340–1349. A jelentős csapadéktöbblet csaknem minden alkalommal igen nehéz helyzetbe sodorta a nyugat-európai országos népességét. 1146–1151–1162, 1196–1197 és 1315–1316–1317 hűvös, esős nyarai az egész kontinensen nagy éhínségeket okoztak. 1348–1350 nedves nyári időjárása pedig nagyban elősegítette az európai népesség egyharmadát elpusztító pestisjárvány terjedését.

Összevetve a nyári csapadékindexek alakulását a téli hőmérséklet görbéjével, világosan látszik, hogy a telek hűlő tendenciája nem függött össze szükségszerűen az esős nyarak időszakával, mint azt a katasztrófa-elméletek hirdetői vélték. Hosszabb időtartamot vizsgálva szembetűnő volt, hogy a 13. század nyarainak szárazsága az átlagosnál hidegebb te-

lekkel járt együtt. A 14. század derekán viszont a telek hőmérsékletének növekedése összekapcsolódott a nyári csapadék növekedésével.

P. Alexandre éghajlattörténeti forráselemzései, a rövid távú ökológiai változások tisztázása mellett, jelentősen módosították a „középkori optimum éghajlat” történeti periodizációját is. Az i. u. 8. században kezdődő globális felmelegedés volt az, amely megteremtette az Észak-Atlantikum viking kolonizációjának természeti feltételeit. Erre az általános enyhülésre támaszkodott a mezőgazdaság hozamainak „gyors” növekedése a 11–12. század folyamán, ami lehetővé tette, hogy az európai népesség az 1200-as évekre újra elérje a római császárkorban már meghaladott 60 milliós lélekszámot. Ez a „középkori optimum éghajlat” a korábbi kutatások szerint az 1150–1200-as évek táján ért véget. A belga történésznek ezzel szemben sikerült egyértelműen bebizonyítania, hogy a középkori felmelegedés utolsó hulláma egészen a 13. század végéig tartott. Az 1200-as években ugyan már megjelentek a klímaromlás első jelei, ám ezek csak a következő évszázadban

váltak dominánssá. A 14. század lehülése viszont már az európai „kis jégkorszak” (1550—1860) előjátéka volt.

A belga kutató által elvégzett éghajlati rekonstrukció, a vizsgálatok interdiszciplináris jellegéből adódóan, egyszerre klimatológiai és gazdaságtörténeti eredmény. Egyfelől kétségtelen, hogy az éghajlattörténeti kutatások számára döntő fontosságúak a P. Alexandre által készített idősorok, hiszen a műszeres észleléseket 600 évvel megelőzően, megbízható éves pontosságú kvantitatív adatokat szolgáltatnak Európa klímájának alakulásáról. Másfelől az öntörvényű ökológiai folyamatok hatásainak vizsgálata egy alapvetően új, természettudományos dimenzióval bővítette a gazdaságtörténeti kutatásokat. A belga történelem eredményei így hozzájárulhatnak a tradicionális gazdaság és társadalom működési mechanizmusának, zavarainak elemzéséhez és értelmezéséhez. Az ökológiai dimenzióval kibővült gazdaságtörténeti elemzések pedig talán közelebb vihetnek a C. Ritter óta nyitott kérdés megválaszolásához, nevezetesen, hogy az európai gazdaság és társadalom mennyi ideig, és milyen mértékben került a

környezeti-klimatikus változások hatása alá az iparosodás előtti korokban. Nem szabad viszont megfeledkezni arról sem, hogy a klímaevolúció nem kizárólag történeti kérdés, hiszen napjaink civilizációja a „középkori klímaoptimum” időszakához hasonlóan, a közeljövőben vélhetően egy jelentős felmelegedésnek néz elé. Ilyen módon a modern világ hasonló „kihíváshelyzetbe” fog kerülni, mint a régi és archaikusabb kultúrák a korábbi éghajlatingadozások idején.

A klímátörténeti kutatások szükségszerűen egy olyan összetett problémacsoporthoz vezetnek, amelyet nem lehet megoldani a diszciplináris válaszfalak tiszteletben tartásával. A történeti-ökológiai kérdések megoldásához egyszerre van szükség klimatológusok, humán geográfusok és gazdaságtörténészek szakismeretére. P. Alexandre könyve elsősorban e szűk szakmai közönség számára készült. Ám a szerző diszciplináris határokat figyelmen kívül hagyó, problémacentrikus gondolkodásmódja minden hazai kutató számára példa lehet.

Ráczy Lajos

Kisvárosok a középkortól napjainkig

J.—P. Poussou — Ph. Loupès (eds.) (1987):

Les petites villes du Moyen Age à nos jours

(*Colloque International, Bordeaux, 25—26. octobre 1985.*), Paris 511 p.

A várostörténeti kutatások az 1960-as évektől kezdve példátlanul gyorsan fejlődtek a világon. Az utóbbi húsz évben hét nagy várostörténeti folyóirat látott napvilágot.¹ L. Mumford korai szintézisét követően számos összefoglaló munka jelent meg a városok eredetéről, és fejlődési pályáiról F. Braudel, P. Bairoch és J. de Vries tollából. Ám ezek a várostörténeti kutatások alig érintették a váro-

si piramis alapzatát, a kisvárosokat. Ezért P. Clark és J.-P. Poussou javaslatára az eredmények összevetése és a kutatási stratégia meghatározása céljából konferenciára gyűltek össze 1985 októberében a kisvárosokkal foglalkozó nyugat-európai történészek és geográfusok Bordeauxban. A konferencia két napján elhangzott 31 előadás tematikája időben átfogta a középkor és az újkor évszázadait, térben

váltak dominánssá. A 14. század lehülése viszont már az európai „kis jégkorszak” (1550—1860) előjátéka volt.

A belga kutató által elvégzett éghajlati rekonstrukció, a vizsgálatok interdiszciplináris jellegéből adódóan, egyszerre klimatológiai és gazdaságtörténeti eredmény. Egyfelől kétségtelen, hogy az éghajlattörténeti kutatások számára döntő fontosságúak a P. Alexandre által készített idősorok, hiszen a műszeres észleléseket 600 évvel megelőzően, megbízható éves pontosságú kvantitatív adatokat szolgáltatnak Európa klímájának alakulásáról. Másfelől az öntörvényű ökológiai folyamatok hatásainak vizsgálata egy alapvetően új, természettudományos dimenzióval bővítette a gazdaságtörténeti kutatásokat. A belga történelem eredményei így hozzájárulhatnak a tradicionális gazdaság és társadalom működési mechanizmusának, zavarainak elemzéséhez és értelmezéséhez. Az ökológiai dimenzióval kibővült gazdaságtörténeti elemzések pedig talán közelebb vihetnek a C. Ritter óta nyitott kérdés megválaszolásához, nevezetesen, hogy az európai gazdaság és társadalom mennyi ideig, és milyen mértékben került a

környezeti-klimatikus változások hatása alá az iparosodás előtti korokban. Nem szabad viszont megfeledkezni arról sem, hogy a klímaevolúció nem kizárólag történeti kérdés, hiszen napjaink civilizációja a „középkori klímaoptimum” időszakához hasonlóan, a közeljövőben vélhetően egy jelentős felmelegedésnek néz elé. Ilyen módon a modern világ hasonló „kihíváshelyzetbe” fog kerülni, mint a régi és archaikusabb kultúrák a korábbi éghajlatingadozások idején.

A klímátörténeti kutatások szükségszerűen egy olyan összetett problémacsoporthoz vezetnek, amelyet nem lehet megoldani a diszciplináris válaszfalak tiszteletben tartásával. A történeti-ökológiai kérdések megoldásához egyszerre van szükség klimatológusok, humán geográfusok és gazdaságtörténészek szakismeretére. P. Alexandre könyve elsősorban e szűk szakmai közönség számára készült. Ám a szerző diszciplináris határokat figyelmen kívül hagyó, problémacentrikus gondolkodásmódja minden hazai kutató számára példa lehet.

Ráczy Lajos

Kisvárosok a középkortól napjainkig

J.—P. Poussou — Ph. Loupès (eds.) (1987):

Les petites villes du Moyen Age à nos jours

(*Colloque International, Bordeaux, 25—26. octobre 1985.*), Paris 511 p.

A várostörténeti kutatások az 1960-as évektől kezdve példátlanul gyorsan fejlődtek a világon. Az utóbbi húsz évben hét nagy várostörténeti folyóirat látott napvilágot.¹ L. Mumford korai szintézisét követően számos összefoglaló munka jelent meg a városok eredetéről, és fejlődési pályáiról F. Braudel, P. Bairoch és J. de Vries tollából. Ám ezek a várostörténeti kutatások alig érintették a váro-

si piramis alapzatát, a kisvárosokat. Ezért P. Clark és J.-P. Poussou javaslatára az eredmények összevetése és a kutatási stratégia meghatározása céljából konferenciára gyűltek össze 1985 októberében a kisvárosokkal foglalkozó nyugat-európai történészek és geográfusok Bordeauxban. A konferencia két napján elhangzott 31 előadás tematikája időben átfogta a középkor és az újkor évszázadait, térben

pedig lefedte Dél- és Nyugat-Európát. Az előadássorozat központi kérdése, amelyet egyetlen kutató sem kerülhetett meg, az elemzések tárgyának meghatározása; a kisvárosok fogalmának definiálása volt.

A történeti kutatás számára hosszú időn keresztül a (kis)városi lét megbízható kritériumának látszott a település erősített jellege, és a városi cím, illetve az ezzel járó privilégiumok. Ennek a felfogásnak a helyességét látszott igazolni a középkori európai közgondolkodás is, amelyet Werbőczy híres Tripartitumában a következőképpen fogalmazott meg: „A város háznak szükséges falakkal és bástyákkal körülvett sokasága, amely jó és tisztességes megélésre kiváltságolva van.” A meghatározás első elemét, a középkori városfalak szükségszerű létét P. Clark cáfolta meg, angol példák alapján. A Brit-szigeteken, a kontinentális hatalmaktól izolált helyzetből adódóan feleslegessé váltak a települések erősítései, aminek következtében Angliában gyakorlatilag nincsenek megerősített városok. Brit történészek állítása szerint a középkori és újkori angol gazdaság számára ez a belső biztonság igen sok haszontalan befektetést tett szükségtelemmé.

A középkori jogi terminológiára építő meghatározás, azaz a városi privilégiumok elnyerése sem tekinthető minden kétséget kizáró támpontnak a kisváros fogalmának definiálásához. A város jogi meghatározásával szemben felmerült kételyeket támasztották alá Ch. Higounet kutatásai is, aki szerint például mikor Eustache de Beaumarchais 1290-ben városi rangra emelte Grenade-sur-Garonne-t, akkor a település a maga 3000 házával valójában már nagyváros volt.

A falvak és a középvárosok között elhelyezkedő „átmeneti településcsoport” meghatározását a történeti statisztikával foglalkozó kutatók mennyiségi, demográfiai mutatókkal próbálták elérni. A középkor idejére

Ch. Higounet a város demográfiai küszöbét 150–200 háztartásban (600–800 fő), míg ugyanezt a kora újkorra R. Gascon „600 füstben” (2–2500 fő) definiálta. Az újkori francia statisztikusok 2000, a németek 3500, míg az angol demográfusok 5000 lakosban határozták meg a városi népességszám alsó határát. B. Chevalier érvelése szerint a mennyiségi-demográfiai szempont a definíció elkészítésénél nem hagyható ugyan figyelmen kívül, de ugyanazon népességszám területenként és koronként igen eltérő minőségű településeket jelenthetett, hiszen a városi lét különböző elemei nem mutatnak feltétlenül szoros összefüggést a lélekszámmal.

Az Annales-körhöz tartozó történeti demográfusok a települések demográfiai viselkedése alapján próbálták meghatározni a kisvárosokat. A 19. századot megelőzően az európai városokban alig-alig fordult elő, hogy a születések meghaladták a halálozások számát. Ha tehát növekedett a város, akkor az nem saját biológiai erejéből, hanem a környező falvak emberfeleslegének felszívásával történt. Ezekre a kutatási tapasztalatokra támaszkodva javasolta C. Nières azt az igen érdekes kritériumot, amely szerint a (kis)város férfitelátoltóságának legalább 15–20%-a a települést övező 10 km-es zónán kívülről kell hogy származzon.

A különböző diszciplínákat művelő specialisták egyetértettek abban, hogy a kutatás tárgyának, a kisvárosnak a meghatározását döntően funkcionális szempontokra kell alapozni. A városi szint definiálására tett javaslatok mindegyikében előforduló kritérium volt például a „székhely” funkció, amely az öngazgató városi tanács mellett jelenthette a királyi és/vagy az egyházi hatalom jelenlétét. Másrészt az európai város elképzelhetetlen volt gazdasági-ipari szerepkör, piac nélkül, ami feltételezte az iparúzők legalább egyharmados arányát az aktív népességben belül.

Ph. Guinet véleménye szerint a kiadott iparengedélyek száma, illetve az iparosok aránya kritérium lehet a kisváros és a „bourg” (nagyváros) szétválasztásánál, míg az iparengedélyek ára alkalmas a kis- és a középvárosok elkülönítésére. A 19. századtól kezdődően Y. Babonau az ipari tevékenységnél lényegesen fontosabbnak ítélte azt a közvetítő kereskedelmi szerepkört, amelyet a kisvárosok egy-egy bourg vonzásterében láttak el.

J.—B. Laborie a kisvárosokat agglomeráló erő nélküli településeként jellemezte, amelyek nem rendelkeznek az önfenntartó növekedés képességével. Hasonlóan vélekedett C. Nières is, aki szerint a kisvárosok nagyon „törékeny” települések, hiszen többségük a középkor óta eltűnt, és nem fejlődött nagyvárossá. A túlélő és újjászülető kisvárosok szűk köréhez tartozik a P. Bairoch által vizsgált Saint-Bertrand-de-Comminges (Felső-Garonne, Franciaország), amelyet a rómaiak alapítottak i. e. 20-ban Lugdunum Convenarum néven. A városka, gazdaságát a Pireneusok természeti kincseire alapozva, a császárkor első két évszázadában gyorsan fejlődött. A virágzó települést i. sz. 405-ben a vandál invázió pusztította el. A város második születését Bertrand de l'Isle- Jourdainnek, Comminges püspökének köszönhette, aki Vallis Caprerie néven a 11. században újjáépítette. Miután V. Kelemen pápa a püspököt 1220-ban szentté avatta, a város zarándoklatok központjává vált. Mivel a település nem tudta újra megszerezni egykori gazdasági funkcióit, és

kiépíteni városi „erőterét”, az újkorban lassú hanyatlásnak indult. A 18. század végén valamivel több mint ezren, 1911-ben 555-en, jelenleg pedig alig 400-an lakják.

A konferenciát lezáró kerekasztal-beszélgetésen az összegyűlt kutatók a kisváros fogalmának különböző történeti korokban és régiókban egyaránt helytálló meghatározására reménytelen vállalkozásnak ítélték. Általános elfogadottá vált viszont a B. Lepetit által javasolt kutatási elv, amely szerint a város szintjű küszöbét döntően minőségi-funkcionális, míg a kis- és a középvárosok közötti határ elsősorban mennyiségi-demográfiai mutatók alapján célszerű meghatározni. A bordeaux-előadássorozat végén a konferencia egyik szervezője, J.—P. Poussou a következő módon összegezte a tanácskozás legfontosabb tanulságait: „Mindenekelőtt standardizált elemzési rendszerek segítségével a lehető legteljesebb módon fel kell dolgozni az európai kisvárosok történetét. Az így elvégzendő településtörténeti kutatások során pedig el kell vetni a nemzeti nézőpontot, és azt regionális szemlélettel kell felcserélni.”

Jegyzet

¹ Journal of Urban History (Beverly Hills, 1974), Urban History Yearbook (Leicester, 1974), Urban History Review/Revue d'histoire urbaine (Winnipeg, 1975), Storia della Città (Milano, 1977), Storia urbana (Milano 1977), Urbi, art, histoire et ethnologie des villes (Paris 1979).

Ráczy Lajó

Útra indult a MAGYAR URBANISZTIKAI TÁRSASÁG havonta megjelenő lapja, az

URBANISZTIKA

amely a magyar városok és községek természeti és művi értékeinek, hagyományainak megőrzéséért és fejlesztéséért, s ezen keresztül az életminőség jobbításáért folytatott szakmai, tudományos, társadalmi munka eredményes eszközévé kíván válni, és segítséget akar nyújtani a lakosság valós települési, környezeti érdekeinek felismeréséhez és szakszerű érvényesítéséhez. E fő cél mellett a MUT működésének megújítását, vonzóbbá tételét, s az urbanisztikával foglalkozók sajátos érdekeit szolgálja.

Példányonkénti ára 30,— Ft, előfizetés 1990-re 240,— Ft.

Előfizethető a MUT címén: 1088 Budapest, Rákóczi út 7. MNB 232-90173-1192

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

A falusi társadalom mikroterei (A Loire völgye a 19. században)

A magyar városhierarchia 1900-ban

Oktatási rendszer és társadalmi mobilitás Budapesten, 1910—1941

Szelényi Iván akadémiai doktori védése

Teleki Pál

FELHÍVÁS

Az Európa Ház

- 1) Antoni Kuklinski és Wolf Tietze 1990. július 10-én Helmstedt-ben tartott nem hivatalos találkozásán úgy döntött, hogy új kutatási és publikációs program létrehozását javasolja:

Az Európa Ház

Kontinensünk földrajzi struktúráinak dinamikus megközelítései

The European House

Dynamic Approaches to the Geographical Structures of our Continent

- 2) Az európai együttműködés új szelleme és az európai kontinens mélyreható átalakulása kihívást jelent az európai és az amerikai tudományos világnak, arra ösztönöz, hogy új publikációs sorozattal álljon elő, amely innovatív és dinamikus megközelítésben mutatná be kontinensünk földrajzi struktúráit.

Az Európa jövőjére vonatkozó könyvtárnyi tudás különösen az európai nagyközönség és a politikai, üzleti és tudományos körök számára lesz nélkülözhetetlen.

- 3) Az új sorozatban egyelőre 12 kötet előkészítését és megjelenítését tervezzük az elkövetkező 3-4 év során.

A következő 12 kötetről van szó:

1. Az európai kulturális örökség és ennek földrajzi értelmezése (The European Cultural Heritage and its Geographical Interpretation)
  2. Európa jövőképei (Visions of the Future of Europe)
  3. Európaiak — nyelv — nemzetiségek — kisebbségek — demográfia (Europeans—Language—Nationalities—Minorities—Demography)
  4. Új politikai rendszerek Európában (New Political Systems in Europe)
  5. Új gazdasági struktúrák Európában (New Economic Structures in Europe)
  6. Ökológiai újjászületés Európában (Ecological Renaissance in Europe)
  7. A régiók és a lokalitások szerepe Európában (The Role of Regions and Localities in Europe)
  8. Európai tengerek (The European Seas)
  9. Új városhierarchiák Európában (New Urban Hierarchies in Europe)
  10. Németország átalakulása és az európai válasz (The Transformation of Germany and the European Response)
  11. Oroszország (a Szovjetunió) átalakulása és az európai válasz (The Transformation of Russia and the European Response)
  12. Az európai táj kilátásai a XXI. században (The Prospects of the European Landscape in the 21st century)
- 4) Az új kutatási és publikációs program ötletének és megvalósítási módjának megvitatására szemnáriumot rendezünk 1990. november 10—14. között Varsóban.
- 5) Kérjük kollégáinkat, akikhez eljut e felhívás, vegyenek részt a varsói szemnáriumon, és küldjék el a javaslatra vonatkozó észrevételeiket Antoni Kuklinski-nak vagy Wolf Tietze-nek.

Helmstedt, 1990. július 10.

Wolf Tietze
GeoJournal
Editor-in-Chief
Magdeburger Str 17
D-3300 Helmstedt

Antoni Kuklinski
University of Warsaw
Institute of Space Economy
Krakowskie Przedmiescie 3
PL-00-927 Warszawa

(A felhívás eljuttatását a TÉT szerkesztőségéhez Péteri Gábornak köszönjük.)

Tartalom

- MIKLÓSSY ENDRE Magyarország belső gyarmatosítása / 1
- NEMES NAGY JÓZSEF A területi egyenlőtlenségek dimenziói (Adalékok egy „kvázi-elmélethez”) / 15
- ERDŐSI FERENC A közlekedési—telekommunikációs viszonyok hatása a városok szerkezetének alakulására / 31
- TIMÁR JUDIT Kérdőjelek és hiányjelek a tanyakutatásban / 49
- DURÓ ANNAMÁRIA A tanya és a zárt települések kapcsolata — társadalomföldrajzi megközelítésben / 63

NYÍLT TÉR

- HALMOS KÁROLY Keretszállás körös-körül: Közép-Európa / 87

KÖNYVJELZŐ

- TIMÁR LAJOS Osztály és tér. A városi társadalom formálódása (Nigel Thrift — Peter Williams /eds./: Class and Space. The making of urban society) / 97
- RÁCZ LAJOS Európa éghajlata a középkor idején (1000-1425) (P. Alexandre: Le climat en Europe au Moyen Age (1000-1425) / 100
- RÁCZ LAJOS Kisvárosok a középkortól napjainkig (Nemzetközi konferencia Bordeaux 1980, 1985. október 25-26.) (Les petites villes du Moyen Age à nos jours) / 104

KÉPTÁR

Duró Annamária tanyaképei 1988—1989
(81, 82, 83, 84, 85)

Következő számunk tartalmából / 107

TÉR ÉS TÁRSADALOM 2 ■ 1990 SPACE AND SOCIETY

CONTENTS

- Endre Miklóssy* Internal colonization of Hungary / 1
- József Nemes Nagy* The dimensions of spatial inequalities / 15
- Ferenc Erdősi* *The impacts of transport and telecommunication on city structures* / 31
- Judit Timár* Questions and gaps in *tanya* research / 49
- Annamária Duró* Relationships between scattered farmsteads (*tanyas*) and core settlements — a social geographical approach / 63
- Károly Halmos* Round about the verge: Central Europe / 87

Szerzőink

Duró Annamária tudományos munkatárs, MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét; *Erdősi Ferenc* geográfus, MTA RKK; *Halmos Károly* gazdaságtörténész; *Miklóssy Endre* építész mérnök, VÁTI; *Nemes Nagy József* kandidátus, PM Gazdaságpolitikai és Tervezési Intézet; *Rácz Lajos* MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét; *Timár Judit* tudományos munkatárs, MTA RKK Alföldi Kutatócsoport, Békéscsaba; *Timár Lajos* történész, MTA RKK Regionális Tudományos Osztály.
